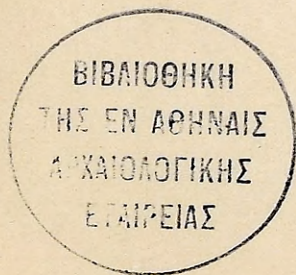

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ Δ' Π.Χ. ΑΙΩΝΑ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΚΟΝΤΗ
ΕΦΟΡΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1958

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	Σελ. 1 - 3
Α'. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΟΥ 364 Π.Χ. Ἑστίας ἱερὸν	» 4 - 27 Σελ. 17 - 27
Β'. ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ Δ' Π.Χ. ΑΙΩΝΟΣ	» 28 - 34
Γ'. ΜΕΤΑΒΟΛΑΙ ΕΝ Τῷ ΙΕΡῶ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Δ' Π.Χ. ΑΙΩΝΑ	» 35 - 53
Δ'. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΑΛΛΩΝ ΙΕ- ΡΩΝ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΝ ΟΛΥΜΠΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΩΝ	» 54 - 92
Ε'. ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ	» 93 - 116
α'. Ἐπιγραφὴ εὐρεθεῖσα ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἑστίας	» 93 - 97
β'. Περὶ τῆς σχέσεως Ἑλλείων καὶ Πισατῶν ..	» 98 - 116
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ	» 117 - 120

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Σχηματική δήλωσις τῶν κυριωτέρων κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ β' ἡμῖσι τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος
2. Σχηματική δήλωσις τῶν κυριωτέρων κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ α' ἡμῖσι τοῦ Δ' π.Χ. αἰῶνος.
3. Σχηματική δήλωσις τῶν κυριωτέρων κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' π.Χ. αἰῶνος.
4. Σχεδιογράφημα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, καταρτισθὲν κατὰ τὸ 1942.
5. Ὁ χῶρος τοῦ ἄλλους παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας μετὰ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφήν.
6. Πλαστική ἀναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (Schleif).
- 7α. Τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἑκατομπέδου II καὶ τοῦ βωμοῦ VII.
- 7β. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Δήλου.
- 8α. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Καλαυρείας.
- 8β. Τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ.
- 9α. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Σουνίου.
- 9β. Τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἀργους.
10. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Δελφῶν.
11. Τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Ἐπιδαύρου.
- 12α. Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν.
- 12β. Τὸ Ἡράκλειον τῆς Θάσου.
- 13α. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Λίνδου.
- 13β. Τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Κῶ.

η'

- 14α. Τὸ διπλοῦν ἱερὸν τοῦ Λιμένος τῆς Κῶ.
14β. Τὸ ὑπὲρ τὸ θέατρον ἱερὸν τῶν Αἰγῶν.
15α. Τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς τῆς Πριήνης.
15β. Τὸ ἱερὸν τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν τῆς Πριήνης.
16α. Τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως.
16β. Τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Λευκοφρυήνης τῆς Μαγνησίας τῆς ἐπὶ
Μαιάνδρῳ.
17α. Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Περγάμου.
17β. Ἐπιγραφή εὑρεθεῖσα ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἑστίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν Ἑλληνικῶν ἱερῶν, ἅτινα, ἐξαιρέσει τῶν μεταγενεστέως διαμορφωθέντων ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἐπίδρασιν τῆς συστηματικῆς πολιοδομίας, ἀρχικῶς ἀνεπτύχθησαν αὐτοφυῶς, διὰ προσαρμογῆς τῶν ὑφισταμένων πρωτογόνων ἀναγκῶν πρὸς τὴν φυσικὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου, διαφαίνονται συνήθως αἱ ποικίλαι συνθετικαὶ ἀντιλήψεις, αἱ ἰσχύσασαι κατὰ τὰς ἐποχάς, καθ' ὅς συνετελέσθησαν προσθῆκαι ἢ μεταβολαί.

Ἐκ τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς λειψάνων καταφαίνεται ὅτι, κατὰ κανόνα, ἐλαμβάνετο πρόνοια συνδυασμοῦ τῶν ἐκάστοτε εἰσαγομένων νέων στοιχείων πρὸς τὰ παλαιά, συνήθως διὰ τῆς χρήσεως τῶν παλαιῶν ἐπίσης ἐν τῇ ἐπιχειρουμένῃ νέᾳ συνθέσει, εἰς τρόπον ὥστε νὰ προκύπτῃ ἁρμονικὸν καὶ εὐάρεστον σύνολον.

Ὁ ὑπὸ τινων μελετητῶν χαρακτηρισμὸς τῆς καταστάσεως τῆς προελθούσης ἐκ τῆς ἐξελίξεως τῶν μεγάλων ἰδίᾳ ἱερῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ὡς κυκεῶνος, ἐὰν δὲν προέρχηται ἐκ νεωτέρας καλαισθητικῆς ἀντιλήψεως, δυσμενοῦς πρὸς τὰς ἀρχὰς τὰς ἰσχυσάσας κατὰ τὴν διαμόρφωσιν αὐτῶν, ὀφείλεται πολλάκις εἰς τὸν σχηματισμὸν εἰκόνης διαφόρου πρὸς τὴν πραγματικότητα, βασισθείσης, κατὰ μέγα μέρος, ἐπὶ σχεδιαστικῶν ἀπεικονίσεων.

Ἀντιθέτως ὁμως, σημασίαν ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι διὰ τὸν εὐρισκόμενον ἐντὸς τῶν ἐν λόγῳ συγκροτημάτων οὐδεμία παρέχεται ἐντύπωσις ἀταξίας τοῦ συνόλου ἢ δυσαρμονίας τῶν ἀποτελούντων αὐτὸ μερῶν, ἅτινα μάλιστα φαίνονται ὅτι κατέχουσιν ἀκριβῶς τὴν προσήκουσαν θέσιν.

Πρὸς διαπίστωσιν τῶν ἀρχῶν, αἵτινες, ἐνσυνειδήτως ἢ ἀσυνειδήτως κατὰ καιροὺς ἐφαρμοσθεῖσαι, ὠδήγησαν εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, εἶναι ἀνάγκη νὰ γενικευθῶσιν αἱ ἐλάχισται ἤδη ἐπὶ μέρους χωρορρυθμικαὶ μελέται περὶ τῶν ἐν λόγῳ συγκροτημάτων. Αὗται θέλουσι καταλήξῃ εἰς τὴν ἀσφαλῆ γνῶσιν τῶν γενικῶν ἐπίσης ἀρχῶν, δι' ὧν καθωρίσθη ἡ ἐξέλιξις τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν.

Ἡ παροῦσα μελέτη περὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰῶνα, ἥτις ἀποτελεῖ μέρος ἐκτενεστέρας ἐργασίας περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου, ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς σεβαστῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν ὡς ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβή. Θεωροῦνται εὐχαριστίαι ὑποβάλλονται εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ Διοικητικόν

Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὅπερ προθύμως ἐδέχθη νὰ περιλάβῃ τὴν ἐργασίαν ταύτην εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιεύσεων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἰδιαίτεραι εὐχαριστίαι ἐκφράζονται ὡσαύτως πρὸς τὸν φίλιτον καθηγητὴν κ. Ν. Μ. Κορτολέοντα, ὅστις κατ' ἐντολὴν τῆς Σχολῆς συνέταξε τὴν οἰκείαν ἔκθεσιν.

Α'. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΟΥ 364 Π.Χ.

Εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα οὐσιωδῶς συμβάλλει, ὥς γνωστόν, ἡ περιγραφή ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ τῆς ἐντὸς αὐτοῦ συναφθείσης συμπλοκῆς τῶν Ἑλλείων καὶ Ἀρκάδων τῷ 364 π.Χ. (Ἑλλ. VII, 4, 28 ἐξ.). Τὰ τοπογραφικὰ καὶ λοιπὰ προβλήματα, τὰ τιθέμενα ἐκ τῆς περιγραφῆς ταύτης, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανεξετασθῶσιν ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐρευνῶν καὶ παρατηρήσεων, τῶν γενομένων ἐν Ὀλυμπίᾳ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας. Πρὸς τοῦτο παρατίθεται ἡ ἀφήγησις τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ:

- 28 Ἐπεὶ γε μὴν οἱ Ἀρκάδες ἐσχόλασαν ἀπὸ τοῦ Κρώμνου, πάλιν δὴ περὶ τοὺς Ἑλλείους εἶχον, καὶ τὴν τε Ὀλυμπίαν ἐρρωμενέστερον ἐφρούρουν, καὶ ἐπιόντος τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἔτους παρεσκευάζοντο ποιεῖν τὰ Ὀλύμπια σὺν Πισάταις τοῖς πρώτοις φάσκουσι προστῆναι τοῦ ἱεροῦ. Ἐπεὶ δὲ ὁ τε μὴν ἦκεν ἐν ᾧ τὰ Ὀλύμπια γίγνεται αἵ τε ἡμέραι ἐν αἷς ἡ πανήγυρις ἀθροίζεται, ἐνταῦθα δὴ οἱ Ἑλλεῖοι ἐκ τοῦ φανεροῦ συσκευασάμενοι καὶ παρακαλέσαντες Ἀχαιοὺς ἐπορεύοντο τὴν Ὀλυμπιακὴν ὁδόν. Οἱ δὲ Ἀρκάδες ἐκείνους μὲν οὐκ ἄν ποτε ᾤοντο ἐλθεῖν ἐπὶ σφᾶς, αὐτοὶ δὲ σὺν Πισάταις διετίθεσαν τὴν πανήγυριν. Καὶ τὴν μὲν ἵπποδρομίαν ἤδη ἐπεποιήμεσαν καὶ τὰ δρομικὰ τοῦ πεντάθλου· οἱ δ' εἰς πάλιν ἀφικόμενοι οὐκέτι ἐν τῷ δρόμῳ, ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ δρόμου καὶ τοῦ βωμοῦ ἐπάλαιον. Οἱ γὰρ Ἑλλεῖοι σὺν τοῖς ὅπλοις παρῆσαν ἤδη εἰς τὸ τέμενος. Οἱ δὲ Ἀρκάδες πορρωτέρω μὲν οὐκ ἀπήντησαν, ἐπὶ δὲ τοῦ Κλαδάου ποταμοῦ παρετάξαντο, ὅς παρὰ τὴν Ἀλτιν καταρρέων εἰς τὸν Ἀλφειὸν ἐμβάλλει. Καὶ σύμμαχοι δὲ παρῆσαν αὐτοῖς, ὅπλῃται μὲν Ἀργείων εἰς 30 δισχιλίους, Ἀθηναίων δὲ ἱππεῖς περὶ τετρακοσίους. Καὶ μὴν οἱ Ἑλλεῖοι τὰ πλεονέκτα τοῦ ποταμοῦ παρετάξαντο, σφαγιασάμενοι δὲ εὐθὺς ἐχώρου. Καὶ τὸν πρόσθεν χρόνον εἰς τὰ πολεμικὰ καταφρονούμενοι μὲν ὑπ' Ἀρκάδων καὶ Ἀργείων, καταφρονούμενοι δὲ ὑπ' Ἀχαιῶν καὶ Ἀθηναίων, ὁμῶς ἐκείνη τῇ ἡμέρᾳ τῶν μὲν συμμάχων ὥς ἀλκιμώτατοι ὄντες ἡγοῦντο, τοὺς δ' Ἀρκάδας, τούτοις γὰρ πρώτοις συνέβαλον, καὶ εὐθὺς ἐτρέφαντο, καὶ ἐπιβοηθήσαντας δὲ τοὺς Ἀργείους δεξάμενοι καὶ τούτων ἐκράτησαν. Ἐπεὶ μέντοι κατεδίωξαν εἰς 31 τὸ μεταξὺ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ καὶ τοῦ πρὸς ταῦτα προσήκοντος θεάτρου, ἐμάχοντο οὐδὲν ἥτιον καὶ ἐώθουν πρὸς τὸν βωμόν, ἀπὸ μέντοι τῶν στοῶν τε καὶ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ μεγάλου ναοῦ βαλλόμενοι καὶ ἐν τῷ

32 ἰσοπέδῳ μαχόμενοι, ἀποθνήσκουσιν ἄλλοι τε τῶν Ἡλείων καὶ αὐτὸς ὁ τῶν τριακοσίων ἄρχων Στρατόλας. Τούτων δὲ πραχθέντων ἀπεχώρησαν εἰς τὸ αὐτῶν στρατόπεδον. Οἱ μέντοι Ἀρκάδες καὶ οἱ μετ' αὐτῶν οὕτως ἐπεφόβηντο τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν ὥστε οὐδ' ἀνεπαύσαντο τῆς νυκτός, ἐκκόπτοντες τὰ διαπεποιημένα σκηνώματα καὶ ἀποσταυροῦντες. Οἱ δ' αὖ Ἡεῖοι ἐπεὶ τῇ ὕστεραίᾳ προσιόντες εἶδον καρτεροὺς τὸ τεῖχος καὶ ἐπὶ τῶν ναῶν πολλοὺς ἀναβερηκότας, ἀπῆλθον εἰς τὸ ἄστυ.

Κοινῶς ἔχει γίνεαι ἀποδεκτὸν ὅτι διὰ τῆς λέξεως **δρομός** (29) ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐννοεῖ τὸ στάδιον, ἔνθα κανονικῶς ἐτελέσθησαν τὰ δρομικά¹. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημειοῦται ὅτι κατὰ τὸ 364 π.Χ. τὸ στάδιον εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς πρώτης μετασκευῆς αὐτοῦ (στάδιον II)², ἥτις μετεβλήθη περὶ τὰ μέσα τῆς ἑκατονταετηρίδος, διὰ τῆς διαμορφώσεως τοῦ σταδίου III. Κατόπιν ἐρεῦνης γενομένης ἐν τῇ Στοᾷ τῆς Ἡχοῦς καὶ παρὰ τὸ βάθρον τῶν Πτολεμαίων διεπιστώθη ὅτι ὁ στίβος τοῦ σταδίου II ἐξετείνεται μέχρι τοῦ χώρου τοῦ ἀμέσως παρακειμένου πρὸς τὸ βάθρον ἀπὸ Δ., ἐντὸς δηλαδὴ τῶν ὁρίων τοῦ μετέπειτα καθορισθέντος κυρίως ἱεροῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ δὲν ἀπεχωρίζετο τότε ὁ στίβος³. Μετὰ τὴν διαπίστωσιν ταύτην ἐρμηνεύεται ἀνέτως πλέον τὸ ἀναγραφόμενον: οὐκέτι ἐν τῷ δρόμῳ, ἀλλὰ μετὰ τὸν δρόμον καὶ τοῦ βωμοῦ ἐπάλαιον διότι εἶναι προφανὲς ὅτι διὰ τοῦ ὀνόματος **δρομός** ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐνόει τὸν στίβον καὶ οὐχὶ τὸ στάδιον ὁλόκληρον. Ἡ αὕτη σημασία πρέπει

¹ Βλ. W. DÖRPFELD, Olympia (=E. CURTIUS - F. ADLER, Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung) II, σ. 78 ἐξ. Πρβ. J. WIESNER (=RE, XVIII, 1 [1939] λ. Olympia) 128. Βλ. καὶ L. WENIGER, Klio, VI (1906) σ. 391. L. DYER, JHS, XXVIII (1908) σ. 253.

² Βλ. II Bericht (=E. KUNZE - H. SCHLEIF, Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, ἐν JdI, LIII, 1938) σ. 17. E. KUNZE, V Bericht, 1956, σ. 12 ἐξ. πίν. 1, 3, 6.

³ Βλ. II Bericht, σ. 45 ἐξ. E. KUNZE - H. WEBER, AJA, LII (1948) σ. 490 ἐξ. ἐπὶ W. B. DINSMOOR, AJA, XLV (1941) σ. 339 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ Architecture (=The Architecture of Ancient Greece, 1950) σ. 114, εἰκ. 44. Πρβ. E. KUNZE, Gnomon, XXV (1953) σ. 204. Αὐτ. XXVI (1954) σ. 141. V Bericht, εἰδ. Διὰ τὴν σχέσιν τοῦ σταδίου πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν κατ' ἐποχὰς βλ. καὶ τὰ σχηματικά σχεδιογραφήματα τῶν πιν. 1-3 τοῦ παρόντος. Ταῦτα κατηρτίσθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρεχομένου ἐν πίν. 4 σχεδίου τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν (1942), ἐλήφθησαν δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ σχετικοὶ πιν. 5 καὶ 6 τοῦ V Bericht. Ἡ τελικὴ ἀντιγραφή τῶν σχεδιογραφημάτων τοῦ παρόντος ὀφείλεται εἰς τὴν Ἀρχιτέκτονα Δα Εnr. Fian-dra, πρὸς ἣν ἐκφράζονται εὐχαριστίαι. Ἡ ἐν πίν. 6 φωτογραφία τῆς πλαστικῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας ὑπὸ H. Schleif παρεχωρήθη ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ αὐτοῦ καθηγ. κ. E. Kunze, πρὸς ὃν ἐκφράζονται ἐπίσης εὐχαριστίαι διὰ τὴν ὅλην φιλόφρονα συμπαράστασιν του.

νά δοθῇ καὶ εἰς τὴν λέξιν *δρομοί* ἐν Ὀλυμπ. Α τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ὁμιλοῦντος περὶ τοῦ Πέλοπος (150):

τύμβον ἀμφίπολον ἔχων πο-
λυξενωτάτῳ παρὰ βω-
μῳ· τὸ δὲ κλέος
τηλόθεν δέδορκε τῶν Ὀλυμπιάδων ἐν δρόμοις
Πέλοπος, ἵνα ταχυτάς ποδῶν ἐρίζεται.

Ἦδη μετὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς στενῆς, ἀδιαχωρίστου σχέσεως τοῦ δρόμου καὶ τοῦ λοιποῦ ἱεροῦ πρὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἐρμηνεύονται ἀνέτως οἱ στίχοι οὗτοι· εἶναι φανερόν ὅτι ὁ ποιητὴς ἐφαντάσθη τὸν ἥρωα θεώμενον ἀπὸ τοῦ τύμβου τὴν τέλεσιν τοῦ ἀγῶνος ἐντὸς τοῦ δρόμου¹. Οὕτω τίθεται τέρμα εἰς τὴν σύγχυσιν καὶ ἀντιλογίαν περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν στίχων, τὴν ὑφισταμένην καὶ ἐν τοῖς παλαιοῖς ΣΧΟΛΙΟΙΣ ΤΟΥ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ὡς ἐκ τῆς γνώσεως τῆς μεταγενεστερᾶς μόνον μορφῆς τοῦ σταδίου καὶ τοῦ ἐν γένει ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας ὑπὸ τῶν διατυπωσάντων τὰ σχόλια ταῦτα.

Δύο δεκαετηρίδας περιέπου μετὰ τὴν μάχην τοῦ 364, ὅτε τὸ στάδιον III, εὐθυγραμμισθὲν ἀπὸ Δ., περιωρίσθη ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ τῆς Στοᾶς τῆς Ἥχου², ἀντὶ τοῦ δρόμου θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ ὡς ὄριον τοῦ τόπου τοῦ δηλουμένου ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ἡ στοά. Ὡς πρὸς τὸ ἀπὸ Δ. ὄριον τοῦ πεδίου τῆς πάλης, τὸν μέγαν βωμόν, ἡ θέσις αὐτοῦ καθωρίσθη τελικῶς, ὡς γνωστόν, κατὰ τὰ νοτιοανατολικά τοῦ Ἡραίου³.

Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῶν γεγονότων καθιστᾷ προφανῇ τὸν λόγον τῆς μεταθέσεως τοῦ πεδίου τῆς πάλης· οἱ Ἡλεῖοι, κατὰ τὴν συμπλοκὴν *ἐώθουν* πρὸς τὸν βωμόν (31), ἔχοντες ἀναμφιβόλως σκοπὸν τὴν κατάληψιν τοῦ κέντρου τῆς ὀλυμπιακῆς λατρείας, ἵνα ματαιώσωσιν ἔργῳ τὴν τέλεσιν τῆς ὀλυμπιάδος, ἣν καὶ ὕστερον οὐκ ἀνέγραψαν διὰ τὸ δοκεῖν βίᾳ καὶ ἀδίκως διατεθῆναι (ΔΙΟΔ. XV, 78, 3. Πρβ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ VI, 4, 2. 8, 3. 22, 3). Ἡ κατάληψις ὑπὸ τῶν Ἡλείων τοῦ παρὰ τὸ Κρόνιον μέρους τοῦ ἱεροῦ, πλὴν τῆς ἡθικῆς σημασίας αὐτῆς, ὡς ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐνταῦθα τῶν σεπτοτέρων μνημείων

¹ Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Πέλοπος ἐν Ὀλυμπίᾳ βλ. W. H. ROSCHER, Lex. III, 2 λ. *Pelops*, 1873 ἐξ. (L. BLOCH). Ὁμοίως L. ZIEHEN (=RE, XVII, 2, λ. *Olympia*, 1937) 2520 ἐξ. Αὐτ. XVIII, 1, 70 ἐξ. Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Πέλοπος ἐν γένει βλ. καὶ P. GOESSLER, Bericht des VI Internat. Kongresses für Archäologie, Berlin 1939). Πβλ. ἐπίσης K. SCHERLING, RE, Supplb. VII (1940) λ. *Pelops*, 849 ἐξ.

² II Bericht, σ. 45 ἐξ. Χρονολόγησις ἐλάχιστη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος σ. 56. Πρβ. KUNZE-WEBER, ἔ.δ. σ. 490 ἐξ. V Bericht, σ. 25 ἐξ.

³ Βλ. H. SCHLEIF, JdI, XLIX (1934) σ. 139 ἐξ. Παλαιότεραν βιβλιογρ. βλ. ἐν WIESNER, ἔ.δ. 145 ἐξ.

τῆς ἄλτεως, καὶ ἐὰν δὲν ἀπέληγεν εἰς πλήρη ματαίωσιν τῆς συνεχίσεως τῶν ἀγώνων, θὰ καθίστα ἀδύνατον τὴν τέλεσιν τοῦ τελευταίου, ἐπισημοτέρου μέρους τῆς ἑορτῆς. Ὅτι πρόκειται περὶ πραγματικῆς μεταθέσεως τοῦ πεδίου τῆς πάλης, ἔνεκα τῆς ἐπικειμένης ἐπιδρομῆς τῶν Ἑλλείων καὶ οὐχὶ περὶ κανονικῆς τελέσεως τοῦ ἀγωνίσματος ἐν τῇ θέσει ταύτῃ, ὡς ὑπεστηρίχθη παλαιότερον¹, προκύπτει καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ὅστις, εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τῆς μεταθέσεως, θεωρεῖ ἀναγκαῖον νὰ αἰτιολογήσῃ τὸ πρωτοφανὲς τοῦ γεγονότος: οἱ γὰρ Ἑλλεῖοι σὺν τοῖς ὅλοις παρῆσαν ἤδη εἰς τὸ τέμενος.

Ὅθεν ἵνα μὴ ἀπομακρυνθῶσιν ἀπὸ τοῦ καιρίου τούτου σημείου οἱ θεαταί, οἵτινες ἀσφαλῶς κατὰ τὴν ταραχώδη ἐκείνην πανήγυριν ἔμελλον, κατὰ μέγα μέρος, νὰ μετάρχωνται εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῶν Ἑλλείων, ἐν ὧσιν τῆς ἐπικειμένης ἐπιθέσεως, ἡ πάλη ἐτελέσθη πλησίον τοῦ βωμοῦ, ἐνθα καὶ πεδῖον κατάλληλον ὑπῆρχε καὶ χῶρος διὰ τοὺς θεατὰς ἐπὶ τῆς κλειτύς ἰδίᾳ τῶν θησαυρῶν.

Ἐκ τῆς φράσεως οἱ γὰρ Ἑλλεῖοι ... παρῆσαν ἤδη εἰς τὸ τέμενος συνάγεται συνήθως τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ διακρίνει τὸ τέμενος, ἐννοῶν τὸν εὐρύτερον ἱερὸν χῶρον, ἀπὸ τῆς ἄλτεως, τῆς ἀναγραφομένης κατωτέρω, τοῦ κυρίως δηλαδὴ ἱεροῦ. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, ὡς ἐκ τῆς σημειουμένης θέσεως τῶν Ἑλλείων ἐκεῖθεν τοῦ Κλαδέου, ὁ εὐρύτερος ἱερὸς χῶρος περιελάμβανε καὶ τὴν πρὸς Δ. τοῦ ποταμοῦ ἑκτασιν, μέχρι τοῦ βουνοῦ τῆς Δροῦβας².

Περὶ τοῦ ὀνόματος ἄλτις³ θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ συνήθως ἀποδιδομένη εἰς αὐτὸ ἐννοία καθορίζεται ἐκ τῆς χρήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ κυρίως, ὅστις, ἐξαιρέσει μίᾳς περιπτώσεως, καθ' ἣν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἐλώδους τῆς ἄλτεως (V, 2, 10), κατὰ κανόνα δηλοῖ δι' αὐτοῦ τὸν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς ῥωμαιοκρατίας κλειστὸν χῶρον· ἦτοι τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐννοούμενον ὡς κυρίως ἱερὸν, ὅπερ διακρίνεται ἀπὸ τῆς πέριξ ἐκτάσεως, τῆς κατεχομένης ἐπίσης ὑπὸ κτισμάτων⁴.

¹ Βλ. E. N. GARDINER παρὰ DYER, ἔ.ἀ. σ. 250 ἐξ. ὑποσ. 1α. σ. 259 ὑποσ. 15. σ. 266 ὑποσ. 21 καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰ νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ Gardiner.

² Πρβ. WIESNER, 80, μετὰ σημειώσεως διαφόρων ὑποθέσεων καὶ βιβλιογραφίας. Παλαιότεραν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. ἐν J. G. FRAZER, Pausanias's description of Greece, III (1913) σ. 490, 492.

³ Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λ. ἄλτις βλ. ΠΑΥΣ. V, 10, 1, ἐκ τοῦ ἄλλους. Πρβ. G. CURTIUS, Griech. Etym.⁵, σ. 356. WIESNER, 79. Περὶ συσχετίσεως τῆς λέξεως πρὸς τὸ γοιτικὸν alhs (ναός) βλ. E. BOISACQ, Dict. Etym.² λ. ἄλτος (καὶ Add. λ. ἄλτος, σ. 1092). Πρβ. καὶ H. FRISK, Gr. etym. Wörterb. (Lief. 1, 1954) λ. ἄλτος.

⁴ Ἐκ νέων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ἅτινα παρέσχεν ἡ συνεχιζομένη ἀνασκαφικὴ ἐξερεύνησις τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸ μεταξὺ τῆς συγγραφῆς καὶ ἐκτυπώσεως τῆς παρού-

Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐν τούτοις ὅτι αἱ δύο παλαιότεραι, κλασσικαὶ μνεῖαι τοῦ ὀνόματος ἄλτις ἐμφανίζονται μετὰ διαφόρου ἐννοιακοῦ περιεχομένου. Οὕτως ὁ ΠΙΝΔΑΡΟΣ (Ὀλ. I, 51 ἐξ.), ὁμιλῶν περὶ τοῦ Ἡρακλέους, λέγει:

ὁ δ' ἄρ' ἐν Πίσᾳ ἔλσαις ὄλον τε στρατὸν
 λάαν τε πᾶσαν Διὸς ἄλκιμος
 νιδὸς σταθμᾶτο ζάθεον ἄλ-
 σος πατρὶ μεγίστῳ· περὶ δὲ πά-
 ξαις ἄλτιν μὲν ὄγ' ἐν καθαρῷ
 διέκρινε, τὸ δὲ κύκλῳ πέδον
 ἔθηκε δόρπου λύσιν¹.

Ἡ ἐν λόγῳ διμερῆς διαίρεσις τοῦ ὀλυμπιακοῦ χώρου ἀνταποκρίνεται προφανῶς, κατὰ κύριον λόγον, εἰς τὴν κατάστασιν, τὴν ὑφισταμένην κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ποιητοῦ, ἀπεσκοπεῖ δέ, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ χωρίου, εἰς τὴν ἐξασφάλισιν ἰδίᾳ στοιχειώδους καθαριότητος καὶ εὐπρεπείας. Ἡ ἄλτις ὡς ἐκ τούτου φυσικὸν ἦτο νὰ περιλαμβάνῃ ὄλον τὸν χῶρον, τὸν κατεχόμενον ὑπὸ οἰκοδομῶν, βωμῶν κλπ. ὅστις κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πινδάρου ἐπίσης ἐξετείνεται καὶ πέραν τοῦ ὁρισθέντος μεταγενεστέρως διὰ τῶν περιβόλων. Διότι βεβαίως μόνον ἐκτὸς τοῦ χώρου τούτου ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτρέπηται ἡ ἐγκατάστασις τοῦ πλήθους κατὰ τὴν πανήγυριν καὶ μετ' αὐτῆς ἡ τοσαύτην ἀκαθαροσίαν συνεπαγομένη δόρπου λύσις.

Ἐτι βεβαιότερον συνάγεται ὅτι παλαιότερον ἢ ἄλτις ἐξετείνεται καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῶν μεταγενεστέρως κατασκευασθέντων περιβόλων ἐκ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίου τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, τοῦ παρέχοντος τὴν δευτέραν κλασσικὴν μνεῖαν τοῦ ὀνόματος· διότι βλέπομεν ἐξ αὐτοῦ ὅτι περιελάμβανε χῶρον κατεχόμενον ὑπὸ βοηθητικῶν ἐγκαταστάσεων, ἀποχωρισθέντα βραδύτερον ἀπὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ. Λέγει ὁ συγγραφεὺς (29): οἱ δὲ Ἀρκάδες... ἐπὶ τοῦ Κλαδάου ποταμοῦ παρετάξαντο, ὃς παρὰ τὴν ἄλτιν καταρρέων εἰς τὸν Ἀλ-

σης διάστημα, προέκυνεν ὡς πιθανὴ ἡ ἀναθεώρησις τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἀναγραφόμενων περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Πausανίου ἀποδιδομένης ἐννοίας εἰς τὴν λέξιν ἄλτις, ἣτις ἴσως προσήγγιζε περισσότερον πρὸς τὴν κλασσικὴν ἐννοιαν αὐτῆς. Συγκεκριμένως, συμφώνως πρὸς φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ καθηγ. κ. KUNZE, τίθεται ἡδη ζήτημα ἀναχρονολογήσεως τοῦ νοτίου μέρους τοῦ περιβόλου τῆς ῥωμαιοκρατίας, τὸ ὅποιον, φαίνεται ὅτι, ὅπωςδήποτε εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἐποχῆς τοῦ Pausανίου. Ἡ χρονολογικὴ, ἀφ' ἑτέρου, καὶ ἡ ἄλλη σχέσις τοῦ τμήματος τούτου πρὸς τὸν λοιπὸν ῥωμαϊκὸν περιβόλον δὲν κατέστη δυνατόν νὰ καθορισθῇ εἰσέτι. Ὡς ἐκ τούτου τὸ ὄλον ζήτημα παραμένει ἐκκρεμές.

¹ Πρβ. Σχολ. DRACHMANN, σ. 324, 55 a: ὁ νοὺς τὴν μὲν Ἀλτιν καθιέρωσε τῷ θεῷ τὸν δὲ κύκλῳ τόπον συμπόσιον ἐποίησεν. Πρβ. σ. 325, 55 D, F, 57 A: ... τὸ δὲ χωρίον τὸ κύκλῳ τοῦ ἱεροῦ καταλυτήριον ἔταξεν εἶναι τῶν ἀγωνιζομένων εἰς εὐωχίαν.

φειδὸν ἐμβάλλει. Ὅθεν, κατὰ τὸν ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ, ὅστις ἐκ τῆς ὅλης διηγήσεως φαίνεται ὅτι συνεκράτει μέχρις ἐλαχίστων λεπτομερειῶν τὴν εἰκόνα τῆς ἀρθρώσεως τοῦ ἱεροῦ, ἡ ἄλτις ἐξετείνεται ἕως εἰς τὴν ὄχθην τοῦ Κλαδέου. Παρὰ τὴν ὄχθην ὅμως ταύτην, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς τῶν «Ἑλληνικῶν» ὑπῆρχε, βορειότερον μὲν τὸ Γυμνάσιον, ἀσχημάτιστον εἰσέτι, μετὰ τινος ὅμως ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως ἀσφαλῶς ἤδη, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (VI, 21, 2) ἐπὶ κρηπίδος, εὐρισκομένης ἐντὸς τῆς αὐλῆς αὐτοῦ, τὸ δὲ ἐξ ἀρχῆς καὶ τρόπαιον κατὰ Ἀρκάδων... εἰσθήκει, διὰ τὴν μάχην ταύτην, συμφώνως πρὸς τὴν συνήθειαν ἰδρύσεως τροπαίων ἐντὸς γυμναστικῶν περιοχῶν, τὴν γνωστὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐκ τῶν εὐρημάτων ἰδίᾳ τοῦ ἀρχαϊκοῦ σταδίου. Νοτίως τῆς μετέπειτα Παλαίστρας ὑπῆρχον ὡσαύτως, ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος λουτρά¹, σχετιζόμενα στενῶς πρὸς τὴν ἀσκήσιν τῶν ἀθλητῶν, δι' ἣν ἀσφαλῶς ἐχρησίμευεν ἕκτοτε καὶ ὁ χῶρος ὁ διαμορφωθείς βραδύτερον ἀρχιτεκτονικῶς εἰς Παλαίστραν. Πρὸς τοῦτοις περιλαμβάνοντο ἐντὸς τῆς ἄλτεως τῆς ἐποχῆς τοῦ Ξενοφώντος τὸ Φειδίου ἐργαστήριον², ὡς καὶ τὸ πρὸς Ν. αὐτοῦ κτίσμα. Ἀμφότερα ταῦτα ἀπεκλείσθησαν τῶν περιβόλων.

Ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξιν παλαιότερου περιβόλου τῆς ἄλτεως, ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἥτις συμπεραίνεται συνήθως ἐκ τῶν ἀνωτέρω στίχων τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, παρατηρεῖται ὅτι, οὔτε τὸ *περὶ πάξαις*, δι' οὗ ὁ ποιητὴς παραστατικώτερον ἐδήλωσε τὴν ἐνέργειαν τοῦ Ἡρακλέους³, παρουσιάσας αὐτὸν ὀρίζοντα τὸν χῶρον διὰ τοῦ συνήθους τρόπου ἐμπήξεως πασσάλων, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ *διέκρινε* συνεπάγονται ὡς ἀπαραίτητον τὴν ὑπαρξιν διαχωριστικοῦ τείχους κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ποιητοῦ. Ἀντιθέτως μάλιστα βαρύνει οὐσιωδῶς τὸ ἀρχαιολογικὸν δεδομένον τῆς μὴ ἀνευρέσεως ἱχνῶν περιβόλου παλαιότερου τοῦ ἐντὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος κατασκευασθέντος (βλ. κατωτέρω) κατὰ τὴν λίαν προσεκτικὴν ἐξερεύνησιν τοῦ χώρου. Πρέπει ὥς ἐκ τούτου νὰ δεχθῶμεν ὅτι προηγουμένως ἡ ἄλτις, ὑπὸ τὴν εἰρημένην ἐννοιαν καὶ ὑπὸ ἔκτασιν διαφοροῦν ἐκάστοτε, διεκρίνετο ἀπὸ τοῦ *κύκλου πέδον*, ὡς συνήθως, δι' ὅρων ἢ ἄλλων σημάτων, ὡς εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι, οἱ λίθινοι πεσίσκοι οἱ ἀνευρεθέντες ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Πελοπίου καὶ τοῦ Πρυτανείου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν δυτικῶς τοῦ Κλαδέου ἔκτασιν θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἐξῆς· καίτοι ἡ φράσις τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *οἱ γὰρ Ἡλείοι... παρῆσαν ἤδη εἰς τὸ τέμενος*, θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς σημαίνουσα ἀορί-

¹ Βλ. IV Bericht, α. 32 ἐξ.

² Βλ. F. ADLER, Olympia, II, σ. 99 ἐξ. Πρβ. WIESNER, 137. KUNZE, Gnomon, XXVII (1955) σ. 222 ἐξ. Αὐτ. XXVIII (1956), σ. 318 ἐξ.

³ Πρβ. Σχολ. DRACHMANN, σ. 323, 54 A: *περιπήξας δὲ ὁ Ἡρακλῆς τὰ ὅπλα κύκλῳ τὸ ἱερόν κατεβάλλετο*. Βλ. καὶ 54 B.

στως, ὅτι οἱ Ἡλεῖοι εἶχον ἤδη φθάσει εἰς τὸ ὀλυμπιακὸν ἱερόν, δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀπίθανον, ὥς ἐκ τῆς στενότητος τοῦ ἐν γένει χώρου, ὅτι, ὥς ὑπετέθη, ἢ ἐν λόγῳ δυτικῇ ἔκτασις μέχρι τοῦ βουνοῦ τῆς Δρούβας, ὑπῆγγοτο εἰς τὸ εὐρύτερον *τέμενος*, τὸ περιλαμβάνον καὶ τὸ *κύκλω πέδον*. Ἐν τῇ ἐκτάσει ταύτῃ, ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (VI, 21, 3) ἀναφέρει τὸν τάφον τοῦ Οἰνομάου. Ὁ τρόπος ὅμως καθ' ὃν μνημονεύεται οὗτος, κατὰ τὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τοῦ ἱεροῦ, δεικνύει ὅτι δὲν συνεδέετο στενῶς πρὸς αὐτό, ἐν τῇ ἐποχῇ τουλάχιστον τοῦ περιηγητοῦ. Σημειωτέον ὅτι, τὰ *ὑπὲρ τοῦ μνήματος ἐρείπια οἰκοδομημάτων ἐνθα τῷ Οἰνομάῳ τὰς ἵππους ἀυλίζεσθαι λέγουσι*, γεννῶσι τὴν σκέψιν περὶ ὑπάρξεως παλαιότερας τινὸς ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως ἐν τῇ θέσει, ἀναγομένης εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἀλλοία ἦτο ἡ σημασία καὶ ἡ μορφή αὐτῆς. Ἐπὶ τοῦ λόφου, τοῦ ὀρίζοντος ἀπὸ Δ. τὴν ἐκεῖθεν τοῦ Κλαδέου ἔκτασιν, ὅστις ἀρχικῶς ἀπετέλει πιθανῶς καὶ τὸ ὄριον τοῦ εὐρύτερου τεμένους ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης, ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (VI, 20, 6) ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἔκειτο τὸ μνῆμα τῶν Ἀρχαδῶν, τῶν ἀποθανόντων κατὰ τὴν μάχην ταύτην.

Διάφοροι ὑποθέσεις ἐγένοντο περὶ τοῦ τύπου, μέχρις οὔ οἱ Ἡλεῖοι κατεδίωξαν τοὺς Ἀρχαδας καὶ τοὺς συμμάχους αὐτῶν, τοῦ ὀριζομένου ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ (31): *μεταξὺ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ καὶ τοῦ πρὸς ταῦτα προσήκοντος θεάτρου*. Τελικῶς ἐγένετο ἀποδεκτὸν ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου δηλοῦται ὁλόκληρος περίπου ἡ ἔκτασις, ἀπὸ τοῦ Βουλευτηρίου μέχρι τοῦ Πρυτανείου, πρὸς ὃ ἐταυτίσθη τὸ τῆς Ἑστίας ἱερόν, συνεζητήθη δὲ κυρίως ἡ σημασία τῆς λέξεως *θέατρον* ἔφ' ὅσον θέατρον, ὑπὸ τὴν συνήθη ἔννοιαν, οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐν Ὀλυμπίᾳ.

Ἐκ τῶν δοθεισῶν ἐρμηνειῶν ὑπολείπεται ἤδη ὥς συζητήσιμος ἡ ὑποστηρικθεῖσα ὑπὸ τοῦ DÖRPFELD, ὅστις ἠρμήνευσε τὸ *θέατρον* ὥς σημαῖνον ἐνταῦθα τὸν χώρον τοῦ σταδίου τὸν προοριζόμενον διὰ τοὺς θεατάς¹.

Ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ FLASCH² τὴν γενομένην ἀποδεκτὴν ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς ὑπὸ νεωτέρων μελετητῶν, ὅτι δηλαδὴ ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐννοεῖ «τὸν χώρον, τὸν ἐκτεινόμενον θεατροειδῶς, εἰς μέγα τόξον, ἀπὸ τοῦ Πρυτανείου μέχρι τοῦ Βουλευτηρίου, ὅστις, κατὰ μὲν τὸ βόρειον μέρος αὐτοῦ, ἀποτελεῖται ἐκ τῆς μακρᾶς βαθμιδωτῆς κρηπίδος τῶν Θησαυρῶν, ἀνατολικῶς δὲ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν στοῶν», αὕτη ἀπώλεσε τὴν κυρίαν βάσιν αὐτῆς· ἰδίᾳ

¹ Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 79. W. DÖRPFELD - E. REISCH, Das griech. Theater (1896) σ. 282. Πρβ. Β. ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ, Ὀλυμπία (1901) σ. 194 ἐξ. DYER, ἔ.ἀ. σ. 250 ἐξ. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ *θεατροειδοῦς* βλ. I. Δ. ΚΟΝΤΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ὁμοιομοίας τῆς Ῥόδου (1954) σ. 6 ἐξ. Βλ. αὐτ. σ. 8, ὑπ. 1 καὶ περὶ τοῦ *θεάτρου* τῆς Ὀλυμπίας. Πρβ. V Bericht (1956) σ. 14.

² Βλ. A. FLASCH ἐν A. BAUMEISTER, Denkmäler des klassischen Altertums, II (1887) σ. 1092. Πρβ. WIESNER, 121.

μετὰ τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ κρηπὶς τῶν Θεσαυρῶν¹—καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ ἡ πρὸς Δ., ὑπὲρ τὸ Ἑρᾶιον προέκτασις αὐτῆς, ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν μορφήν²—δὲν εἶναι παλαιότερα τοῦ 332 π.Χ., προηγουμένως δὲ οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐνιαῖον ἀνάλημμα τοῦ Κρονίου ἐν τῇ ἄλτει (βλ. κατωτέρω). Ἡ Στοὰ τῆς Ἡχοῦς, ἀφ' ἑτέρου, δὲν εἶχε κτισθῇ, ὡς εἴδομεν, ὅτε ἐγένετο ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἡ μάχη.

Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς σημαντικωτέρας τῶν παραλλαγῶν τῆς ἐρμηνείας ταύτης, τῆς υἰοθετηθείσης ὑπὸ τοῦ GARDINER³, καθ' ἣν τὸ θέατρον ἐσχηματίζετο ὑπὸ τῆς κρηπίδος τῶν Θεσαυρῶν, τῆς στοᾶς τῆς Ἡχοῦς καὶ τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος. Οἱ θεαταὶ τῶν παρὰ τὸν βωμόν τελουμένων ἐκάθηντο ἐπὶ τῶν βαθμίδων τῆς κρηπίδος, καταλλήλων πρὸς τοῦτο—κατὰ τὸν συγγραφέα⁴—καὶ ἐν ταῖς στοαῖς, ἐνῶ διὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν πόλεων προωρίζοντο αἱ στοαὶ τῶν Θεσαυρῶν. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀπετέλεσεν ἐπιβίωσιν τῆς παλαιότερας τοῦ DYER, περὶ τελέσεως τῶν ἀγώνων, μέχρι τῶν μέσων περιῖπου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, παρὰ τὸν βωμόν, ἥτις ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς ἀτελοῦς γνώσεως τῆς ἱστορίας τοῦ σταδίου πρὸ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ὑψηλῆς χρονολογήσεως τῶν Θεσαυρῶν ὑπὸ τοῦ μελετητοῦ. Σχετίζεται ὡσαύτως ἡ ἄποψις τοῦ GARDINER καὶ πρὸς τὴν σημειωθείσαν ἤδη γνώμην ὅτι ἡ πάλη καὶ ἡ πυγμὴ ἐτελοῦντο πάντοτε παρὰ τὸν βωμόν, ἥτις, ὡς εἴδομεν, ἐλέγχεται ἀβάσιμος καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀφηγήσεως τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ.

Πρὸ τῆς περαιτέρω ἐξετάσεως τῶν ὁρίων τῆς συμπλοκῆς, τῶν ἀναγραφόμενων ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, εἶναι ἀνάγκη νὰ τεθῇ καὶ ἄλλως τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τόπου ἔνθα συνήφθη αὕτη. Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ ἐξετασθῇ κατὰ πόσον ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται ὅτι πράγματι οἱ Ἥλαιοι, καταδιώξαντες τοὺς Ἀρκάδας καὶ τοὺς συμμάχους, εὗρισκοντο ἐντὸς τοῦ κυρίως ἱεροῦ ὀλοκλήρου, ὡς ἔχει γίνεαι ἀποδεκτόν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὅμως τίνα ἐννοίαν ἔχει τὸ ἀναγραφόμενον, ὅτι οὗτοι ἐμάχοντο οὐδὲν ἥτιον καὶ ἐώθουν πρὸς τὸν βωμόν, ἐφ' ὅσον ὁ βωμός, κείμενος κατὰ τὸ κέντρον τῆς ἄλτεως, ἔπρεπε νὰ εὗρισκῃται ἤδη εἰς χεῖρας τῶν κατεχόντων τὴν ἔκτασιν ἀπὸ τοῦ

¹ II Bericht, σ. 42 ἐξ.

² Βλ. A. VON GERKAN, I Bericht, σ. 12 ἐξ.

³ GARDINER, Olympia (1925) σ. 123.

⁴ Περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς τοιαύτης χρήσεως τῶν βαθμίδων τῆς κρηπίδος ἐν τῇ πραγματικότητι, ἔνεκα τῆς μορφῆς καὶ τῶν διαστάσεων αὐτῶν βλ. καὶ K. LEHMANN-HARTLEBEN, Gnomon, II (1927) σ. 394. Τελευταίως ὁ R. MARTIN ἐν Agora (=Recherches sur l'Agora Grecque, 1951), σ. 242 ἐξ. ἐπανερχεται ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ GARDINER, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὑπόθεσιν περὶ ὑπάρξεως ἐν Ὀλυμπίᾳ δύο ἀγορῶν, ἐξ ὧν ἡ ἐσωτερικὴ παρὰ τὴν ἐν λόγῳ θέσιν.

πρυτανείου μέχρι τοῦ σταδίου καὶ τοῦ βουλευτηρίου; Ἐὰν πάλιν ὑποτεθῇ — πρᾶγμα δυσχερέστατον — ὅτι οἱ Ἀρχάδες ἐκράτουν μόνον τὸν βωμόν, ἐν εἵδει νηϊδος καὶ προσεπάθουν νὰ ἀποκρούσωσιν ἀπ' αὐτοῦ τοὺς πανταχόθεν ἐπιτιθεμένους Ἡλείους, τότε ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ, ἐν τῇ διακρινούσῃ αὐτὸν ἱκανότητι πρὸς παροχὴν ἀκριβῶν εἰκόνων, θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς ὑποδηλώσει τὸν οὕτω περικέντρως διεξαγόμενον ἀγῶνα. Ἡ ἔκφρασις ὅμως ἐμάχοντο οὐδὲν ἥτιον καὶ ἐώθουν πρὸς τὸν βωμόν (ἐξηκολούθουν νὰ μάχωνται καὶ ἐπίεζον τοὺς ἀντιπάλους πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ βωμοῦ) ἐπιτρέπει νὰ ἐννοηθῇ μᾶλλον ὅτι μεταξὺ τῶν πλέον προκεχωρημένων Ἡλείων καὶ τοῦ βωμοῦ ὑπῆρχεν ἐνιαία τις ἀπόστασις, ἣν προσεπάθουν νὰ διασχίσωσιν οἱ Ἡλεῖοι.

Περὶ τῶν **στοῶν**, τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ (31) εἶχε γίνεи παλαιότερον δεκτὸν ὅτι οὗτος ἐννοεῖ τὴν Στοὰν τῆς Ἡχοῦς καὶ τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα. Κατόπιν ὅμως τῆς μνημονευθείσης διαπιστώσεως ὅτι ἐν τῇ θέσει τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς, κτισθείσης μετὰ τὰ μέσα τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, δὲν ὑπῆρχε παλαιότερον οἰκοδόμημα, ἢ ἀπαραίτητος δευτέρα τουλάχιστον στοά, ἐφ' ὅσον ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἀναγράφει τὴν λέξιν ἐν πληθυντικῷ, πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἀλλαχοῦ. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ μόνη στοά ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἐν Ὀλυμπίᾳ, πλὴν τῶν δύο σημειωθείσων, ἡ Νότιος Στοά, κατόπιν τῆς συμπληρωματικῆς ἐξερευνησεως αὐτῆς, ἐχρονολογήθη ὁπωσδήποτε παλαιότερον τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς¹.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονολόγησιν ταύτην παρατηρεῖται ὅτι τὸ μετὰ τῶν ἄλλων προβληθὲν ἐπιχείρημα περὶ τῆς μὴ χρήσεως μαρμάρου ἐν τῇ Νοτίῳ Στοᾷ, ὡς ἐγένετο ἐν τῇ Στοᾷ τῆς Ἡχοῦς καὶ ἐν τῷ Φιλιπείῳ, δὲν δύναται νὰ συγκαταλεχθῇ εἰς τὰς σταθερὰς βάσεις τῆς προχρονολογήσεως τῆς Νοτίου Στοᾶς· διότι ὁ ἀρίστης ποιότητος σκληρὸς λευκὸς τιτανόλιθος, δι' οὗ κατεσκευάσθη ἐν αὐτῇ ἡ κρηπίς, ἐν τῇ πραγματικότητι ἐξυπηρέτησε τὴν αὐτήν, χαρακτηριστικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν, πρόθεσιν ποιοτικῆς καὶ κοσμητικῆς διακρίσεως τῆς βάσεως τοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ἥτις ὠδήγησεν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ μαρμάρου διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κρηπίδος τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κρηπίδος καὶ τοῦ δαπέδου τῆς περιστάσεως τοῦ Φιλιπείου. Ὡς πρὸς τὴν μικρὰν διαφορὰν τοῦ αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος, τὴν προκύψασαν ἐκ τῆς προσφόρου χρήσεως ἑκατέρου τῶν συγγενῶν τούτων ὕλικῶν, αὕτη δὲν ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης γενικῆς ἐπιδιώξεως, ὥστε νὰ βασίῃ διακρίσιν χρονολογικὴν.

Ἀντιθέτως βάσιν χρονολογήσεως τῆς Νοτίου Στοᾶς παλαιότερον τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς παρέχουσι πράγματι, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς στρωματο-

¹ Βλ. II Bericht, σ. 28 ἐξ. (Πρβ. καὶ WIESNER, 134).

λογικὰς παρατηρήσεις καὶ αἱ γενόμεναι ὥς πρὸς τὸ σύστημα τῆς γομφώσεως, καὶ συνδέσεως τῶν πλίνθων τῶν θεμελίων καὶ τῆς κρηπίδος τῆς Νοτίου Στοᾶς. Τὴν σημαντικωτέραν σχετικὴν ἔνδειξιν ἀποτελεῖ ἡ χρῆσις τῶν συνδέσμων σχήματος Ζ ἐν τῷ προκτίσματι τῆς στοᾶς ταύτης, οἵτινες ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐμφανίζονται κυρίως μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ χρῆσις τῶν συνδέσμων τούτων ἐν τῇ νοτίῳ στοᾷ εἶναι ἡ νεωτέρα γνωστὴ μέχρι σήμερον ἐν Ὀλυμπίᾳ, ὁμοῦ δὲ μετ' αὐτῶν ἐμφανίζονται ἐν τῇ κρηπίδι τοῦ λοιποῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐν τῷ θεμελίῳ οἱ σύνδεσμοι σχήματος , οἵτινες ἀπὸ τῆς κατασκευῆς τῆς Στοᾶς τῆς Ἠχοῦς κυριαρχοῦσιν ἀπολύτως.

Ἡ ἐπίχωσις, ἀφ' ἑτέρου, ὑπὸ τὴν Νότιον Στοάν, ἔνθα κατέστη δυνατόν νὰ ἐξερευνηθῇ, περιεῖχεν ἀγγεῖα κυρίως, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσι καὶ ἐντὸς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, οὐδὲν δὲ τῶν ἀνευρεθέντων ὀστράκων προήρχετο ἐκ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰῶνος.

Δισταγμὸς διευπλώθη ὥς πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς χρονολογήσεως τῆς Νοτίου Στοᾶς πρὸ τοῦ 362 π.Χ. ἔνεκα τῆς τεταραγμένης ἱστορίας τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τῆς ἑκατονταετηρίδος, καθ' ἧς θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ὑποθεθῇ ὅτι ἐξετελέσθη ἔργον τοσούτου μεγέθους. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότης δὲν φαίνεται ὅτι διεκόπη οὐδὲ ἐν ἄλλαις περιοχαῖς τῆς Πελοποννήσου, αἵτινες εἶχον ἔξ ἴσου διαταραχθῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἡ μαρτυρία τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ περὶ τῆς ὑπάρξεως στοῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἤδη κατὰ τὸ 364 π.Χ. ἔξ ὧν μία πρέπει νὰ εἶναι ἡ Νότιος Στοά, μὴ ἀποκαλυφθείσης ἄλλης, ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα ἐπιτακτικώτερον ἐναντίον τῆς ἀποδοχῆς οἰουδήποτε ἀμφιβόλου ὁρίου. Περὶ τῆς στοᾶς ταύτης, ὥς καὶ περὶ τοῦ πιθανοῦ χρόνου τῆς οἰκοδομήσεως αὐτῆς θέλει γίνεαι λόγος καὶ κατωτέρω.

Ἡ χρονολόγησις τῆς στοᾶς τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος, περὶ οὗ ἐπίσης θέλει γίνεαι εὐρύτερος λόγος κατωτέρω, κυμαίνεται συνήθως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου μέχρι τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, συνήθως δὲ τίθεται τοῦτο περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹.

Πρὸς συναγωγὴν σταθερωτέρων καὶ πλέον συγκεκριμένων χρονολογικῶν συμπερασμάτων περὶ τοῦ οἰκοδομήματος τούτου, ὥς καὶ περὶ πλείστων ἄλλων τε οἰκοδομημάτων τῆς Ὀλυμπίας, θέλει συντελέσει ἀσφαλῶς ἡ σύγκρισις τῶν χαρακτηριστικωτέρων μελῶν αὐτῶν πρὸς τὰ μέλη ἄλλων οἰκοδομημάτων, τοῦ ἱεροῦ ἰδία, βεβαιότερον χρονολογουμένων. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ ἐπισταμένη ἐπανεξέτασις τοῦ συνόλου τῶν κτισμάτων ἐν λεπτομερείᾳ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πείρας τῆς κτηθείσης ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Πρὸ παντὸς χρειάζεται νέα πιστὴ ὑποτίπωσις, ὑπὸ μεγάλῃν κλίμακα, τῶν καθόλου καὶ ἐπὶ μέρους μορφῶν, δι' ἧς

¹ Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 73 ἐξ. WIESNER, 131 ἐξ.

σὺν τοῖς ἄλλοις, θέλει διευκολυνθῇ ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις αὐτῶν. Ἄνευ τῆς ἐργασίας ταύτης, ἣτις ἤρξατο ἤδη διὰ τῆς νέας δημοσιεύσεως οἰκοδομημάτων τινῶν τοῦ ἱεροῦ, τὰ συνήθως ἐξ ἀπλῆς ἐντυπώσεως ἢ συγκρίσεως ἐξωτερικῶν γνωρισμάτων συμπεράσματα χρησιμεύοντα μάλιστα ὡς βάσεις χρονολογήσεως ἐντὸς στενῶν ὁρίων, εἶναι παρακεκινδυνευμένα ἢ τουλάχιστον ἐπισηφαλῇ.

Μέχρις ἐπιτελέσεως τῆς ἐργασίας ταύτης πρέπει νὰ ἀρκῇται τις, κατ' ἀνάγκην, εἰς εὐρυτέρας, κατὰ τὸ δυνατόν σταθερῶς βασιζομένας χρονολογήσεις. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὡς πρὸς τὴν στοὰν τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι, ἐκ τῆς ὅλης μορφῆς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῆς μελῶν, ἣτις ἐμφανίζει προφανῇ συγγένειαν πρὸς τὰς μορφὰς τῶν κτισμάτων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹, ἀποκλείεται ὅπωςδῆποτε ἡ ὑποτεθεῖσα χρονολόγησις παλαιότερον τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος². Κατὰ τὰ λοιπὰ ἰσχυρὰ παραμένει ἡ χρονολόγησις τῆς ἐν λόγῳ στοᾷς πρὸ τῆς Στοᾷς τῆς Ἡχοῦς, ἔνεκα τῆς πλήρους διαμορφώσεως τῆς κιονοστοιχίας τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος ἀπὸ Β., ἀπὸ τῆς πλευρᾶς δηλαδὴ τῆς Στοᾷς τῆς Ἡχοῦς, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἡ στοὰ τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος ἦτο ἐντεῦθεν ὁρατὴ, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχος πλευρὰ τῆς Στοᾷς τῆς Ἡχοῦς ἐκλείετο διὰ τοίχου. Ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις πρὸς τούτοις τοῦ παλαιοῦ συστήματος συνδέσεως τῶν πλίνθων διὰ συνδέσμων σχήματος |—| ἀποτελεῖ ἔνδειξιν πρὸς χρονολόγησιν τῆς στοᾷς τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος παλαιότερον τῆς Νοτίου Στοᾷς ἐπίσης, ἐν ᾗ, ὡς εἶδομεν, ἐμφανίζεται καὶ τὸ νέον σύστημα συνδέσεως. Μετὰ τῶν ἐνδείξεων, τῶν ἐνισχυτικῶν τῆς ἀπόψεως ταύτης, πρέπει νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ἡ ὅλη ἀπλὴ διαμόρφωσις τῶν ἐκ κογχυλιάτου βαθμίδων τῆς στοᾷς τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἐμφαντικῶς τονισθείσας ἐκ τιτανολίθου ἢ μαρμάρου βαθμίδας τῶν ἄλλων στοῶν.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῶν στοῶν, τῶν μνημονευομένων ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἄξιον ἀπορίας φαίνεται τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐφ' ὅσον οἱ Ἡλεῖοι, ὡς κοινῶς πιστεύεται, εἶχον ἐκταθῇ ἐντὸς ὁλοκλήρου περὶπου τῆς ἄλτεως, μαχόμενοι ἐβάλλοντο μόνον ἀπὸ τῶν κατὰ τὰ νότια τοῦ ἱεροῦ κειμένων κτισμάτων· ἥτοι ἀπὸ τῶν στοῶν, ἀπὸ τοῦ Βουλευτηρίου καὶ ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ἀπ' οὐδενὸς δὲ τῶν βορείως κειμένων. Οἱ Ἀρκάδες ὅμως καὶ οἱ σύμμαχοι αὐτῶν, ἀναμένοντες τὴν ἐπίθεσιν, ἦτο φυσικὸν νὰ ἔχωσιν ἀνέλθει ἐφ' ὅλων τῶν καιρίαν θέσιν κατεχόντων κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ. Πρὸ παντός, ἐὰν πράγματι οἱ Ἡλεῖοι εἶχον προχωρήσει μέχρι τοῦ βορείου μέρους τῆς ἄλτεως, ἔπρεπε νὰ βάλλωνται ἀπὸ τοῦ Κρονίου, ὅπερ οἱ Ἀρκάδες περισταυρώσαντες ἐφρούρου, ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἀφίξεως αὐτῶν εἰς Ὀλυμπίαν (Ἑλλ. VII, 4, 14).

¹ Βλ. DÖRPFELD, ἔ.ἀ. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 394.

² Πρβ. GARDINER, Olympia, σ. 277.

Ἐνδιαφέρον εἶναι πρὸς τούτοις ὅτι καὶ ἡ σημειωθείσα ὡς μόνη πιθανὴ ταύτις τοῦ *θεάτρου* πρὸς τὸν χώρον τοῦ σταδίου, τὸν προοριζόμενον διὰ τοὺς θεατάς, ἄγει ὡσαύτως εἰς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ ἱεροῦ· διότι ὡς *θέατρον* προσήκον πρὸς τὸ βουλευτήριον τουλάχιστον, μόνον τὸ νότιον *χωμα* τοῦ σταδίου II θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ, ἐφ' ὅσον δυτικὸν *χωμα* δὲν ὑπῆρχε, τὸ δὲ νότιον, σχηματιζόμενον κυρίως διὰ τῆς κλειτύς τοῦ Κρονίου, ἀπομακρυσμένον ὡς ἦτο τοῦ λοιποῦ ἱεροῦ λόγῳ τῆς παρ' αὐτὸ οἰκοδομήσεως τῶν θησαυρῶν, πρὸς οὐδὲν ἄλλο κτίσμα προσήκεν. Ἡ τοιαύτη ἐκ τῶν πραγμάτων προκύπτουσα ἐρμηνεία τοῦ *θεάτρου*, ὡς δηλοῦντος συγκεκριμένως ἐν τῶν χωμάτων τοῦ σταδίου, καθιστᾷ ἤδη προφανῇ τὸν λόγον δι' ὃν ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐσημείωσε τοῦτο ὡς προσήκον πρὸς τὰ εἰρημένα κτίσματα, ἀποβλέπων προφανῶς εἰς διάκρισιν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἀντιθέτου, τοῦ παρὰ τὸ Κρόνιον *θεάτρου*.

Τὸ Ἑστίας ἱερόν. Ἦδη πρὸ τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας τὸ τῆς *Ἑστίας ἱερόν* τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ἐταυτίζετο πρὸς τὸ γνωστὸν τότε ἐκ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ Πρυτανεῖον¹, ἔνεκα τῆς σημειουμένης ὑπάρξεως ἐν αὐτῷ τοῦ *οἰκήματος ἐνθα ἡ ἐστία* (V, 15, 9) ἢ τοῦ *τῆς ἐστίας οἰκήματος* (V, 15, 12). Ἡ ταύτις αὕτη, παρὰ τὰς δυσχερείας, τὰς ἀναφνείσας μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἐρειπίων τῆς ἄλτεως, ἐλάχιστα ἠμφεσβητήθη. Ἀντιθέτως μάλιστα, ἐπειδὴ ἡ θέσις τοῦ πρυτανείου εἶναι ἐκ τῶν ἀσφαλέστερον καθορισθεισῶν, τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἀπετέλεσε κυρίαν ἀφετηρίαν κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ πεδίου τῆς τελευταίας συμπλοκῆς τῶν Ἡλείων καὶ τῶν Ἀρχάδων.

Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῇ ὅτι οἱ ὀλίγοι παλαιοὶ μελετηταί, οἵτινες, ἀποδεχθέντες τὴν ταύτισιν τοῦ τῆς *Ἑστίας ἱεροῦ* πρὸς τὸ Πρυτανεῖον, ἐνόμισαν ὅτι καὶ τὰ λοιπὰ ὅρια τοῦ πεδίου τῆς συμπλοκῆς, ἦτοι τὸ Βουλευτήριον καὶ τὸ θέατρον, ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῶσι κατὰ τὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἄλτεως², εὗρισκοντο μὲν ἐν ἀσυμφωνίᾳ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, ἠρμήνευον ὅμως τὸ χωρίον, καθ' αὐτό, λογικώτερον· διότι ἀσφαλῶς, ἄνευ τῆς συγχύσεως τῆς προκληθείσης ἐκ τῆς ἀσφαλείας τῶν μέχρι πρό τιος ὑφισταμένων τοπογραφικῶν στοιχείων, οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ σκεφθῇ ποτε ὅτι ὁ συγγραφεὺς θὰ ἐχαρακτήριζεν ὡς θέατρον προσήκον πρὸς δύο τοσοῦτον ἀπομακρυσμένα κτίσματα, ὡς εἶναι τὸ Πρυτανεῖον καὶ τὸ Βουλευτήριον, τὸ στάδιον ἢ ἔστω τὴν κρηπίδα τῶν Θησαυρῶν, τὰς στοὰς κλπ. Ὡσαύτως ὁ ἐξετάζων ἀνεπηρεάστως τὸ χωρίον θὰ ἦτο δύσκολον νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ, προτιθέμενος νὰ καθορίσῃ ὁλόκληρον περί-

¹ Πρβ. E. CURTIUS, Die Antike, XII (1936) σ. 242. Βλ. καὶ J. G. WELCKER, Griech. Götterlehre, II (1860) σ. 695.

² Πρβ. K. LANGE, Haus und Halle (1885) σ. 330. FRAZER, ἔ.ἀ. σ. 636 ἐξ.

που τὴν ἄλτιν, τὸν σπουδαιότερον δηλαδὴ χώρον τῆς Ὀλυμπίας, τὸν περιλαμβάνοντα τὰ πλεόν σημαντικὰ καὶ γνωστὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἱερῶν, ἅτινα παρεῖχον εὐχέρειαν ἀνέτου καὶ σαφοῦς καθορισμοῦ, μετεχειρίσθη πρὸς τοῦτο δύο οὐχὶ πρωτευούσης σημασίας, ὥς πρὸς τὴν διάρθρωσιν τοῦ ἱεροῦ κτίσματος καὶ μίαν ἀπλὴν θέσιν θεατῶν, δι' ὧν, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀτελῶς καὶ ἀσαφέστατα καθορίζεται ὁ εἰρημένος χώρος.

Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ χρῆσις τοιούτων ὁρίων ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ μόνον πρὸς δῆλωσιν μέρους τοῦ ἱεροῦ, ἔχοντος ἀνάγκην εἰδικωτέρου καθορισμοῦ εἶναι νοητή, τὸ δὲ μέρος τοῦτο, ὥς εἶδομεν, ἐπὶ τῇ βάσει βεβαίων στοιχείων, συναγομένων ἐκ τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἀνασκαφῶν, ἐντοπίζεται ἤδη κατὰ τὰ νοτιοανατολικά τῆς ἄλτεως, ἐνθα αἱ στοαί, τὸ θέατρον, τὸ Βουλευτήριον καὶ ἡ προσθία πλευρὰ τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ πρέπει προφανῶς νὰ ἀναζητηθῇ καὶ τὸ μόνον ἐναπομένον τῶν ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ μνημονευομένων κτισμάτων, τὸ τῆς Ἑστίας ἱερόν.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸν κατὰ τὰ νοτιοανατολικά τῆς ἄλτεως χώρον ἐπόμενον εἶναι νὰ ἐπισύρῳσιν ἰδιαίτερος τὴν προσοχὴν ἡμῶν αἱ παλαιαὶ παρατηρήσεις τοῦ FURTWÄNGLER¹ περὶ τοῦ ὅλου Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος, πρὸς ὃ μάλιστα κατ' ἐξοχὴν προσήκει τὸ νότιον θέατρον τοῦ σταδίου. Οὗτος ὑπογραμμίζει τὴν στενωτάτην συγγένειαν, ἣν παρουσιάζουσι τὰ εὐρήματα, τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐντὸς καὶ παρὰ τὸ Πρυτανεῖον πρὸς τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐντὸς καὶ παρὰ τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα, «ὄπερ», λέγει, «ὥς ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι ἦτο κτίσμα ὁμοίου πρὸς τὸ Πρυτανεῖον προορισμοῦ».

Ὑπ' ἀμφοτέρα τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα ἀνεσκάφησαν στρώματα παλαιά, πλούσια εἰς ὀρεχάλκινα εὐρήματα, χαρακτηῆρος διαφόρου τῶν ἀποκαλυφθέντων παρὰ τὰς θέσεις βωμῶν, περὶ ὧν θέλει γίνεαι λόγος κατωτέρω. Ἐν τῷ Πρυτανείῳ, ἐπὶ παραδείγματι, ἀνευρέθησαν ἐντὸς καὶ ὀπισθεν τοῦ κτίσματος κυρίως ἐπιτραπέζια καὶ μαγειρικὰ σκεύη, λέβητες, οἰνοχόαι, λείψανα ἀρυτήρων καὶ τηγανίων, πλῆθος ὀστράκων πηλίνων ἀγγείων κοινῆς χρήσεως, πινακίων, φιαλῶν, οἰνοχοῶν, κρατήρων κ.ἄ. Ἐπίσης τεμάχια τριπόδων, πόδες τραπεζῶν, αἰχμαὶ ὀπλων, τεμάχια ἀσπίδων, λύχνοι, εἰδώλια ζῶων, σταθμά, ἐλάσματα ἐνεπίγραφα κλπ. Μετὰ τῶν ἀνωτέρω ὑπῆρχον ὀστᾶ ζῶων καὶ ἀνθρακες, ἰδιαίτερος δὲ χαρακτηριστικὸν ἦτο τὸ βαθὺ μέλαν στῶμα, τὸ ἀποκαλυφθὲν κυρίως πρὸς Β., ὀπισθεν τοῦ κτίσματος, ἐν ᾧ ἀνευρέθησαν πολλὰ τῶν εἰρημένων ἀντικειμένων. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ εὐρήματα ταῦτα προέρχονται ἐκ σκευῶν συνήθους χρήσεως καὶ ἀναθημάτων, ἀνταποκρίνονται δὲ

¹ Βλ. Α. FURTWÄNGLER, Olympia IV, σ. 5 ἐξ. Πρβ. WIESNER, 131.

πλήρως πρὸς τὸν γνωστὸν προορισμὸν τοῦ Πρυτανείου, ὡς οἰκοδομήματος ἐστιάσεως καὶ λατρείας.

Ὅμοιων κατηγοριῶν ἀντικείμενα ἀνευρέθησαν καὶ ὑπὸ τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα, ἀναμειγμένα ἐπίσης μετὰ ὀσίων ζώων καὶ ἀνθρώπων, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ διεπιστώθη ὡσαύτως ἡ ὑπαρξίς βαθέος μέλανος στρώματος, πλήρους ἀντικειμένων, ὅπερ, ὡς καὶ ἐν τῷ Πρυτανείῳ, φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐξ ἀπορρίψεως ὑλικῶν ἐστίας. Χαρακτηριστικῶς σημειοῦται ὑπὸ τοῦ FURTWÄNGLER τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα ὡς ἡ δευτέρα θέσις ἐν τῷ ἱερῷ, μετὰ τὸ Πρυτανεῖον, ἔνθα ἀπεκαλύφθη μέγα πλῆθος πηλίνων ἀγγείων συνήθους χρήσεως¹.

Εὐρήματα ἀνάλογα πρὸς τὰ σημειωθέντα ἐν τῷ Πρυτανείῳ καὶ ἐν τῷ Νοτιοανατολικῷ Οἰκοδομήματι ἀπεκαλύφθησαν, ὀλίγα σχετικῶς, παρὰ τὸ Βουλευτήριον καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν, οὐδαμοῦ ὅμως ἐνεφανίσθη ἡ συγγένεια στρωμάτων ἢ παρατηρηθεῖσα παρὰ τὸ Πρυτανεῖον καὶ τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα.

Τὰ παλαιότερα οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος² δὲν ἡρμηνεύθησαν σαφῶς εἰσέτι, δὲν διεπιστώθη δὲ ἐκ τῆς ἐρεῦνης καὶ ἡ ἀκριβὴς σχέσις τῶν λειψάνων τῆς δωρικῆς στοᾶς, περὶ ἧς ἐγένετο ἤδη λόγος πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα, ἅτινα κεῖνται ἀμέσως ὅπισθεν αὐτῆς, ὑπὸ τὴν λεγομένην Οἰκίαν τοῦ Νέρωνος (πίν. 5).

Πρὸς συναγωγὴν ἀσφαλῶν συμπερασμάτων περὶ τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τοῦ οἰκοδομικοῦ τούτου συνόλου ἐν λεπτομερείᾳ, ὡς καὶ περὶ τῶν περιόδων αὐτοῦ, χρειάζεται νὰ συμπληρωθῇ ἡ ἐξερεύνησις τοῦ χώρου, κυρίως διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς τῆς περιοχῆς ἀπὸ τῶν ὑπολειπομένων ἐπιχώσεων. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐξεταζομένης ἐνταῦθα, σημαντικὰ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει μορφήν τοῦ οἰκοδομήματος συνάγονται καὶ ἐκ τῶν ἤδη γνωστῶν στοιχείων. Οὕτως ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων, ἅτινα δηλοῦνται διὰ μέλανος χρώματος ἐν πίν. 5, φαίνεται ὅτι, πιθανώτατα, τὸ κτίσμα τοῦτο, κατὰ τὸ ὅπισθεν τῆς στοᾶς μέρος, ἀπετελεῖτο ἐκ κλειστῶν ἢ ὑποστέγων χώρων, διατεθειμένων περὶ ὀρθογωνίου ὑπαίθρου αὐ-

¹ FURTWÄNGLER, ἔ.ἀ. σ. 198. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης ἡ παρὰ τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα ἀνεύρεσις κατὰ τὴν νεωτέραν ἀνασκαφὴν ἀγγείων μετ' ἐγγαράκτων ἐπιγραφῶν *δαμόσιον* κ.δ. Βλ. ἀνάλογα εὐρήματα ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ Θόλῃ C. WACHSMUTH, *Die Stadt Athen*, II (1890) σ. 319. Πρβ. I. T. HILL, *The Ancient City of Athens* (1953) σ. 55, 59.

² Βλ. DÖRPFELD, *Olympia*, II, σ. 73, πίν. LII. Βλ. ἐπίσης τὸ σχεδιογράφημα τοῦ πίν. 5 τῆς παρούσης, ὅπερ ἐλήφθη ἐκ τοῦ συνολικοῦ σχεδίου τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. A. Mallwitz, τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, πρὸς ὃν ἐκφράζονται καὶ ἐνταῦθα εὐχαριστίαι.

λῆς. Μεταξὺ τῆς «Ὀκταγώνου Αἰθούσης» καὶ τοῦ περιστυλίου τῆς «Οἰκίας τοῦ Νέρωνος» ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα τοίχων τεσσάρων ἢ πέντε τοιούτων διαμερισμάτων, πλαισιούντων τὴν παλαιὰν αὐλὴν ἀπὸ Α., ἐξ ὧν τὸ τελευταῖον ἀπὸ Ν. συνεχίζεται ὑπὸ τὴν ἐπίχωσιν, ἐνούμενον μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὴν κεκαλυμμένης νοτίου πλευρᾶς. Ἀντιστοίχως, μεταξὺ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ περιστυλίου τῆς «Οἰκίας τοῦ Νέρωνος» καὶ τῆς «Αἰθούσης τοῦ Μωσαϊκοῦ», ἀπεκαλύφθησαν παρὰ τὴν κλασσικὴν στοάν, λείψανα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος.

Ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς ἐπιμήκους κατασκευῆς, μετὰ προσανατολισμοῦ ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἥς λείψανα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τῆς εἰρημένης αὐλῆς, ὑπὸ τὸ ῥωμαϊκὸν περιστύλιον. Ἡ θέσις τῆς κατασκευῆς ταύτης, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὅλον συγκρότημα, εἶναι ἐντελῶς ἀντίστοιχος πρὸς τὴν θέσιν τοῦ οἰκήματος ἐνθα ἡ ἐστία τοῦ Πρυτανείου.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν παλαιῶν λειψάνων τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος σοβαρὰν ἔνδειξιν παρέχει ἡ ὑπαρξίς τεκτονικῶν σημάτων ἐπὶ λιθοπλίνθων τῆς βορείου πλευρᾶς, «μὴ δυναμένων νὰ χρονολογηθῶσι πολὺ μετὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 5ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος»¹.

Ἡ στοὰ ἀφ' ἑτέρου, εἰς ἣν συνήθως ἀποδίδεται τὸ ὄνομα τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος εἰδικώτερον, ἀποτελεῖται, κατὰ τὸ ὀπίσθιον μέρος αὐτῆς, ἐκ τεσσάρων χώρων, ὧν οὔτε ἡ ἀρχικὴ μορφή, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ χαρακτὴρ κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῶσιν, ἔνεκα τοῦ χαμηλοῦ ὕψους μέχρις οὗ διεσώθησαν οἱ τοῖχοι. Οὕτω παραμένει ἄγνωστον ἐὰν οἱ τοῖχοι ἐκλείοντο καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς ἢ ἐὰν ἀπὸ τινων πλευρῶν ὑπῆρχον ἐλεύθερα ὑποστηρίγματα. Ὅμοίως δὲν ἐξηκριβώθη ἀπὸ τίνων πλευρῶν ὑπῆρχον ἀνοίγματα θυρῶν.

Ὅπως δὲ μορφῆς αὐτῆς ἡ στοὰ δὲν παρέχει ἐντύπωσιν αὐτοτελοῦς κατασκευῆς, διὰ δὲ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς κιονοστοιχίας κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα, ἐκατέρωθεν τῶν εἰρημένων τετραγώνων χώρων, καὶ τοῦ σχηματισμοῦ ἀνὰ μιᾶς διόδου διὰ τοῦ γωνιαίου κίονος καὶ παρακειμένης παραστάδος ἥτις ἦγεν εἰς τὸν ὀπισθεν τῆς στοᾶς χώρον, εἶναι φανερόν ὅτι πρᾶγματι αὕτη ἐσχετίζετο στενῶς πρὸς τὸν χώρον τοῦτον, τὸν κατεχόμενον ὑπὸ τῶν σημειωθέντων παλαιῶν λειψάνων.

Ἄμεσος σχέσις τῆς στοᾶς πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ μετὰ βεβαιότητος. Τοιαύτη ἄλλωςτε σχέσις, ἀπίθανος καὶ ὡς ἐκ τῆς ὑφισταμένης διαφορᾶς τῆς στάθμης ἐδράσεως τῶν τοίχων, δὲν ἦτο ἀναγκαία, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ παρακειμένη δυτικὴ πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος κατηδαφίσθη, ἐπὶ μέρους, κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς στοᾶς, ἥτις

¹ Βλ. W. DITTENBERGER · K. PURGOLD, Olympia, V, ἀριθμ. 665.

παρέσχε την νέαν μνημειώδη πρόσοψιν τοῦ ὅλου συγκροτήματος, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα, τὸ ἰσχῦσαν ἐν Ὀλυμπίᾳ¹.

Παραλλήλως διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς στοᾶς ἐδημιουργήθη ἐμφαντικὸν βάθος διὰ τὸν μεταξὺ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Βουλευτηρίου χώρον, ὅστις παρεῖχεν εἰς τοὺς ἐπισκέπτας μίαν τῶν πρωτευουσῶν προσπελάσεων πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν. Ὁ δεύτερος οὗτος σκοπός, περὶ οὗ γίνεται λόγος κατωτέρω, καθώρισε τὸ μήκος τῆς στοᾶς, ἥτις ἀπὸ Β. μὲν ἡρμόσθη πρὸς τὴν γραμμὴν, τὴν διαχωρίζουσιν τὸ στάδιον ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος, ἀπὸ Ν. ὅμως ἐξετάθη καὶ πέραν τοῦ πλάτους τοῦ οἰκοδομήματος τούτου, πρὸς κάλυψιν ὀλοκλήρου τοῦ βάθους, τοῦ φαινομένου ἀπὸ Δ. Ὁ αὐτὸς σκοπὸς καθώρισεν ἀσφαλῶς καὶ τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἐδράσεως τῆς στοᾶς, ἐξ οὗ ἀπεκλείσθη ἡ ὀργανικωτέρα σύνδεσις αὐτῆς πρὸς τὸ παλαιὸν σύνολον καὶ ἐπεβλήθη ἡ διαμόρφωσις τῆς νέας προσθίας πλευρᾶς αὐτοῦ ἐν εἵδει αὐτοτελοῦς στωικοῦ προκτίσματος.

Ἡ ἰδιομορφία αὕτη, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν κακὴν διατήρησιν τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων, κατέστησε δυσδιάκριτον τὴν πράγματι ὑφιστάμενην ἐνότητα τοῦ συνόλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας γνωστὰς περιπτώσεις προσθήκης στοᾶς πρὸς ἄρθρωσιν ἐκτεταμένης προσόψεως παλαιότερων οἰκοδομημάτων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι, τῆς Στοᾶς τοῦ Φίλωνος² παρὰ τὴν ἄλλως προβλεφθεῖσαν ἀρχικῶς πρόσοψιν τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσῖνος, τῆς στοᾶς τοῦ νεωτέρου Βουλευτηρίου τῶν Ἀθηνῶν³ ἢ τῆς στοᾶς τοῦ Οἰκοδομήματος Ε τῆς Ἐπιδαύρου, ὅπερ ἐμφανίζει καὶ ἄλλην συγγένειαν πρὸς τὸ Νοτιοανατολικὸν Οἰκοδόμημα τῆς Ὀλυμπίας⁴.

Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ὀλυμπίᾳ ἀπροσκόπτως προσετέθη μεταγενεστέρως ἡ

¹ Ὡς ἐκ τῆς λίαν ἀποσπασματικῆς διατηρήσεως τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων δὲν δύναται νὰ διασαφηνισθῇ πρὸς τὸ παρὸν ἐὰν καθ' οἷονδήποτε τρόπον συνεδυσάσθῃ καὶ δομικῶς ἡ παλαιὰ πρὸς τὴν νέαν κατασκευὴν.

² Ἐναντι τῆς ἀποδόσεως μὴ ἐκτελεσθέντος σχεδίου στοᾶς ὑπὸ μορφὴν ἡμισείας περιστάσεως ἐν τῷ Τελεστηρίῳ εἰς τὸν Ἰκτῖνον ὑπὸ τοῦ F. NOACK, Eleusis (1927) σ. 146 ἐξ. βλ. DINSMOOR, Architecture, σ. 233, χρονολογοῦντα τὰ οἰκεῖα λείψανα κατὰ τὸ 356-353 π.Χ. τὴν δὲ κατασκευὴν τοῦ πραγματοποιηθέντος σχεδίου τῆς στοᾶς κατὰ τὸ 330-310 π.Χ. Πρβ. σχετ. αὐτ. σ. 171 (πρβ. καὶ NOACK, ἔ.ἀ. σ. 112 ἐξ.). Βλ. καὶ J. A. BUNDGAARD, Mnesicles (1957) σ. 100 ἐξ. καὶ ὑποσ. σ. 217 ἐξ.

³ Βλ. H. A. THOMPSON, Hesperia, IV (1937) σ. 156 ἐξ. HILL, ἔ.ἀ. σ. 53. Πρβ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 332 ἐξ.

⁴ Βλ. Π. KABBADIAN, Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ (1900) σ. 12 ἐξ. R. ROBERT, BCH, LVII (1933) σ. 380 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιδάυρε (1935) σ. 17 ἐξ. Thymélé (1935) σ. 211 ἐξ. R. MARTIN - H. METZGER, BCH, LXI - LXII (1942-43) σ. 432.

ἰωνικὴ στοὰ ἐν τῇ προσόψει τοῦ Βουλευτηρίου¹, ἣ συνδέσασα καὶ προκαλύψασα τὸ παλαικὸν τοῦτο συγκρότημα. Τὸ Πρυτανεῖον πρὸς τούτοις, ἔνθα ἀρχικῶς οὐδεμία ἐλήφθη πρόνοια ἀρθρώσεως τῆς προσόψεως αὐτοῦ, ὥς ἐπὶ παραδείγματι ἐν τῷ Πρυτανείῳ τῆς Θάσου², διὰ τοῦ προπύλου ἢ ἐν τῷ Πρυτανείῳ τῆς Δήλου³, διὰ τοῦ προδόμου, ἀπέκτησε κεντρικὸν δωρικὸν προστώον ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ὅπερ βραδύτερον μετετέθη εἰς τὴν δυτικὴν εἴσοδον τῆς παλαίστρας⁴. Κατὰ τὴν ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας μετασκευὴν τοῦ Πρυτανείου κατεσκευάσθη παρὰ τὴν πρόσοψιν αὐτοῦ στοὰ, συνδεομένη πρὸς τὴν ὅλην ἐν σχήματι Λ περίπου στοάν, ἣτις ἐπλαίσωσε τὸν παρακείμενον χώρον. Ὡς πρὸς τὴν ἄλλως ἀκατανόητον ἀφαίρεσιν τοῦ κεντρικοῦ προστώου τοῦ Πρυτανείου, κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν εἰσέτι ἐποχὴν⁵, αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ πιθανῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῆς διὰ προσφορωτέρας εὐρείας στοᾶς, καλυπτούσης ὁλόκληρον τὴν πρόσοψιν, ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ πλέον, ἔνεκα τῆς καταστάσεως τῶν παλαιότερων τῆς ῥωμαιοκρατίας λειψάνων τῆς πλευρᾶς ταύτης καὶ τῆς ἐξαλείψεως τῶν προγενεστέρων ἰχνῶν τοῦ δαπέδου κατὰ τὴν τελευταίαν μετασκευὴν.

Ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἰδίᾳ, προκειμένου περὶ ἐκτεταμένων οἰκοδομημάτων, μελλόντων νὰ καταλάβωσι καιρίας θέσεις διὰ τὴν ὅλην ἐντύπωσιν ἐντὸς πολιοδομικῶν συγκροτημάτων, λαμβάνεται, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, συχνότερον πρόνοια ἐνσωματώσεως ἐν τῷ ἀρχικῷ σχεδίῳ τῶν στοῶν ἢ τῶν ἄλλων στοιχείων ἀρθρώσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν. Περιφανὲς σχετικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ἐν Ὀλυμπίᾳ τὸ περὶ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος οἰκοδομηθὲν Λεωνίδαῖον, ὅπερ περιεβλήθη ἐξωτερικῶς διὰ πλήρους περιστυλίου (βλ. κατωτέρω). Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος ἐπὶ Νέρωνος, ὅτε ἡ πλήρης καταστροφή αὐτοῦ ἐκ πυρκαϊᾶς ἐπέτρεψε ῥιζικὴν μεταποίησιν, ἐπὶ τῇ βάσει ἐνιαίου σχεδίου, ἡ προσθία στοὰ,

¹ Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 79· τὴν στοάν μετὰ τοῦ μεσαίου κτίσματος χρονολογεῖ κατὰ τὸν 3ον ἢ 2ον π.Χ. αἰ. Ἐὰν ἀνήκῃ πράγματι εἰς τὴν στοάν, ὥς εἶναι πιθανώτατον, ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐκ πώρου, εὗρεθὲν ἐκεῖ πλησίον, ὅπερ ὑπάγεται εἰς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐπιχωριάζουσαν κατηγορίαν μετὰ τοξωτῆς ἄνω ἑλικος (πρβ. J. D. CONDIS, *Annuaire. SIA*, XXIV-XXVI, σ. 35, ὑπ. 1), τότε ἡ στοὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ κατὰ τὴν ὑστέραν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν.

² Περὶ τὸ 490-480 π.Χ. Πρβ. C. WEICKERT, *Typen* (=Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien, 1927) σ. 176.

³ Τὸ ἀρχικὸν σχέδιον ἐντὸς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος· πρβ. R. VALLOIS, *L'Architecture hellénique et hellénistique à Délos* (1944) σ. 172 ἐξ.

⁴ Βλ. IV Bericht, σ. 8 ἐξ.

⁵ Περὶ πιθανῆς ἐκτελέσεως τῆς μεταθέσεως τοῦ προστώου εἰς τὴν παλαίστραν ὀλίγας μολὶς δεκαετηρίδας μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν αὐτῆς, βλ. IV Bericht, σ. 18.

μετατοπισθεῖσα ὀλίγον ἔμπρός, συνεδέθη κανονικῶς πλέον πρὸς τὸ σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος¹, ἔκταθεῖσα καὶ ἐπὶ τοῦ χώρου, τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀπὸ Δ. κατασκευασθέντος θριαμβικοῦ τόξου. Ἡ κατ' ὀρθὴν γωνίαν στωικὴ διαμόρφωσις αὕτη, συμφώνως πρὸς τὴν δεσπίζουσαν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ τάσιν, ἀπεσκόπει εἰς τὸν αὐστηρότερον γεωμετρικὸν καθορισμὸν τοῦ νοτιοανατολικοῦ χώρου τῆς ἄλτεως, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν στωικοῦ βάθους διὰ τὸν ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ ἱεροῦ ἐρχόμενον.

Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ σημειοῦται ὅτι οἱ ἀμφιβάλλοντες διὰ τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸ Πρυτανεῖον ὑπέθετον ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ εἶδους ναοῦ τῆς Ἑστίας², τοῦ μόνου μαρτυρουμένου ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῶν χρόνων τῆς ῥωμαιοκρατίας³, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ τελουμένη λατρεία διέφερε τῆς συνήθως ἀποδιδομένης εἰς τὴν ἑστίαν τοῦ πυρός, κατὰ κύριον λόγον, κατ' ἐπέκτασιν δὲ εἰς τὴν προσωποποίησιν αὐτῆς, τὴν Ἑστίαν⁴. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Πρυτανείου ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἔνθα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, ἐτελεῖτο λατρεία τῆς ἑστίας τοῦ πυρός. Πρὸς τούτοις καὶ ἡ χρῆσις ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ τοῦ ὀνόματος *ἱερὸν*, ἐγένετο αἰτία νὰ μὴ δοθῇ προσοχὴ εἰς τὰ ἐν τῷ Νοτιοανατολικῷ Οἰκοδομήματι κινητὰ καὶ ἀκίνητα εὐρήματα, κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ· διότι τὰ εὐρήματα ταῦτα, παρουσιάζοντα ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἐν τῷ Πρυτανείῳ, μόνον εἰς κτίσμα προοριζόμενον διὰ λατρείαν καὶ ἐστιάσεις, εἰς συνήθη δηλαδὴ ἑστίαν, ἠδύναντο νὰ ἀποδοθῶσι.

Ἀλλὰ καὶ τὸ *ἱερὸν Ἑστίας* δὲν φαίνεται ὅτι σημαίνει ἄλλο τι πλὴν τῆς συνήθους κοινῆς ἑστίας, κατὰ τὰς σπανίας περιπτώσεις, καθ' ὧς ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα.

Παρατηρητέον ὅτι ἡ σπάνις αὕτη τῆς χρήσεως τοῦ ὀνόματος *ἱερὸν* ἢ ἄλλου παρεμφεροῦς, ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδιομορφίαν τῆς λατρείας τῆς ἑστίας τοῦ πυρός καὶ μετ' αὐτῆς τῆς Ἑστίας, ἣτις ἐτελεῖτο συνήθως ἐν τῷ οἴκῳ ἢ ἐν τῷ πρυτανείῳ, ὅπερ ἔδιδε τὸ ὄνομα αὐτοῦ πρὸς δήλωσιν καὶ τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ ἱεροῦ. Παραλλήλως, ἔνεκα τῆς ὑπερισχύσεως ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐννοίας τῆς ἑστίας τοῦ πυρός καὶ τῆς ὑφισταμένης συγχύσεως τῶν ὀρίων αὐτῆς καὶ τῆς ἐννοίας τῆς προσωποποιηθείσης Ἑστίας, ἐπεβλήθη ἡ

¹ Olympia, II, σ. 75, εἰκ. 36.

² L. R. FARNELL, *The Cults of the Greek States*, V (1909) σ. 362. Ἀσαφῶς περὶ ναοῦ καὶ J. A. HILD ἐν DAREMBERG - SAGLIO, *Dict.* V, λ. *Vesta*, σ. 746.

³ Μνείαν ἱερῶν καὶ ἱερειῶν τῆς Ἑστίας μεταγενεστέρων, ἐξ ἐπιδράσεως τῆς *Vesta*, βλ. ἐν SÜSS, *RE.* VIII, 1 (1912) λ. *Hestia*, 1287 ἑξ.

⁴ Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς λατρείας τῆς Ἑστίας βλ. U. VON WILAMOWITZ - MOELLENDORFF, *Glaube der Hellenen*, I (1931) σ. 156 ἑξ. O. KERN, *Die Religion der Griechen*, I (1935) σ. 201· II, σ. 13 ἑξ.

ὀνομασία τῶν τόπων, ἔνθα ἐτελεῖτο ἡ λατρεία ἢ καὶ πρὸς δῆλωσιν τῶν ἀγαλμάτων τῆς θεᾶς, διὰ τοῦ ὀνόματος *Ἑστία* ἢ *ἐστία*, μετὰ τινος ἐπιθέτου ἢ προσδιορισμοῦ¹: *κοινὴ ἐστία*· *ἐστία Λακεδαιμονίων*· *ἐστία Ἀρκάδων*· *Ἑστία πρυτανεία* ἢ *ἐμ πρυτανείῳ*· *Ἰστίη δημίη* ἢ τοῦ δήμου· *ἐστία πόλεως*· *Ἑστία τεμενία*· *Ἰστίη ταμίη* κ.ἄ. Ἀνάλογοι τύποι ἐχρησίμευον ὡσαύτως πρὸς δῆλωσιν τῶν ἐστιῶν λατρείας καὶ ἄλλων θεῶν.

Ἐκ τῶν τριῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς ἀπαντᾷ ἡ ὀνομασία *ιερόν*· *Ἑστίας* αἱ δύο ὀφείλονται προφανῶς εἰς τὸν τρόπον διατυπώσεως τῶν οἰκείων χωρίων. Οὕτως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (II, 35, 1), ὁμιλῶν περὶ τῆς Ἑρμιόνης λέγει: *καὶ Ἀρτέμιδος ἐπὶ κλήσιν Ἰφιγενείας ἐστὶν ἱερόν* . . . . . *παρελθοῦσι δὲ ἐς τὸ τῆς Ἑστίας, ἀγαλμα μὲν οὐδὲν βωμὸς δέ· καὶ ἐπ' αὐτοῦ θύουσι τῇ Ἑστίᾳ*. Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ δὲν ἀναφέρει τὴν ὑπαρξιν ἄλλης ἐστίας τῆς πόλεως, ὥς ἐκ τούτου δὲ εὐλόγως τὸ εἰρημένον ἱερόν ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀλλαχοῦ μνημονευομένην *κοινὰν ἐστίαν* τῆς Ἑρμιόνης². Προφανῶς ἐνταῦθα ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *ιερόν* ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ ἱερόν τῆς Ἀρτέμιδος μνείαν τῆς ἐστίας.

Εἰς ἀνάλογον συντομίαν διατυπώσεως ὀφείλεται ἀναμφιβόλως καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *ιερόν*· *Ἑστίας* ὑπὸ τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ὁμιλοῦντος περὶ τῶν ἀπαραιτήτων στοιχείων τῆς πόλεως (Νόμ. V, 745 B. VII, 843 D): *μετὰ ταῦτα μέρη δώδεκα διελέσθαι θέμενον Ἑστίας πρῶτον καὶ Διὸς καὶ Ἀθηναῶς ἱερόν*. Οὐδεμία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅτι ἐννοεῖται καὶ ἐνταῦθα ἡ κοινὴ ἐστία τῆς πόλεως.

Πλέον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *ιερόν*· *Ἑστίας* ἐν τῇ γνωστῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Πειραιῶς, ἣτις χρονολογεῖται ἐντὸς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος³, πρὸς δῆλωσιν τῆς κοινῆς ἐστίας τοῦ ἐπινείου, κειμένης παρὰ τὴν ἐπίσημον, τὴν Ἱπποδάμειον Ἀγοράν, ὥς συνήθως τὰ πρυτανεῖα⁴. Ἐνταῦθα εὐρισκόμεθα ἐνώπιον κανονικοῦ καὶ οὐχὶ ἐκ συμπτώσεως δοθέντος ὀνόματος εἰς τὸ οἰκοδόμημα, ὅπερ δὲν ἡδύνατο νὰ καλῆται Πρυτανεῖον, ἐφ' ὅσον τὰ τοπικὰ πρυτανεῖα κατηργήθησαν ἐν Ἀττικῇ μετὰ τὸν συνοικισμὸν τῶν Ἀθηνῶν (ΘΟΥΚ. II, 15. ΠΛΟΥΤ. Θησ. 24), διετηρήθησαν δέ, πλὴν τοῦ Πρυτανείου τῆς πόλεως, ἐστίαί μόνον δήμων, γενῶν κλπ.⁵

¹ Πρβ. Süss, ἔ.δ. 1285 ἔξ.

² DITTENBERGER, Syll.³ 1051, 30· 2ου π.Χ. αἰῶνος. Süss, ἔ.δ. 1286 ἔξ.

³ IG, II, 2, 1214. WACHSMUTH, ἔ.δ. σ. 131. W. JUDEICH, Topographie von Athen (1931) σ. 452.

⁴ Περὶ τοῦ ἐπισήμου χαρακτηρος τῆς Ἱπποδαμείου ἀγορᾶς τοῦ Πειραιῶς καὶ τῆς ἐτέρας ὑπαρχούσης, τῆς ἐμπορικῆς, παρὰ τὸν λιμένα, βλ. τελευτ. MARTIN, ἔ.δ. σ. 357 ἔξ.

⁵ Πρβ. A. PREUNER ἐν ROSCHER, Lex. I, 2, λ. *Hestia*, 2629. WILAMOWITZ, ἔ.δ.

Εἰς ἀνάλογον ἀνάγκην διακρίσεως ἀπὸ τοῦ ἐπισήμου κοινοῦ πρυτανείου ὀφείλεται ἀναμφιβόλως καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *Ἑστίας ἱερὸν* διὰ τὴν δήλωσιν τῆς ἐτέρας ἐστίας, τῆς ὑφισταμένης ἐν Ὀλυμπίᾳ.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν πιθανὸν λόγον ὑπάρξεως δευτέρας ἐστίας ἐν τῷ ὀλυμπιακῷ ἱερῷ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐν πρώτοις ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ πρυτανείου ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (V, 15, 2): τὸ πρυτανεῖον δὲ Ἡλείοις ἐστὶ μὲν τῆς ἄλτεως ἐντός, πεποιήται δὲ παρὰ τὴν ἔξοδον ἢ ἐστὶ τοῦ γυμνασίου πέραν... (V, 15, 9): ἐν δὲ αὐτῷ τῷ πρυτανεῖῳ παριόντων ἐς τὸ οἶκημα ἐνθα σφίσιν ἡ ἐστία... Καὶ κατωτέρω, V, 15, 9: ἐστὶ δὲ καὶ ἐστιατόριον Ἡλείοις καὶ τοῦτο ἐστὶ μὲν ἐντός τοῦ πρυτανείου, τοῦ οἰκήματος τοῦ τῆς ἐστίας ἀπάντικρον.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρεῖται ὅτι ἡ μετ' ἐθνικοῦ δήλωσις πρυτανεῖον Ἡλείοις ἀποτελεῖ συνήθη τρόπον ἐκφράσεως τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, καθ' ὃν ἀναφέρει οὗτος κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν οἰκείων πόλεων τὰ συνδεόμενα ἰδιαίτερος πρὸς τὴν ὑπόστασιν αὐτῶν οἰκοδομήματα, ὥς εἶναι τὸ πρυτανεῖον, ἡ ἀγορά, τὸ βουλευτήριον κλπ. (πρβ. VI, 23, 7. 24, 2. - I, 42, 4. - II, 12, 10 κ.ά.). Ὅθεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δὲν φαίνεται παράδοξος καθ' ἑαυτὸν ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Πρυτανείου, καίτοι πρόκειται περὶ τόπου ἐνθα μόνον ὅ,τι δὲν ἦτο τῶν Ἡλείων εἶχεν ἀνάγκην ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ. Πέραν τούτου ὅμως ἡ ἐπιμονὴ τοῦ περιηγητοῦ ὅπως διευκρινήσῃ ὅτι καὶ ἡ ἐντός τοῦ Πρυτανείου ἐστία ἦτο τῶν Ἡλείων καὶ τὸ ἐντός αὐτοῦ ἐπίσης ἐστιατόριον ἦτο τῶν Ἡλείων, γεννᾷ τὴν σκέψιν ὅτι ὀφείλεται εἰς πρόθεσιν διακρίσεως τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ ἄλλου, ἀναλόγου χαρακτῆρος καὶ σημαντικῆς σπουδαιότητος οἰκοδομήματος, μετὰ ἐστίας καὶ ἐστιατορίου, ὅπως ἦτο τὸ τῆς *Ἑστίας ἱερὸν* διότι ἀσφαλῶς δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἐπίμονος προσδιορισμὸς τοῦ πρυτανείου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὡς ἀνηκόντων εἰς τοὺς Ἡλείους ἀπεσκοπεῖ ἀπλῶς εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ ἰδρύματος ἀπὸ ἄλλων μικρῶν ξένων ἐστιῶν, εὗρισκομένων πιθανῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ περιηγητοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ.

Ἡ διαπιστουμένη ἤδη ὑπαρξὶς δευτέρας ἐστίας ἐν Ὀλυμπίᾳ φέρει εἰς τὸν νοῦν τὸ ἔτερον φυλετικὸν στοιχεῖον, τὸ ἐπὶ μακρὸν προβαλλόμενον παρὰ τοὺς Ἡλείους ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἱεροῦ, τοὺς Πισάτας· πράγματι δὲ ἐκ τῆς κατωτέρω, ἐν ἐπιμέτρῳ, παρεχομένης ἐπισκοπῆσεως τῶν σχέσεων τῶν Ἡλείων καὶ Πισατῶν προκύπτει ὡς πιθανὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐστίας ταύτης ὡς κοινῆς ἐστίας τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπὶ μέρους συμπερασμάτων τῆς ἐπισκοπῆσεως ταύτης

σ. 156. Περὶ τῶν *ἱεροθυτείων*, τῶν περιλαμβανόντων τὴν ἐστίαν τῶν παλαιῶν ῥοδιακῶν πόλεων μετὰ τὸν συνοικισμὸν τῆς Ῥόδου (408 π.Χ.), ἐν ἣ μόνον ὑπῆρχε πρυτανεῖον, βλ. M. SEGUE, *Athenaeum*, XXII, Fasc. II (Παρίσι 1934) σ. 147 ἐξ.

σημειοῦται προκαταβολικῶς ἔνταῦθα ἡ διαφαινομένη βασικὴ ῥύθμισις τῆς θέσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ ἐν τῇ Ἑλειακῇ πολιτείᾳ περὶ τὸ 470 π.Χ., ἐγγύτατα δηλαδὴ πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ παλαιότερου μέρους τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ, τὴν συναγομένην ἐκ τῆς σημειωθείσης ἐνδείξεως τῶν τεκτονικῶν σημάτων τῶν λιθοπλίνθων, καθ' ἣν τὸ ἐν λόγῳ οἰκοδόμημα δὲν δύναται χρονολογικῶς νὰ κατέλθῃ πολὺ μετὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 5ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος.

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι σχετικῶς ὅτι καὶ διὰ τὸ Πρυτανεῖον τῶν Ἑλείων, παρὰ τὰς γενομένας κατὰ καιροὺς ὑποθέσεις περὶ χρονολογήσεως αὐτοῦ παλαιότερον, ὥς μόνη θετικὴ βάσις παραμένει ἐπὶ τοῦ προκειμένου, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἡ μορφὴ τῶν δωρικῶν κιονοκράνων, τῶν ἀποκαλυφθέντων μετὰ τῶν ὑλικῶν τῆς μετασκευῆς αὐτοῦ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας, ἀτινα πιθανώτατα προέρχονται ἐκ τῆς προγενεστέρας περιόδου τοῦ οἰκοδομήματος¹. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα τίθενται ἐν τῇ ἀμέσῳ πρὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐποχῇ, συγγενεύοντα πρὸς τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τούτου καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐντὸς τῆς δευτέρας δεκαετηρίδος τοῦ αἰῶνος χρονολογουμένου θησαυροῦ II τῶν Σικυωνίων².

Ὅθεν, μὴ ἀποκλειομένου ὅτι ἐν τῇ θέσει τοῦ Πρυτανείου προϋπῆρχεν ἀναλόγου ἢ τῆς αὐτῆς χρήσεως μικρότερον οἰκοδόμημα, ὅπερ ἄλλωςτε δὲν ἀποκλείεται καὶ διὰ τὴν θέσιν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας, φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι ἀμφότερα τὰ ὁμοιογενῆ ταῦτα οἰκοδομήματα, ὑπὸ τὴν γνωστὴν τουλάχιστον εἰς ἡμᾶς παλαιότεραν μορφήν αὐτῶν, κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν περίπου τῆς ὑποτιθεμένης βασικῆς πολιτειακῆς ῥυθμίσεως ἐν Ἑλιδι, πρὸς ἣν σχετίζεται ὁ συνοικισμὸς τῆς πόλεως, ἴσως δὲ καὶ ἡ εἰρημένη ῥύθμισις τῆς θέσεως τῶν Πισατῶν³.

Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, ἀναφέρον τὰ ἐν Ἑλιδι ἀξία μνείας οἰκοδομήματα (VI, 23, 1 ἐξ.), δὲν περιλαμβάνει μετ' αὐτῶν πρυτανεῖον ἢ ἄλλην κοινὴν ἐστίαν, ἣτις, ἐὰν πράγματι ὑπῆρχε, δὲν θὰ ἦτο ἀσφαλῶς, ὥς ἐκ τοῦ ὅλου χαρακτῆρος τῆς πόλεως, ἀναξία οἰασθῆποτε μνείας. Ἐνεκα τούτου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐν γένει λειτουργία τῆς ἐστίας ἐν τῇ πόλει ἦτο δυνατόν νὰ τελεῖται ἐν οἰωδῆποτε ἄλλῳ παρεμφερεῖ ἱερῷ, πρέπει νὰ δεχθῶμεν μᾶλλον ὅτι τὸ Πρυτανεῖον τῆς Ὀλυμπίας ἦτο τὸ κυρίως πρυτανεῖον τῶν Ἑλείων, ὅπερ ἐγκατεστάθη ἔνταῦθα, συμφώνως πρὸς τὴν πολιτικὴν αὐτῶν, περὶ ἧς κατωτέρω. Ἵνα τονισθῇ, δηλαδή, ἡ στενὴ σχέσις

¹ Βλ. DÖRPFELD, Olympia II, σ. 60, 140. WIESNER, 114.

² WIESNER, 121 ἐξ.

³ Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς μεταβολῆς ταύτης πρβ. H. SWOBODA ἐν RE, V, λ. Elis, 2393, 2428. K. BELOCH, Griech. Geschichte², II, 1, σ. 140. G. BUSOLT - H. SWOBODA, Griech. Staatskunde, σ. 149.

τοῦ ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν τῆς Ἥλιδος, ὥς ἐπίσης καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ ὥς κέντρου τῆς εὐρυτέρας ἡλειακῆς ἐνότητος. Διὰ τοῦ μέτρου τούτου ἐξουδετεροῦτο καὶ ὁ κίνδυνος ἐξάρσεως τῆς θέσεως τῶν Πισατῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ, ὧν ἡ κοινὴ ἐστία ἐλάμβανεν οὕτω δευτερεύουσαν θέσιν, δηλουμένην καὶ διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς *ἱερὸν*, ἀντὶ πρυτανείου.

Θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῇ πρὸς τούτοις, ὅτι ἀμφοτέραι αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐστίαι, ἐν αἷς ἀνευρέθησαν λείψανα ἐστιάσεων καὶ ἄλλα ἀναγόμενα μέχρι τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ ἱεροῦ, κεῖνται κατὰ τὰς παρυφὰς αὐτοῦ, αἱ δὲ θέσεις αὐτῶν περιελαμβάνοντο ἀσφαλῶς ἐν τῷ κύκλῳ πέδῳ τῆς ἐποχῆς ταύτης, χρησιμεύουσιν πιθανῶς, λόγῳ τῆς ἀμέσου γειτνιασεως πρὸς τὸν κυρίως ἱερὸν χώρον, διὰ τὴν παραμονὴν καὶ ἐστίασιν τῶν ἐπισημοτέρων πανηγυριστῶν.

Ἐπίσης δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖον, ὅτι ἡ θέσις τοῦ Πρυτανείου τῶν Ἥλειων κεῖται παρὰ τὸ σημεῖον τῆς πρώτης προσεγγίσεως τοῦ ἀρχικοῦ ἱεροῦ χώρου διὰ τοὺς ἐρχομένους ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς Κοίλης Ἥλιδος. Λαμβανομένης ἐξ ἄλλου ὑπ' ὄψιν τῆς καταλήψεως τοῦ παρὰ τὸ Κρόνιον πεδίου πρὸς τέλει τοῦ ἀγῶνος, τὸ τῆς *Ἐστίας ἱερὸν* εὐρίσκετο ἐν ἀναλόγῳ θέσει διὰ τοὺς ἀπὸ Πίσης ἐρχομένους, ἥτις συγχρόνως ἦτο ἀνέτως προσιτὴ καὶ διὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ Ἀλφειοῦ ἐρχομένους. Οὐδόλως ἀπίθανον, ὥς ἐκ τούτου, ὅτι τῆς οἰκοδομήσεως τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς κτισμάτων τῶν ἐν λόγῳ ἐστιῶν ἢ τῶν τυχὸν προγενεστέρων, προηγήθη ἢ σὺν τῷ χρόνῳ καθιέρωσις τῶν τόπων, οὓς κατέλαβον ταῦτα, ὥς κέντρων τῶν δύο ἀντιμαχομένων διὰ τὴν προστασίαν τοῦ ἱεροῦ στοιχείων.

Παραλλήλως πρὸς τὴν κυρίαν λειτουργίαν αὐτοῦ ὥς ἐστίας τῶν Πισατῶν τὸ οἰκοδόμημα τοῦ ἱεροῦ τῆς *Ἐστίας* ἐχρησίμευεν ἀσφαλῶς καὶ δι' ἄλλας, διοικητικῆς φύσεως χρήσεις, ὥς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς σημειωθείσης ἤδη ἀνευρέσεως παρ' αὐτὸ τῶν ἀγγείων μετ' ἐπιγραφῆς *δαμόσιον κλπ.* ἄτινα, ὥς καὶ τὰ ἀνευρεθέντα ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ Θόλῳ, προωρίζοντο διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν μέτρων. Ἐπὶ πλέον ἔνεκα τῆς προφανοῦς ἐλλείψεως ἐν Ὀλυμπίᾳ χώρων, δυναμένων νὰ στεγάσωσι τὰς διαφόρους ἀρχάς, τὰς συγκεντρουμένας ἰδίᾳ κατὰ τὴν πανήγυριν, δὲν ἔμεινεν ἀναμφιβόλως ἀχρησίμοποίητος ἡ πισατικὴ ἐστία καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὥς δὲ ὑπετέθη καὶ παλαιότερον περὶ τοῦ οἰκοδομήματος αὐτῆς, εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἐχρησίμευεν ὥς ἔδρα τῶν ἑλλανοδικῶν¹. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει ἡ γειτνιασις τοῦ οἰκοδομήματος πρὸς τὴν ἔδραν τῆς ὀλυμπιακῆς βουλῆς, πρὸς ἣν στενότατα συνεδέοντο οἱ ἑλλανοδίκαί.

¹ GARDINER, Olympia, σ. 277. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 395. WIENER, 131.

Σὺν τῷ χρόνῳ, ἐξαλειφομένης βαθμηδὸν τῆς διακρίσεως μεταξὺ Ἑλλείων καὶ Πισατῶν, φυσικὸν ἦτο νὰ ὑφίσταται μείωσιν καὶ ἡ σημασία τοῦ πρωταρχικοῦ προορισμοῦ τοῦ οἰκοδομήματος, ἔναντι τοῦ δευτέρου, ὅστις καὶ ἐκυριαρχήσῃ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν, αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος. Τότε ἐλήφθησαν κυρίως ὑπ' ὄψιν αἱ σύμφωνοι πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἀνάγκαι ἀνέτου διαμονῆς τῶν ἐν αὐτῷ στεγαζομένων. Ἐν τινι τῶν χώρων τοῦ προσθίου μέρους τοῦ νέου οἰκοδομήματος ἐγκατεστάθη ἀσφαλῶς καὶ πάλιν ἡ ἐστία, ἡ συμβολίζουσα τὴν παλαιὰν ὑπόστασιν τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ δὲν ἀναφέρει ἀμέσως τὴν ὑπαρξιν τῆς δευτέρας ἐστίας ἐν Ὀλυμπίᾳ· ἔμμεσος ὁμως μνεία αὐτῆς ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ τῆς σειρᾶς τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ τελουμένων ὑπὸ τῶν Ἑλλείων θυσιῶν (V, 14, 4 ἐξ.)¹. Οὕτως ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐκθέσεως σημειοῦται: *θύουσι δὲ Ἑστία μὲν πρώτη, δευτέρῳ δὲ τῷ Ὀλυμπίῳ Διὶ ἰόντες ἐπὶ τὸν βωμὸν τὸν ἐντὸς τοῦ ναοῦ...* Συνήθως γίνεται δεκτὸν ὅτι αἱ θυσίαι ἤρχοντο ἀπὸ τῆς ἐστίας τοῦ Πρυτανείου², ὅπερ ὁμως παραδόξως δὲν μνημονεύεται ἐνταῦθα, ἀλλὰ κατὰ τὸ πέρας τῆς σειρᾶς τῶν θυσιῶν, ἐνθα μάλιστα καθορίζεται ὡς τι τὸ νέον (V, 15, 8): *τὸ πρυτανεῖον δὲ Ἑλλείοις ἔστι μὲν τῆς ἄλτεως ἐντός, πεποιήται δὲ παρὰ τὴν ἔξοδον...* Ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ μνημονεύονται δύο βωμοί, τῆς Ἀρτέμιδος Ἀγροτέρας, πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τοῦ Πανός, ἐντὸς αὐτοῦ, γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἐστίας τοῦ Πρυτανείου, ἥς ὑπενθυμίζεται ἡ μόνη προγενεστέρα μνεία, κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ μεγάλου βωμοῦ τοῦ Διός. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐκθέσει σειράν, καθ' ἣν, ὡς ἑητῶς σημειοῦται ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ δὲς (V, 14, 4 καὶ 10), οἱ βωμοὶ ἀναφέρονται κατὰ τὴν τάξιν τῶν ἐπ' αὐτῶν τελουμένων θυσιῶν, ἡ ἐν τῇ ἐστίᾳ τοῦ Πρυτανείου θυσία, δι' ἧς τερματίζεται ἡ σειρά, πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἐπ' αὐτῆς τελουμένη. Ὡς πρὸς τὴν πρώτην θυσίαν τῆς σειρᾶς, τὴν προσφερομένην ὡσαύτως εἰς τὴν Ἑστίαν, συμφώνως πρὸς μαρτυρούμενον ἔθος, καθ' ὃ ἐν ταῖς θυσίαις οἱ Ἕλληνες ἀπὸ πρώτης αὐτῆς ἤρχοντο καὶ ἐς ἐσχάτην αὐτὴν κατέπανον³, καίτοι δὲ καθορίζεται ὁ τόπος τελέσεως αὐτῆς, λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐτελεῖτο ἐν τῷ τῆς Ἑστίας ἱερῷ, ὅπερ ἐγεινίαζε πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Διός, ἐνθα ἐτελεῖτο ἡ ἐπομένη θυσία.

¹ A. TRENDELENBURG, Pausanias in Olympia (1914) σ. 39 ἐξ. Βιβλιογρ. βλ. ἐν ZIEHEN, ἔ.δ. XVIII, 1, 48 ἐξ.

² Πρβ. L. WENIGER, Klio, IX (1909) σ. 302 καὶ πίν. XIV (1915) σ. 398. ZIEHEN, ἔ.δ. 56. Βλ. καὶ O. WEINREICH ἐν ROSCHER, Lex. VI (1937) λ. *Zwölfgötter*, 784, ὅστις ὑποθέτει ὅτι ἀρχικῶς ἡ Ἑστία ἐν Ὀλυμπίᾳ περιελαμβάνετο εἰς τοὺς βωμοὺς τῶν δώδεκα θεῶν.

³ ΚΟΡΝΟΥΤΟΣ, Περὶ φυσ. θεῶν, 160.

Ἡ παράλληλος αὕτη ἀπονομή λατρείας εἰς τὴν ἐστίαν τῶν Πισατῶν καὶ εἰς τὴν ἐστίαν τῶν Ἡλείων δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ παλαιᾷ ἐποχῇ τῆς ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τῶν σχέσεων τῶν δύο φυλετικῶν στοιχείων συναγομένης δυαδικῆς προστασίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Πίσσης.

Τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας νοεῖται ἴσως καὶ ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ τῶν θυσιῶν ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ λέγοντος (V, 15, 4): *πρὸ δὲ τῆς καλουμένης προεδρίας...* Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημειοῦται ὅτι μέχρι τοῦδε ἐδόθησαν ποικίλαι ἐρμηνεῖαι εἰς τὸ ὄνομα *προεδρία*, ὅπερ, σὺν τοῖς ἄλλοις ἀπεδόθη καὶ εἰς τὸ Νοτιο-ανατολικὸν Οἰκοδόμημα¹. Ἐναντι ὅμως τῶν γενομένων σχετικῶν ὑποθέσεων ὡς μόνη θετικὴ βάσις ἐρμηνείας δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως *προέδρα* ἐν δύο ἐπιγραφαῖς τῆς Ἑγέστης, τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος². Ἐν αὐταῖς γίνεται λόγος περὶ ἐπισκευῆς ἱεροῦ χαρακτηῖρος δημοσίου οἰκοδομήματος, συγκειμένου ἐκ *διπύλου, ἀνδρεώνων* καὶ τῆς *προέδρας*, ἥτις ὀρθῶς ἡρμηνεύθη ὡς δωμάτιον κείμενον παρὰ τὴν πρόσοψιν³. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν *ἀνδρεώνων* εἶναι προφανὲς ὅτι ἐν τῷ κτηρίῳ ἐγένοντο δημόσιαι ἐστιάσεις, ἡ δὲ *προέδρα*, ἥτις, ὡς ἐκ τῆς ἰδιαίτερης μνεῖας αὐτῆς ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἐπιγραφαῖς, φαίνεται ὅτι ἦτο σπουδαῖον μέρος τοῦ συνόλου, εἶναι λίαν πιθανόν, ἔνεκα τῆς θέσεως αὐτῆς κατὰ τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ οἰκοδομήματος ὅτι ἀντεστοίχει πρὸς τὸ *οἶκημα ἔνθα ἡ ἐστία* τοῦ πρυτανείου τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὸ ἀνάλογον κτίσμα τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ.

Διὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ λέξις *προέδρα*, περὶ ἧς παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς· μὴ ἀποκλειομένης σχέσεώς τινος τῆς ἐν λόγῳ σημασίας τῆς λέξεως πρὸς τὴν κτηριολογικὴν σημασίαν τῆς λέξεως *ἐξέδρα*⁴, ἔνεκα τῆς μοναδικῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς ἐν τῷ ἐν λόγῳ εἰδικοῦ χαρακτηῖρος κτηρίῳ τῆς Ἑγέστης, πιθανώτερον εἶναι ὅτι αὕτη ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν στενὴν συσχέτισιν τῆς λέξεως *έδρα* πρὸς τὴν Ἑστίαν. Σημειοῦται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ *έδρα*, δι' ἧς, ὡς καὶ διὰ τοῦ *έδους*, συχνάκις ἐν τῷ ποιητικῷ λόγῳ δηλοῦνται ἱερὰ θεῶν, κατ' ἐξοχὴν ἀπεδίδοτο εἰς τὴν θέσιν, ἔνθα ἦτο ἐγκατεστημένη ἡ ἐστία⁵. Ἐκ τούτου, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς χρήσεως,

¹ Βλ. βιβλιογρ. ἐν H. HITZIG - H. BLUEMNER, Pausanias, II, 1, σ. 378. FRASER, ἔ.δ. σ. 574 ἔξ. GARDINER, ἔ.δ. 189 ἔξ. WIESNER, 131. II Bericht, σ. 39.

² IG XIV, 291 (G. KAIBEL). COLLITZ-BECHTEL, SGDI, III, 2, 5190 (O. HOFFMANN). P. MARCONI, Not. Scav. 1931, σ. 398 ἔξ.

³ LIDDELL-SCOTT, Lex.⁹ λ. *προέδρα* II: chamber in front. Ἀβάσιμος ἡ συσχέτις τῆς λέξεως πρὸς *προέδρους* (πρβ. MARCONI, ἔ.δ.).

⁴ Πρβ. P. PARIS ἐν DAREMBERG-SAGLIO, Lex. II, λ. *ἐξέδρα*, σ. 880 ἔξ. MAU, RE, VI, 2, λ. *Exedra*, 1581 ἔξ.

⁵ Πρβ. OM. YMN. XXIX, 1 ἔξ.: *έδρην ἀἰδιδον ἔλαχες*. EYP. Όρ. 1440: *Πέλοπος ἐπὶ*

προκειμένου περὶ ἐστίας, τῶν ῥημάτων *ἔζεσθαι*, *ιδρύεσθαι* κλπ. προῆλθε καὶ ἡ ἐτυμολόγησις ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τῆς ἐστίας ἐκ τοῦ *ἔζω*¹.

Ὅθεν δύναται ἡ *προέδρα* νὰ σημαίνει τὴν κατὰ τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ἐγέστης κειμένην ἔδραν τῆς ἐστίας, ἐν Ὀλυμπίᾳ δέ, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἀπεδίδετο εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας, ὡς δεύτερον ὄνομα αὐτοῦ, δυνατὸν νὰ ὠφείλετο εἰς ἐπέκτασιν τοῦ ὀνόματος τοῦ μέρους εἰς τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ἢ καὶ νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ πλήρους, *Ἑστία Προεδρία*, κατὰ τὰ γνωστά, *Ἑστία Πρυτανεία*, *Ἑστία Τεμενία* κλπ.

προπάτορος ἔδραν παλαιᾶς ἐστίας. ΕΥΡ. Φαέθ. Frg. 781, 35: *ἐστίας ἔδος*. ΗΡΩΝΔ. Μιμ. IV, 92: *οἰκίης ἔδρην* (ἐστίαν). ΠΛΟΥΤ. Περὶ πρωτ. Ψυχρ. 21: *οὐ κατὰ χώραν μόνον ἐξ ἔδρας ἀκίνητον οὔσαν αὐτήν*. Θεολογ. Ἀριθμ. (V. FALCO) 6: *καὶ σχεδὸν οἱ πλεῖστοι τῶν πάλοι σοφῶν φάμενοι τὴν μοναδικὴν φύσιν Ἑστίας τρόπον ἐν μέσῳ ιδρύεσθαι καὶ διὰ τὸ ἰσόρροπον φυλάσσειν τὴν αὐτὴν ἔδραν*. κ.ά. Παραδείγματα τῆς συχνοτάτης συγγενοῦς χρήσεως τοῦ *ἔζεσθαι* - *ιδρύεσθαι*, προκειμένου περὶ Ἑστίας, βλ. ἐν FARNELL, ἔ.ά. σ. 366 ἔξ.

¹ Süss, ἔ.ά. 1260 ἔξ.

Β'. Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ Δ' Π.Χ. ΑΙΩΝΟΣ

Τὰ παλαιότερα ὄρια τοῦ λατρευτικοῦ χώρου καθιερώθησαν διὰ τῆς χρήσεως αὐτοῦ ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἱστορικῆς περιόδου τοῦ ἱεροῦ, ἥτις, ἔνεκα τῆς μὴ ἀνευρέσεως οἰκοδομικῶν λειψάνων ἀναγομένων εἰς αὐτήν, δύναται νὰ ὀνομασθῇ προοικοδομικὴ περίοδος ¹.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, τὴν καταλαμβάνουσαν ὁλόκληρον τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν καὶ κατερχομένην μέχρι τῶν μέσων τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ὁ πρὸς ὑπαίθριον λατρείαν χρησιμεύων χώρος τοῦ ἱεροῦ ἄλλους φαίνεται ὅτι κατεῖχε τὴν κάτωθι ἑκτασιν. Βορείως, ἐὰν δὲν περιλαμβάνετο ἐντὸς αὐτοῦ μεγαλύτερον μέρος τοῦ Κρονίου, ὡς ὑπετέθη ², καθωρίζετο ὑπὸ τῆς κατωτέρας ὑπωρείας τοῦ λόφου· ἀπὸ Ν. ἐξετείνετο μέχρι τῆς θέσεως τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Λεωνιδαίου· ἀπὸ Α. μέχρι τῆς θέσεως τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς, ἀπὸ Δ. δὲ μέχρι τῆς παραποταμίου θέσεως τῆς Παλαίστρας.

Ἡ ἑκτασις αὕτη συνάγεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως ἐντὸς τῶν σημειωθέντων ὁρίων ἀφθόνων, χαλκῶν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναθημάτων, ἀνηκόντων εἰς τὴν εἰρημένην ἐποχὴν, ἅτινα ὑποτίθεται ὅτι ἦσαν ἀνατεθειμένα παρὰ καίρια σημεῖα λατρείας, ἀνηορημένα ἐπὶ δένδρων ἢ ἰδρυμένα ἐντὸς τοῦ ἄλλους (τρίποδες, τρόπαια κλπ.) ³.

¹ Βλ. WIESNER, 78 ἐξ.

² Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Κρονίου πρὸς τὸ ἱερόν ἐν γένει βλ. DÖRPFELD, AM, XXXIII (1908) σ. 191 ἐξ. Alt - Olympia (1936) σ. 282 ἐξ. WIESNER, 79, 159.

³ Βλ. FURTWÄNGLER, ἔ.δ. σ. 1 ἐξ. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρει ἡ παρακολούθησις τῶν σημειωμένων τόπων εὐρέσεως τῶν ἐν λόγῳ παλαιῶν ἀντικειμένων, ἀπὸ τῆς σ. 28 ἐξ. Ἐπὶ ταύτης ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἐξετάσεως ἄλλων ὁμοίων ἀντικειμένων ἐκ τῶν φυλασσομένων ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ὀλυμπίας, ἐβασίσθησαν αἱ συντόμως ἐνταῦθα παρατιθέμεναι παρατηρήσεις περὶ τῶν πρωίμων εὐρημάτων τοῦ ἱεροῦ, ὡς στοιχείων συναγωγῆς συμπερασμάτων, ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαφόρους θέσεις ἐν αὐτῷ. Περὶ τῶν πρωίμων τούτων εὐρημάτων ἐν γένει βλ. τοῦ αὐτοῦ ἐν Kl. Schr. I (1912) σ. 446 ἐξ. DÖRPFELD, AM, XXXIII (1908) σ. 215 ἐξ. F. WEGE, AM, XXXVI (1911) σ. 185 ἐξ. E. BUSCHOR - B. SCHNEIDER, AM, XXXVII (1922) σ. 48 ἐξ. Πρβ. FRAZER, ἔ.δ. 502, 556, 590. E. DEUBNER, Kult und Spiel in Alten Olympia (1936) σ. 26 ἐξ. G. RODENWALDT - W. HEGE, Olympia (1936) σ. 17 ἐξ. E. KUNZE, Zeusbilder in Olympia (Antike und Abendland, II, 1946) σ. 97 ἐξ. Πρβ. καὶ F. WILLEMSSEN, AM, LXIX - LXX (1954 - 55) σ. 12 ἐξ.

Λείψανα βωμικῆς λατρείας, συγκεείμενα ἐκ τέφρας, ἀναμειγμένης μετὰ χαλκῶν καὶ πηλίνων ἀναθημάτων, ἀπεκαλύφθησαν ἐν ἀφθονίᾳ μὲν ἐντὸς τοῦ τριγώνου τοῦ περιλαμβανομένου μεταξὺ Ἡραίου, Μητροῦ καὶ ναοῦ τοῦ Διός, ὡς ἐπίσης κατὰ τὸ κέντρον τῆς τελικῶς καθορισθείσης ἄλτεως· ἐξετείνοντο ὁμῶς ταῦτα, συνεχῶς ἢ διακεκομμένως, πρὸς τὰ ΒΑ. μέχρι τῆς θέσεως τῶν Ζανῶν, πρὸς Α. μέχρι τῆς θέσεως τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς, νοτίως μέχρι τοῦ ἐκεῖθεν τῆς πομπικῆς εἰσόδου χώρου καὶ δυτικῶς πέραν τοῦ τείχους τῆς ἄλτεως.

Ἡ ἔκτασις τῶν στρωμάτων τούτων, ὡς ἐπίσης ἡ πυκνότης αὐτῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν περιεχομένων εὐρημάτων κλπ. παρέχουσι γενικὰς ἐνδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεως βωμῶν ἢ συστάδων βωμῶν ἐν ὠρισμέναις περιοχαῖς, μαρτυροῦσι δὲ καὶ περὶ τῆς σπουδαιότητος θέσεώς τινος ἢ τῆς παρακειμένης εἰς αὐτήν. Ἀντιθέτως ὁμῶς ἡ πτωχεία ἄλλων θέσεων εἰς πρῶιμα βωμικὰ εὐρήματα ἢ καὶ ἡ ἀπουσία τοιούτων εὐρημάτων δὲν δύναται νὰ ληφθῇ πάντοτε ὡς βέβαιον τεκμήριον περὶ τῆς μὴ λειτουργίας βωμοῦ ἐν αὐταῖς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι αἱ ἐξακριβωθείσαι θέσεις τῶν δύο σπουδαιοτάτων κέντρων λατρείας ἐν τῷ ἱερῷ, ἀπὸ τῆς λίαν πρῶιμου ἐποχῆς, ἥτοι αἱ θέσεις τοῦ βωμοῦ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Πελοπίου, συγκαταλέγονται μετὰ τῶν πτωχοτέρων εἰς εὐρήματα, ἔναντι ἰδίᾳ τῆς ἀφθονίας τῶν εὐρημάτων τῶν παρακειμένων χώρων. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται ὅτι τὰ παχέα βωμικὰ στρώματα δὲν ἀντιστοιχοῦσι, πάντοτε τουλάχιστον, πρὸς τὴν ἀκριβῆ θέσιν βωμῶν. Τινὰ ἐξ αὐτῶν ἐσχηματίσθησαν ἀσφαλῶς ἐξ ἀποθέσεως καταλοίπων θυσιῶν, προερχομένων ἐκ πλειόνων βωμῶν ἴσως, ἐν παρακειμένῳ ἐλευθέρῳ τόπῳ. Πρὸς τούτοις, προκειμένου περὶ περιοχῶν μάλιστα, αἵτινες δὲν κατελήφθησαν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ οἰκοδομῶν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονῇται ὅτι αὗται εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὑπέστησάν τινα τῶν καθαρισμῶν ἢ τῶν ἰσοπεδωτικῶν ἀποχωματώσεων, αἵτινες ἐξετελέσθησαν ἐν τῷ ἱερῷ ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ μετέπειτα. Ἡ ἔκτασις τῆς καταστροφῆς, τῆς προξηνηθείσης εἰς πρῶιμα στρώματα ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων, καταφαίνεται ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀναθημάτων, τῶν ἀνευρισκομένων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν χωμάτων τοῦ σταδίου, δι' ἃτινα, ὡς γνωστόν, ἐχρησίμευσαν κατὰ καιροὺς προϋόντα τοιούτων ἀποχωματώσεων ἢ καθαρισμῶν.

Ἐν σχέσει, ἅψ' ἐτέρου, πρὸς τοὺς χώρους τοῦ ἱεροῦ, τοὺς καταληφθέντας ὑπὸ οἰκοδομῶν ἢ ἄλλων κατασκευῶν, παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς. Ἡ ὁμοιογένεια τῶν πρῶιμων εὐρημάτων καθ' ἅπασαν τὴν ἔκτασιν τοῦ ἱεροῦ, τὴν καθορισθεῖσαν ἀνωτέρω, καὶ κυρίως ἢ μὴ ἐξακριβώσις στρωματολογικῆς σχέσεως συνεχείας μεταξὺ τῶν λειψάνων τῆς πρῶιμου λατρείας καὶ τῶν ὑπερκειμένων οἰκοδομικῶν λειψάνων, καθιστῶσι παρακεκινδυνευμένην τὴν ἐκάστοτε ἐπιχειρουμένην συσχέτισιν αὐτῶν ἢ τὸν καθορισμὸν τῆς θεότητος εἰς ἣν

ἀφεώρα ἢ πρῶμος λατρεία ἐν ἐκάστη θέσει, ἐπὶ τῇ βάσει τουλάχιστον τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς τελέσεως τοῦ ἀγῶνος κατὰ τὴν πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ σταδίου I, περὶ τὸ 540 π.Χ.¹, ἐποχὴν, αὕτη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο ἡ αὐτὴ περίπου πρὸς τὴν διαμορφωθείσαν ἀκολούθως εἰς στάδιον. διότι πράγματι εἶναι ἡ μόνη παρὰ τὸ ἱερόν, ἣτις συνδυάζει τὰς ἀναγκαίας προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐν λόγῳ χρῆσιν, ἔνεκα τῆς συνυπάρξεως πεδίου ἐλευθέρου διὰ τοὺς ἀγωνιζομένους καὶ κλειτύς καταλλήλου διὰ τοὺς θεατάς. Ἀμφότεραι αἱ προϋποθέσεις αὗται εἶναι ἀπαραίτητοι ἰδίᾳ προκειμένου περὶ τελέσεως ἀγῶνων ἐν ἀδιαμορφώτῳ τεχνικῶς χώρῳ. Σημειωτέον ὅτι αἱ παλαιότερον γινόμεναι ὑποθέσεις περὶ τελέσεως τῶν ἀγῶνων ἀλλαχού² διετυπώθησαν κυρίως ἔνεκα τῆς ἀγνοίας τῆς ἤδη διαπιστωθείσης στενῆς καὶ ἀκωλύτου σχέσεως τοῦ χώρου τοῦ σταδίου πρὸς τὴν θέσιν τοῦ τύμβου τοῦ Πέλοπος καὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Διός. Αἱ θέσεις ἄλλωςτε, περὶ ὧν ὑπετέθη ὅτι προωρίζοντο διὰ τὴν τέλεσιν τοῦ ἀγῶνος παλαιότερον, ὥς εἶναι ἡ ἀμέσως παρὰ τὸν μέγαν βωμόν ἢ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Διός, μὴ ἐμφανίζουσαι τὴν καταλληλότητα τῆς θέσεως τοῦ μετέπειτα σταδίου, ἦσαν ἀναμφιβόλως λίαν πρῶμως ἀφιερωμέναι εἰς τὴν λατρείαν, ὥς συνάγεται ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν στρωμάτων τῆς προοικοδομικῆς περιόδου.

Ἀπὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ Ἡραίου I, ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τῆς 7ης ἐκατονταετηρίδος³, καταφαίνεται ἐναργέστερον ἡ σπουδαιότης τοῦ ἀμέσως παρὰ τὴν κλειτὴν τοῦ Κρονίου χώρου, ἣτις συνάγεται ἤδη ἐκ τῶν ἀφθόνων εὐρημάτων τῆς προηγούμενης περιόδου.

Δυστυχῶς, ἔνεκα τῆς πλήρους καταστροφῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων τοῦ Κρονίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ πλέον ἐὰν ἡ σπουδαιότης αὕτη τῆς θέσεως σχετίζεται, ὥς ὑπετέθη, πρὸς τὴν ὑπαρξίν πρωταρχικῆς σημασίας διὰ τὸ ἱερόν τῆς Ὀλυμπίας παλαιοῦ λατρευτικοῦ κέντρου ἐπὶ τοῦ λόφου, ἢ ἐὰν ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς τὴν γειτνίασιν τῶν γνωστῶν σεπτοτέρων πυρῆνων τῆς ὀλυμπιακῆς λατρείας τοῦ τύμβου δηλαδὴ τοῦ Πέλοπος, ὅστις ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ Πελοπίου I χρονολογεῖται περὶ τὸ τέλος τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος π.Χ., καὶ τοῦ μεγάλου βωμοῦ τοῦ Διός.

Ὅπωςδήποτε τὰ ὀλίγα γνωστὰ παλαιότερα κτίσματα τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζονται στενότερα συνδεδεμένα πρὸς τὸ Κρόνιον. Οὕτω τὸ Ἡραῖον προσεκολ-

¹ III Bericht, σ. 10.

² Bl. GARDINER, ἔ.ἀ. σ. 108. DÖRPFELD, Alt - Olympia, σ. 40 ἐξ. WIESNER, 128. KUNZE, ἔ.ἀ. 96.

³ KUNZE, αὐτ. 97, 101 ἐξ. Πρβ. WIESNER, 106, βιβλιογρ. προσθ. W. DINS-MOOR, Architecture, σ. 47. H. RIEMANN, JdI, LXI - LXII (1946 - 47) σ. 30 ἐξ. (χρονολ. γ' τέταρτον 7^{ον} π.Χ. αἰ.).

λήθη ἐπὶ τῆς κλειτύος, εἰς τρόπον ὥστε ἐχρειάσθη νὰ ἀποκοπῇ αὕτη κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν, παρενετέθη δὲ ὁ ναὸς μεταξὺ τῆς ἀπολήξεως τοῦ Κρονίου καὶ τοῦ τύμβου τοῦ Πέλοπος¹, ὅστις, κατὰ τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἐποχὴν παρεῖχεν ἀσφαλῶς ἐντύπωσιν ἀπλῆς προεκτάσεως τοῦ λόφου. Τὸ ἐπίπεδον τὸ καταληφθὲν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν θησαυρῶν ἐσχηματίσθη δι' ἀποκοπῆς τῆς κλειτύος, ἀμέσως παρὰ τὴν θέσιν δὲ τοῦ νυμφαίου τοῦ Ἡρώδου, ἣτις δὲν εἶναι γνωστὸν τί περιελάμβανε πρὸ αὐτοῦ, ἐκτίσθη πρωίμως τὸ μικρὸν ἱερόν, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς διαφόρους θεότητας, ὅπερ δι' ἐπιχωματώσεως τῶν τοιχωμάτων αὐτοῦ παρεῖχεν ἀσφαλῶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐνεσφηνοῦτο εἰς τὸν λόφον². Ὅμοίως στενῶς συνεδέετο πρὸς τὴν κλειτὴν καὶ τὸ οἰκοδόμημα, οὔτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν ἀνατολικώτερον, παρὰ τὸ στάδιον, κατὰ τὴν νεωτέραν ἀνασκαφὴν³.

Πρὸς τούτοις τὰ παλαιὰ οἰκοδομήματα φαίνονται τεθειμένα ἐλευθέρως, κατὰ τὰς ἰδίας ἀπαιτήσεις ἕκαστον· ὁ θησαυρὸς I, ὁ τῶν Σικωνίων, σύγχρονος πιθανῶς τοῦ Ἡραίου III, εἶχε προσανατολισμὸν διάφορον τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ νεωτέρου θησαυροῦ⁴, τὸ δὲ Ἡραῖον καὶ σήμερον, παρὰ τὴν ὑπαρξιν τῆς περιστάσεως καὶ τὸν ἀποχωρισμὸν τῆς κλειτύος, διὰ τοῦ κλιμακοειδοῦς ἀναλήμματος, παρουσιάζεται, διὰ τὸν ἀπὸ Ν. ἰδίᾳ θεατὴν, σχεδὸν ἀνάγλυφον, ἔχον ὥς βάθος τὸν λόφον. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἄξονος τοῦ μήκους παραλλήλου πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κλειτύος, ὡς ἐγένετο καὶ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ θησαυροῦ τῶν Γελῶν⁵, ὅστις ἀρχικῶς ἠκολούθησε τὸν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. συνήθη προσανατολισμὸν τῶν ναῶν.

Ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος οἱ θησαυροὶ⁶ οἰκοδομοῦν-

¹ DÖRPFELD, ἔ.ἀ. σ. 80, 118 ἔξ. WIESNER, 77 ἔξ. βιβλιογρ. KUNZE, ἔ.ἀ. σ. 97. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 47 ἔξ.

² Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 44. Alt - Olympia, σ. 112 ἔξ. Βιβλιογρ. ἐν WIESNER, 117 ἔξ. Πρβ. H. BULLÉ, JdI, LIV (1939) σ. 214. R. HAMPE, Studies pres. to D. M. Robinson, I (1951) σ. 335 ἔξ.

³ Βλ. II Bericht, σ. 20 ἔξ. εἰκ. 11. 12.

⁴ Βλ. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 392 ἔξ. WEICKERT, ἔ.ἀ. σ. 88 ἔξ. WIESNER, 121 ἔξ.

⁵ Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 53 ἔξ. WEICKERT, ἔ.ἀ. σ. 88 ἔξ. WIESNER, 126 ἔξ. H. SCHLEIF - K. SÜSSEROT, Olymp. Forsch. I (1944) χρονολ. περὶ τὸ 560 π.Χ. DINSMOOR, Architecture, σ. 116.

⁶ Βλ. βιβλιογρ. ἐν WIESNER, 120 ἔξ. Ἐκ τῶν ὑφισταμένων. Θησαυρῶν ὁ τῶν Γελῶν εἶναι ἀσφαλῶς ὁ παλαιότερος. Οἱ λοιποὶ χρονολογοῦνται ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ Θησαυρὸς V χρονολογεῖται ἐκ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. εἶναι μᾶλλον ἀπίθανος, ὡς ἐκ

ται ὀλιγώτερον προσκεκολλημένοι ἐπὶ τοῦ βάθους, διὰ τῆς τοποθετήσεως αὐτῶν «κατ' ἐνώπιον», ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀπὸ Ν. (ΝΔ., ΝΑ.) συχνότερον θεατήν. Παρεντίθεται δηλαδή μεταξὺ τοῦ λόφου καὶ τῆς ἀτενιζομένης προσθίας ὄψεως ὁ μεγαλύτερος ἄξων τοῦ μήκους. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ὁ θησαυρὸς τῶν Γελῶν ἠρμόσθη καὶ ἐκεῖνος πρὸς τὸν νέον προσανατολισμόν, διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰσόδου ἀπὸ τῆς νοτίου πλευρᾶς καὶ τῆς προσθήκης τῆς προστάσεως, δι' ἧς ἐξησφαλίσθη ἡ εἰς μῆκος ὑπεροχὴ τῆς ἐγκαρσίας πρὸς τὴν κλειτὴν διαστάσεως τοῦ οἰκοδομήματος.

Προφανῶς εὐρισκόμεθα πρὸ ἐξελίξεως τοῦ ἰσχύοντος πρωτογόνου τρόπου συνθέσεως τοῦ ἱεροῦ, τοῦ προδιδομένου ἐκ τῶν ὀλίγων γνωστῶν παλαιότερων κατασκευῶν, καθ' ὃν ἦτο ἀρκετὴ ἡ στενὴ συσχέτισις πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ Κρονίου αὐτοτελῶς ὑφισταμένων οἰκοδομῶν, χαλαρῶς δὲ συνεδέοντο ἴσως εἰς ὑποτυπῶδες συγκρότημα, ἔχον ὡς πυρῆνα τὸν μέγαν βωμόν, αἱ πρὸ τῆς ὑπωρείας μόνον κατασκευαί.

Ἡ σημειωθείσα μεταβολὴ τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν θησαυρῶν μαρτυρεῖ ὅτι πρὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος προσετέθη ἐν Ὀλυμπίᾳ νέος συντελεστὴς συνθέσεως· ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ἐντυπώσεως δηλαδή τοῦ ἀπὸ τινος ἀποστάσεως ἀτενίζοντος θεατοῦ, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κυριωτέρου ὀικοδομημένου μέρους τοῦ ἱεροῦ, διὰ τὸ ὅποῖον οἱ θησαυροί, καίτοι εὐρισκόμενοι ἐν ἐσωτέρῳ ἐπιπέδῳ ἀπετέλεσαν εἶδος μετώπου. Δὲν εἶναι ἀπίθανον πρὸς τούτοις ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶχε καθιερωθῇ ἤδη ἡ πορεία τῆς πομπῆς πρὸς τὸν βωμόν ἀπὸ Ν., ἣτις ἠκολουθεῖτο ὁπωσδήποτε καὶ πρὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν παρ' αὐτὸν παλαιότερων βάθρων¹.

Σημειωτέον ὅτι, διὰ τῆς στροφῆς τῶν θησαυρῶν, ἐξοικονομηθέντος χώρου, κατέστη ἐφικτὴ ἡ παράταξις αὐτῶν ἐπὶ τῆς κλειτύς, συμφώνως πρὸς τὴν τάσιν αὐστηρᾶς συγκεντρώσεως καὶ διαθέσεως τῶν οἰκοδομημάτων, ἣτις διακρίνει ἔκτοτε τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας, ἔναντι ἄλλων ἱερῶν, ἀναπτυχθέντων εἰς πλεον διαχύτους σχηματισμούς.

Ἐκ τῶν λοιπῶν παλαιότερων τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς γνωστῶν οἰκοδομημάτων τὸ Πρυτανεῖον² ἐκτίσθη προσκεκολλημένον ἐπίσης στενότατα πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν ἀπόκλινσιν τοῦ Κρονίου, ἐνῶ ἄλλα, ὡς τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας, τὸ Βουλευτήριον, πιθανῶς δὲ καὶ τι τῶν δυτικώτερον ἰδρυμένων, διευρύναντα

τῆς ἐντάξεως αὐτοῦ ἐν τῇ μεταγενεστέρῳ δημιουργηθείσῃ παρατάξει (βλ. WEICKERT, ἔ.ἀ. σ. 119). Ὡς πρὸς τὸν «Θησαυρὸν» VIII, παρὰ τὰ περὶ αὐτοῦ λεχθέντα οὗτος παραμένει ἀσαφὺς μορφῆς καὶ χρονολογήσεως.

¹ Βλ. PURGOLD, Olympia, II, σ. 144 ἐξ. πίν. XCII. Ποβ. DÖRRFELD, αὐτ. σ. 20 ἐξ. WIESNER, 85.

² Βλ. ὑπ. 1 σελ. 23.

περιφερῶς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ στάδιον, τὸν ᾠκοδομημένον χώρον, ἔθεσαν πρόβλημα ἐσωτερικῆς συνδέσεως αὐτοῦ.

Ἡ σύνδεσις αὕτη ἐπετεύχθη διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς (βλ. πίν. 1)¹, ἥτις καὶ ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως ἀπετέλεσε βασικῆς σημασίας γεγονός, οὐσιωδῶς συμβαλὼν εἰς τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ καὶ σχετιζόμενον πρὸς τὰς ἐξελίξεις τῆς ἐπομένης ἑκατονταετηρίδος, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ κύριον θέμα τῆς παρούσης.

Ὁ Λίβων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἰσχύσαντα κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ἡραίου, ἴδρυσεν τὸν ναὸν αὐτοῦ ἐπὶ χώρου ἐντελῶς ἔλευθέρου, ἀπαλλαγέντος τῶν ἐν τῇ θέσει ὑπαρχόντων βωμῶν, πιθανῶς διὰ μεταθέσεως αὐτῶν ἀλλοχοῦ². Ἐπὶ πλέον ἐξῆρε τὸ ἔδαφος δι' ἐπιχώσεως, οὕτως ὥστε ὁ ναὸς ὑψώθη ἀδέσμευτος ἀπὸ τοῦ πέριξ χώρου, ἐφ' οὗ ἐπεβάλλετο ἐκεῖνος³.

Ἀπὸ τελετουργικῆς ἀπόψεως ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι ὁ ναὸς καὶ μάλιστα ἡ πρόσοψις αὐτοῦ, ἐν τῇ ἐκλεγείσῃ θέσει, ἔναντι οἰασθήποτε ἄλλης θέσεως ἔλευθέρας ἢ δυναμένης νὰ ἀπελευθερωθῇ, εὕρισκετο κατὰ τὸ δυνατόν ἐγγύτερον τοῦ μεγάλου βωμοῦ, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς ἀναγκαστικῆς παρενθέσεως τοῦ Πελοπίου.

Κατὰ τὰ λοιπά, διὰ τὸν ἐπὶ μέρους προσανατολισμὸν τοῦ ναοῦ ἐπεδιώχθη προφανῶς ἡ βελτίωσις τῆς ὄψεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν καιρίων ἢ συχνότερων σημείων ἐνατενίσεως, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς⁴. Τὰ σημεία

¹ Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 4 ἐξ. Alt-Olympia, I, σ. 222 ἐξ. Περβ. βιβλιογρ. ἐν WIESNER, 84 ἐξ.

² Βλ. FURTWÄNGLER, ἑ.ἀ. σ. 4 ἐξ. Ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωσις τῆς ἐπικαλύψεως τῶν λειψάνων τῶν ἐν λόγῳ βωμῶν ὑπὸ τῆς λατύπης καὶ τῶν ἐν γένει ἀχρήστων ὑλικῶν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ, δι' ἧς καθίσταται βεβαία ἡ ἔλλειψις οἰασθήποτε σχέσεως τῶν λειψάνων τούτων πρὸς τὸν ναόν. Οἰκοδομικὰ λείψανα παλαιότερα τοῦ ναοῦ τοῦ Λίβωνος δὲν ἀπεκαλύφθησαν, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῆς θέσεως. (Βλ. σχετ. βιβλ. ἐν WIESNER, 102).

³ Οὐδὲ καὶ πρὸς τὸ ἀμέσως παρ' αὐτὸν ἔδαφος ἐσχετίζετο ἀρχικῶς ὁ ναός, ἔνεκα τῆς ὑψηλῆς κρηπίδος αὐτοῦ. Ὡς πρὸς τὴν πρόσβασιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τὴν συνδέουσαν καὶ ὀπτικῶς τὸ οἰκοδόμημα πρὸς τὸ ἔδαφος, αὕτη, κατεσκευασμένη μᾶλλον ἀμελῶς, ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν, φαίνεται ὅτι προσειτέθη μεταγενεστέρως καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν 17^ν π.Χ. ἑκατονταετηρίδα, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μορφῆς τῆς κατατομῆς τῶν πλαγίων βαθμίδων, μετὰ διπλῶν ὑποτομῶν, ἥτις ἐν Ὀλυμπίᾳ ἔχει ἀνάλογον μόνον τὴν κατατομὴν τῶν βαθμίδων τῆς κατασκευασθείσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰσόδου τοῦ σταδίου (βλ. K. BORRMANN, Olympia, II, σ. 68 ἐξ. πίν. XLVIII). Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς προσβάσεως τοῦ ναοῦ θέλει γίνεαι λόγος ἄλλαχού.

⁴ Ἡ δοκιμὴ ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ K. ΔΟΞΙΑΔΟΥ (Raumordnung in griech. Städtebau [1937] σ. 65 ἐξ.) πρὸς ἐξακριβώσιν τῶν ὀπτικῶν κανόνων οἵτινες ἰσχύσαν κατὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἄλτεως, καταδείξασα τὰς ὑφισταμένας δυνατότητας ἐνατενίσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς πέριξ, κατέστησε πλέον αἰσθητὴν τὴν πλεονεκτικότητα τῆς θέσεως

ταῦτα, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὅποια ἐδηλώθη ἡ σωματική, ἡ πλάστική, ὑπόστασις τοῦ ναοῦ διὰ τῆς παροχῆς διαγωνίων ὄψεων αὐτοῦ, ἔνεκα τῆς φυσικῆς διαμορφώσεως τῆς ἄλτεως καὶ τῆς τεχνητῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἐδάφους, ἦσαν πλείονα τῶν συνήθως ὑφισταμένων ἐντὸς ἀναλόγων πολλαπλῆς συνθέσεως ἀρχιτεκτονικῶν συνόλων, τινὰ τῶν ὁποίων θέλουσιν ἀπασχολήσει ἡμᾶς κατωτέρω.

Ἡ ἐπίτευξις πλήρους ἐπιβολῆς τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, ἡ τοσοῦτον συμβαλοῦσα πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ εἰρημένου σκοποῦ αὐτοῦ ὡς πυρῆνος ἐσωτερικῆς συνδέσεως τοῦ ἱεροῦ, ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ὅλην αὐστηρορρυθμικὴν βαρύτητα τοῦ οἰκοδομήματος. Αὕτη τονίζεται διὰ τῆς σχεδὸν δυσαναλόγου, ὡς πρὸς τὸ νεώτερον συναίσθημα, ἐπαυξήσεως τοῦ ὄγκου τῶν μελῶν ἑναντι τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ, τοῦ σηκοῦ. Ἡ αὕτη σχέσις τῶν μελῶν πρὸς τὸ σῶμα εἶναι αἰσθητὴ καὶ ἐν τῇ διαμορφώσει τῶν ἐναετίων ἰδίᾳ τοῦ ναοῦ, ἐν οἷς, ἐπὶ πλεόν, ἡ ἐπιβλητικὴ ὄρθωσις τῶν κεντρικῶν μορφῶν, τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐν μέσῳ τῶν συμπλεγμάτων ἐμφανίζει οὐχὶ τυχαίαν ἀσφαλῶς ἀναλογίαν πρὸς τὸν τρόπον ἀνιδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ συνόλου τῆς ἄλτεως.

αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὅμως ληφθέντα σημεῖα κυρίας ἐνατενίσεως τοῦ ναοῦ καὶ τῶν λοιπῶν κτισμάτων τῆς ἄλτεως, μὴ ἀποκλειομένου ὅτι ἐχρησίμευσαν διὰ τὸν ἐπὶ μέρους διακανονισμόν τῆς τοποθετήσεως αὐτῶν καὶ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν, βεβαίαν ἰσχὺν ἔχουσιν ὡς πρὸς τὴν ἐντὸς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος συντελεσθεῖσαν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ καὶ ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τῆς ἄλτεως κατὰ τὴν Ῥωμαιοκρατίαν. Διότι ὁ καθορισμὸς τῶν σημείων τούτων ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς θέσεως τῶν πυλῶν τοῦ περιβόλου. Περίβολος ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ιδρύσεως τοῦ ναοῦ, ὡς ἐκ τούτου δὲ πρὸς τελικὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τῶν ἀκριβῶν σημείων, ἀφ' ὧν ὑπελογίσθη ἀρχικῶς ἡ ἐντύπωσις τοῦ ναοῦ, ἀπαιτεῖται ἡ προηγουμένη ἀντιμετώπισις τελετουργικῶν τινῶν καὶ τοπογραφικῶν ζητημάτων ἀναγομένων εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ α' ἡμῖς ἰδίᾳ τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Γ'. ΜΕΤΑΒΟΛΑΙ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Δ' Π.Χ. ΑΙΩΝΑ

Μετά τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητος τοῦ ἱεροῦ διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ὅστις, ὥς δεύτερος πυρὴν συνθέσεως, παρὰ τὸ Κρόνιον συνέδεσε τὸ περιφερῶς ἤδη μορφούμενον ἱερόν, κατέστη προφανῶς λίαν δυσμενὴς διὰ τὸ σύνολον ἡ ὑφισταμένη συνύφανσις τοῦ εἰς μέγα μῆκος ἐκτεινομένου σταδίου, μετὰ τοῦ πρὸς συγκέντρωσιν τείνοντος ὀγκοδομημένου χώρου.

Ἡ συνύφανσις αὕτη, ὀφειλομένη εἰς τὴν στενὴν σχέσιν τοῦ τύμβου τοῦ Πέλοπος πρὸς τὸν ἄγῶνα, φυσικὸν ἦτο προηγουμένως νὰ μὴ προκαλῇ οὐσιώδη διαταραχὴν τῆς συνθέσεως· ἐφ' ὅσον αἱ παλαιαὶ κατασκευαὶ ἦσαν ἰδρυμέναι κυρίως κατὰ μῆκος τῆς κλειτύος, παρ' αὐτὴν δὲ ἐξετείνετο ἐν συνεχείᾳ καὶ τὸ στάδιον, ὅπερ ἐπιπροσθέτως παρείχεν ὅψιν φυσικῆς σχεδὸν διαμορφώσεως. Ἦδη, μετὰ τὸν νέον περιφερῆ σχεδὸν σχηματισμὸν τοῦ ἱεροῦ, τὸ στάδιον, εἰσδύον ἐντὸς τοῦ ὀγκοδομημένου χώρου, ἐξέχεεν αὐτὸν ἀπεριορίστως πρὸς Α., ἀποκλειομένης οὕτως οἰασθήποτε συγκεντρώσεως αὐτοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν ὑφισταμένην τάσιν. Τὸ μειονέκτημα τοῦτο ἐπεδεινοῦτο ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἱπποδρόμου νοτίως τοῦ σταδίου, ὥς ἐπίσης καὶ ἔνεκα τῆς βοηθητικῆς χρήσεως τῆς παρὰ τὸν Κλάδεον ἐκτάσεως, τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

Προβλήματα ἐτέθησαν ὡσαύτως μετὰ τὸν νέον σχηματισμὸν τοῦ ἱεροῦ καὶ ὥς ἐκ τῆς συντελεσθείσης κατ' οὐσίαν κατατμήσεως τοῦ χώρου τοῦ ἄλλους, ὅστις προηγουμένως ἐξηπλοῦτο ἀδιατάρακτος σχεδὸν μέχρι τῆς ὑπωρείας τοῦ Κρονίου, παρ' ἣν ἡ συστάς τοῦ τύμβου, τοῦ βωμοῦ κλπ. ὅπισθεν δ' αὐτῶν τὸ Ἡραῖον καὶ ἡ παράταξις τῶν θησαυρῶν, ἡ παρέχουσα μέτωπον ἀπὸ Νότου. Ἦδη διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ἄλλους ἐδημιουργήθησαν παρ' ἐκάστην τῶν πλευρῶν αὐτοῦ αὐτοτελεῖς σχεδὸν χώροι, σημαντικοὶ καθ' αὐτοὺς καὶ ἐπιπροσθέτως χρησιμεύοντες ἅπαντες διὰ τὴν προσπέλασιν τῶν ἐπισκεπτῶν πρὸς τὸ λατρευτικὸν κέντρον, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχεν ὠρισμένη εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ καὶ καθιερωμένη ἀποκλειστικὴ πορεία ἐν αὐτῷ, ὥς ἀλλοχού.

Ἡ ἀνάγκη τῆς διαρρυθμίσεως τῶν χώρων τούτων, εἰς οὓς προσετίθεντο ἄλλοι, κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ ἱεροῦ, σημαντικοὶ διὰ τὴν ὅλην ἐντύπωσιν ἐπίσης, ὥς ἐπὶ παραδείγματι ὁ παρὰ τὸν Ἱππόδρομον, ὁ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀλφειοῦ κλπ. κατέστη ἀσφαλῶς ἀρχῇθεν αἰσθητή, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως κατέληξεν εἰς ἐπιτακτικὴν, ἔνεκα τῆς τάσεως πρὸς συγκεκριμένην, κανονικὴν, ἔτι

δὲ καὶ ἐμφαντικὴν διαμόρφωσιν τῶν εὐρυτέρων καὶ ἐπὶ μέρους συνθέσεων, ἣτις ἀλλαχοῦ μὲν ἐμφανίζεται ἐνωρίτερον, ἐν Ὀλυμπίᾳ δὲ ἐκδηλοῦται σαφῶς ἀπὸ τοῦ τέλους κυρίως τῆς 5ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐν τῷ ἱερῷ, οὗτινος τὴν ἐξέλιξιν διεγράψαμεν ἄνωτέρω, ἴσχυσεν ἡ ἐλευθέρα διάθεσις τῶν ὄγκων, ἐπὶ τῇ βάσει δυσδιακρίτων νόμων ἐσωτερικῆς συνδέσεως καὶ ἡ ἄνευ ὀπτικῶν περιορισμῶν ἡ ἰδιαιτέρας ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως διαδοχὴ τῶν εὐρυτέρων καὶ ἐπὶ μέρους χώρων. Ὁ τρόπος συσχετίσεως τῶν παλαιότερων οἰκοδομῶν πρὸς τὸ Κρόνιον, ἡ ἐν συνεχείᾳ χαλαρωθεῖσα ἐνότης τοῦ συνόλου, ἣτις ἐνισχύθη διὰ τῆς προσθήκης νέου πυρῆνος, τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ἡ ἐλευθέρα ἀνάπτυξις τοῦ σταδίου ἀπὸ τῆς πρὸς τὴν ἄλτιν πλευρᾶς, ἡ ἀπροσδιόριστος σχέσις τῆς κλειτύς τοῦ Κρονίου πρὸς τὸ παρακείμενον πεδίον, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἔλλειψις σαφοῦς ὁρίου τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ἀποτελοῦσί τινα τῶν χαρακτηριστικωτέρων δειγμάτων τῆς καταστάσεως, ἣν βαθμιαίως μετέβαλεν ἡ εἰσαγομένη ἤδη διάφορος χωρορρυθμικὴ ἀντίληψις.

Ὡς κύριον μέσον ἐπιτεύξεως τῆς νέας διαρρυθμίσεως τοῦ ἱεροῦ ἐχρησίμευσαν αἱ ἄγνωστοι προηγουμένως ἐν Ὀλυμπίᾳ στοαί. Οὕτως, ἐν πρώτοις, διὰ τῆς Νοτιοανατολικῆς Στοᾶς προεκαλύφθη τὸ παλαικὸν συγκρότημα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας τὸ μὴ ἀνταποκρινόμενον πλέον πρὸς τὸ νέον καλαισθητικὸν πνεῦμα. Συγχρόνως ἀπέκτησε διὰ τῆς στοᾶς ταύτης ἐμφαντικὸν βάθος ὁ νοτίως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, μετὰ αὐτοῦ καὶ τοῦ Βουλευτηρίου, ἐπιμήκης ἀπὸ Δ. πρὸς Α. χώρος.

Ὁ χώρος οὗτος διετήρησε καὶ μεταγενεστέρως τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ ὡς μιᾶς τῶν κυρίων ὁδῶν προσπελάσεως ἐπισκεπτῶν πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἄλτεως ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ, κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος, ἀνιδρῦθησαν γλυπτικὰ ἀναθήματα. Ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας ἐπροικίσθη διὰ τῆς πομπικῆς εἰσόδου, περιληφθεὶς ἐντὸς τοῦ νεωτέρου περιβόλου ὁλόκληρος.

Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ συγκροτήματος ἐπὶ Νέρωνος ἡ προσθία στοά, ὡς εἶδομεν, κατεσκευάσθη καὶ πάλιν, ὀργανικῶς πλέον συνδεθεῖσα πρὸς αὐτό.

Περὶ τῆς Νοτίου Στοᾶς ἐγένετο ἐπίσης λόγος ἄνωτέρω. Ἡ πρὸ αὐτῆς ἑκτασις δὲν ἀνεσκάφη εἰσέτι, ἐκ τῆς στροφῆς ὅμως τῶν νώτων τοῦ οἰκοδομήματος πρὸς τὴν ἄλτιν, διὰ τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἀπὸ Ν., συνάγεται ὅτι κύριον σκοπὸν τῆς οἰκοδομήσεως αὐτοῦ ἀπετέλεσεν ἡ δημιουργία ἐπισήμου, μνημειακοῦ μετώπου τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀλφειοῦ. Συγχρόνως ἐκαλύφθη καὶ ἡ μὴ ἐμφανίσιμος, κατὰ τὴν ἰσχύουσαν ἤδη ἀντίληψιν, πλαγία ὅψις τοῦ Βουλευτηρίου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης¹.

¹ Πρβ. II Bericht, σ. 38.

Ἡ ὑπαρξίς, ἅφ' ἑτέρου, τοῦ προκτίσματος, τοῦ προβαλλομένου κατὰ τὸ μέσον τῆς προσόψεως τῆς στοᾶς, ἐξ οὗ συνάγεται ἡ ἀρχικὴ ὑπαγωγή αὐτῆς εἰς συμμετρικὸν σύνολον, καθιστᾷ προφανὲς ὅτι αὕτη ἀπετέλει ἐπίσης τὸ βάθος ἐνὸς ἀδρῶς ἐν σχήματι Π ἡρθρωμένου χώρου, ὅστις ἐπλαισιούτο ἐκατέρωθεν ὑπὸ τινων κατασκευῶν. Ἄνευ τῶν ἀντιρρόπων τούτων πλαγίων ὄγκων ἡ στοὰ θὰ ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ἀκατανοήτως ἐν χώρῳ ἰδρυμένου κατασκευάσματος.

Ἡ ἀκριβὴς σχέσις τῆς Νοτίου Στοᾶς πρὸς τὴν ὁδόν, ἣτις ὑποτίθεται ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἀπὸ τοῦ νοτίως τοῦ Λεωνιδαίου χώρου ἦγε πρὸς τὸν Ἰππόδρομον καὶ προηγουμένως, διὰ τῆς πρὸ τοῦ Βουλευτηρίου διερχομένης ἀγυιᾶς, πρὸς τὴν ἄλτιν, μόνον μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς ὑπάρχει ἐλπίς νὰ διαπιστωθῇ, ἐὰν βεβαίως ὁ ποταμὸς δὲν ἔχει μεταβάλει πλήρως τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῆς περιοχῆς.

Ὅπως δὴποτε εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ὁδὸς διήρχετο, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, παρὰ τὴν στοάν, δι' ἧς ἐπληροῦντο οὕτω δύο σκοποί· ἡ παροχὴ βάθους εἰς τὸν εἰρημένον νότιον ἥωρον καὶ ἡ πλαισίωσις τῆς πορείας πρὸς τὴν ἄλτιν καὶ τὸν Ἰππόδρομον¹.

Ὡς πρὸς τὴν πιθανὴν ὑπαρξίν στωικοῦ τινος σχηματισμοῦ παρὰ τὸν ἰππόδρομον² ἡ ἀλλαχού κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὁδοῦ ταύτης, ὁ σχηματισμὸς οὗτος θὰ ἔκειτο ὅπως δὴποτε εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ πεδίου τῆς τελευταίας συμπλοκῆς τοῦ 364 π.Χ. ἀποκλείουσιν τὴν συσχέτισιν αὐτοῦ πρὸς τὰς στοὰς τὰς ἀναφερομένας ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ.

Πρὸς διαρρύθμισιν τοῦ σπουδαιότερου μέρους τοῦ ἱεροῦ, βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς³, μετὰ τὸ αὐτοῦ καὶ τοῦ Κρονίου, ἐχρειάζετο νὰ μεταβληθῇ ῥιζικῶς ἡ ὑφισταμένη πρωταρχικὴ σχέσις τοῦ σταδίου πρὸς τὸν λατρευτικὸν ἥωρον. Τοῦτο ἅφ' ἐνὸς μὲν ἵνα καταστῇ δυνατὸν νὰ σχηματισθῇ κανονικῶς ἀπὸ Α. ὁ ἥωρος οὗτος καὶ ἅφ' ἑτέρου ἵνα ἀποχωρισθῇ τοῦ σταδίου.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημειοῦται ὅτι ἐν ἄλλοις ἱεροῖς, ἐνθα ἡ σχέσις τῶν ἐν γένει γυμναστικῶν ἐγκαταστάσεων πρὸς τὸν λατρευτικὸν ἥωρον ἦτο ἐμμεσωτέρα τῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ ὡς πρὸς τὸ στάδιον ὑφισταμένης, διὰ τὰς ἐγκαταστάσεις ταύτας ἀνεζητεῖτο κατὰ κανόνα πρόσφορος ἐκτεταμένος ἥωρος, εὐρι-

¹ Πρβ. BORRMANN, Olympia, II, σ. 79 ἐξ. II Bericht, σ. 38. Περὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι παρὰ τὴν στοάν ἦτο ἡ ἀγορὰ πρβ. C. ROBERT ἐν Hermes, XXII (1888) σ. 429 ἐξ. GARDINER, ἔ.ἀ. σ. 188 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 242.

² Παρὰ τὸν Ἰππόδρομον ἦτο ἡ στοὰ τοῦ Ἀγνάπιου (ΠΑΥΣ. V, 15, 6.-VI, 20, 10, 13). Πρβ. WENIGER, JdI, IX (1894) σ. 100· παρὲνθ. πίνακα. Τοῦ αὐτοῦ Klio, IX (1909) σ. 302· παρὲνθ. πίνακα. FRAZER, ἔ.ἀ. IV, σ. 82 ἐξ.

³ H. SCHLEIF, JdI, XLIX (1934) σ. 53. RODENWALDT-HEGE, ἔ.ἀ. R. L. SCRANTON, Art Bulletin, XXXI (1949) σ. 253, 256.

σκόμενος συνήθως μακρὰν τῆς λατρευτικῆς περιοχῆς. Οὕτως ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων αἱ γυμναστικαὶ ἐγκαταστάσεις τῶν τεμενῶν συγκατελέγησαν μετὰ τῶν ἐν γένει βοηθητικῶν ἐγκαταστάσεων, δι' ἃς πρωίμως ἐλαμβάνετο πρόνοια ἀπομακρύνσεως αὐτῶν ἀπὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ χώρου, ἀπολήξασα τελικῶς εἰς πλήρη καὶ σαφῆ διαχωρισμόν.

Ὅτι τοιοῦτου οὐσιαστικοῦ διαχωρισμοῦ ἔννοιαν προσέλαβε πράγματι ἐν Ὀλυμπίᾳ ἡ συντελεσθεῖσα μεταβολὴ καταφαίνεται ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς ἄλτεως καὶ τῆς παρ' αὐτὸ στοᾶς τῆς Ἡχοῦς, δι' ἣς τὸ διαμορφούμενον ἤδη κυρίως ἱερὸν ἀπεξενώθη πλήρως τοῦ παρακειμένου χώρου τοῦ σταδίου, ἐνῷ ἀπὸ τῶν ἄλλων πλευρῶν τὸ ὄριον ἔλαβεν, ὥς θὰ ἴδωμεν, τὴν μορφήν ἀπλοῦ ὀπτικοῦ καθορισμοῦ.

Ἡ καθυστέρησις τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ ἐν λόγῳ χώρου, ἣτις συνετελέσθη μόλις μετὰ τὰ μέσα τῆς ἑκατονταετηρίδος, ὠφείλετο ἀσφαλῶς εἰς τὰς ποικίλας δυσχερείας, ἃς συνεπήγετο ἡ ἀπαιτουμένη μεταβολὴ τοῦ σταδίου. Εἰς τὰς δυσχερείας ταύτας δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι περιελαμβάνοντο καὶ θρησκευτικῆς φύσεως ἐνδοιασμοί, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ὥς συνάγεται ἰδίᾳ ἐκ τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ἐντὸς τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος τουλάχιστον, διετηρεῖτο ἰσχυρὰ εἰσέτι ἡ συνειδήσις τῆς συμφυοῦς ὑποστάσεως τῆς ἄλτεως καὶ τοῦ σταδίου, ὅπερ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁρατὸν ἀπὸ τοῦ τύμβου τοῦ Πέλοπος, τοῦ τιμωμένου διὰ τοῦ ἀγῶνος τοῦ τελουμένου ἐν αὐτῷ.

Ἡ Στοὰ τῆς Ἡχοῦς¹ συνέδεσε τὸν βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς χώρον, ἀποτελέσασα τὸ βάθος αὐτοῦ πρὸς Ἀνατολάς. Ἐκατέρωθεν ὁ χώρος οὗτος, κατὰ σημαντικὸν μέρος, ἐπλαισιοῦτο διὰ τῶν στοᾶν τῶν ναῶν, αἵτινες οὕτω προσέλαβον καὶ νέον νόημα.

Ἐντὸς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, συμφώνως πρὸς τὸ ἐμφαντικώτερον πνεῦμα τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὁ χώρος οὗτος ἐτονίσθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἀνιδρύσεως, κατὰ τὸν ἄξονα αὐτοῦ, πρὸ τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς τῶν ἀγαλμάτων τῶν Πτολεμαίων ἐπὶ ὑψηλῶν κιόνων².

Διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς ἀπὸ Ν. καὶ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ βορείου χώρου ἐκαλύφθη ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ σταδίου, παρεσχέθη στωικὸν βάθος εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐξερχόμενον καὶ συνεδέθη ὁ βόρειος χώρος πρὸς τὸν νοτίως τοῦ ναοῦ, ἔνθα ἡ Νοτιοανατολικὴ Στοὰ. Οὕτως ἐδημιουργήθη ἐπίσης ἐνιαία πλαισίωσις ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ, παρ' ἣν διήρχετο ἡ πομπὴ κατευθυνομένη πρὸς τὸν μέγαν βῶμόν.

Ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ συγχρόνως περίπου πρὸς τὴν Νοτιοανατολικὴν Στοὰν

¹ Βλ. βιβλιογρ. ἐν WIESNER, 129 ἐξ. Βλ. καὶ ὑποσ. 2 σελ. 5.

² Βλ. WIESNER, 156.

οικοδομηθέντος Μητροῦ¹ δὲν φαίνεται ὅτι παρέμεινεν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τοῦ εἰσαγομένου ἤδη εἰς τὴν Ὀλυμπίαν χωρορρυθμικοῦ πνεύματος· διότι εἶναι προφανές ὅτι κατὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ ὑπελογίσθη, κατὰ κύριον λόγον, ἡ σημασία αὐτοῦ ὡς παρέχοντος βάθος στωικὸν διὰ τοὺς ἀπὸ Ν. πρὸς Β. πορευομένους τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὸν μέγαν βωμόν. Παραλλήλως ἐλήφθη πρόνοια μικρᾶς κατὰ τὰ νοτιοανατολικά στροφῆς τοῦ ἄξονος αὐτοῦ, ἵνα δηλωθῇ οὕτως ἀπὸ τῆς ὁδοῦ ταύτης, ἣν ἠκολούθει ἡ πομπή, ἡ σωματικὴ ὑπόστασις τοῦ ναοῦ, διὰ τῆς παροχῆς διαγωνίου ὄψεως, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιδιώξιν τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς ἐγένετο ἡδη λόγος.

Πρὸς τοῦτοις εἶναι προφανές ὅτι κατεβλήθη προσπάθεια ἵνα βελτιωθῇ ἀναλόγως ἡ ἐντύπωσις τοῦ Ἡραίου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐπίσης, διὰ τῆς ἐπιδιωχθείσης ἀποσυσχετίσεως τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ Κρονίου, ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατόν, ὡς καὶ διὰ τῆς καταλλήλου μορφώσεως τῶν παρακειμένων κατασκευῶν.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα, ὡς τυπικὸν πρῶτον δείγμα τῆς εἰσαγομένης ἡδη νέας ἀντιλήψεως, εἶναι ἡ κατὰ παράταξιν γραμμικὴ ἴδρυσις τῆς πρώτης ἐξάδος τῶν Ζανῶν², ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ Μητροῦν, ἀλλὰ μετὰ διευθύνσεως τοῦ ἄξονος ἀπὸ Α. πρὸς Δ. μὴ ἐμφανιζούσης τὴν μικρὰν ἀπόκλισιν κατὰ τὰ ΝΑ. τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ἀνωτέρω. Ἡ ἐξὰς αὕτη, δι' ἧς ἐσημειώθη τὸ ὄριον τῆς κλειτύς τῶν θησανυρῶν καὶ ἐπλαισιώθη κατὰ τὴν θέσιν ταύτην ὁ βόρειος χῶρος τοῦ ἱεροῦ ἡδη πρὸ τῆς κατασκευῆς τῆς κρηπίδος, ἐτέθη, ὡς γνωστόν, μετὰ τὴν 98ην Ὀλυμπιάδα (388 π.Χ.) ἐκ τῆς ζημίας τοῦ Θεσσαλοῦ Εὐπώλου. Μετὰ τὴν 112ην Ὀλυμπιάδα (332 π.Χ.), ἐπηκολούθησεν ἡ ἴδρυσις τῆς δευτέρας ἐξάδος τῶν Ζανῶν ἐκ τῆς ζημίας τοῦ Ἀθηναίου Καλλίππου, δι' ἧς συνεπληρώθη ὁ χῶρος μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς προσόψεως τῆς ἐν τῷ μεταξὺ οικοδομηθείσης στοᾶς τῆς Ἡχοῦς.

Μὴ γνωρίζοντες τὴν ἀκριβῆ διαμόρφωσιν τῆς ἄλτεως μετὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν αὐτῆς, παρ' ἣν ἐτίθετο μέχρι τοῦδε καὶ τὸ Ἰπποδάμειον³, δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν μετ' ἀσφαλείας περὶ τῶν σημείων ἐνατενίσεως, ἀφ' ὧν ὑπελογίσθη κυρίως ἡ ἐντύπωσις τῆς σειρᾶς τῶν Ζανῶν. Δυνάμεθα ὅμως μετὰ βεβαιότητος νὰ εἰπώμεν, ὡς πρὸς τὴν πρώτην ἐξάδα τουλάχιστον, λόγῳ τῆς ὑφισταμένης κατὰ τὴν ἴδρυσιν αὐτῆς μορφῆς τοῦ σταδίου II, ὅτι,

¹ Βλ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 39 ἐξ. WIESNER, 118 ἐξ. GARDINER, ἔ.ἀ. σ. 123 ἐξ. II Bericht, σ. 43. D. S. ROBERTSON, A Handbook of Gr. Rom. Architecture² (1954) σ. 528. DINSMOOR, Architecture, σ. 340 (παρένθ. πίνακα).

² PAYΣ. V, 21 ἐξ. PURGOLD, Olympia, II, σ. 151 ἐξ. WIESNER, 150 ἐξ.

³ Πρβ. WIESNER, 127. Περὶ ἐρευνωμένων πιθανῶν λειψάνων τοῦ Ἰπποδαμείου κατὰ τὰ ΝΔ. τοῦ ἱεροῦ παρὰ τὴν πομπικὴν εἴσοδον, βλ. KUNZE, Gnomon, XXVII (1955) σ. 221.

ὡς πρὸς ταύτην δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ ἀπὸ τῆς ἐπακολουθησάσης μετασκευῆς τοῦ σταδίου (στάδιον III) προκύψασα σημασία τῶν Ζανῶν, ὡς πλαισιούντων τὴν πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ σταδίου ὁδόν.

Ὁπωσδήποτε ἡ διάταξις τῶν Ζανῶν, ἣν ἠκολούθησε βραδύτερον ἡ πρὸ τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς καὶ πρὸς Α. τῆς μετέπειτα θέσεως τῆς πομπικῆς εἰσόδου παράταξις τῶν ἀναθημάτων¹, συγκρινομένη, ἐπὶ παραδείγματι, πρὸς τὴν παλαιότερον συντελεσθεῖσαν ἐλευθέραν διάθεσιν ἀναθημάτων ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὸν μέγαν βωμόν, παρέχει ἀνάγλυφον τὴν διαφορὰν τῆς νεωτέρας πρὸς τὴν προγενεστέρας ἰσχύσασαν ἐν Ὀλυμπίᾳ χωρορρυθμικὴν ἀντίληψιν.

Κατὰ τὴν πρώτην ὥσαύτως περίοδον τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀντιλήψεως ταύτης συνετελέσθη, ὑπὸ τὸ κυριαρχοῦν ἤδη πνεῦμα, καὶ ἡ περὶ τὴν καμπὴν τῆς 5ης πρὸς τὴν 4ην π.Χ. ἑκατονταετηρίδα χρονολογουμένη οἰκοδόμησις τοῦ μνημειώδους προπύλου τοῦ Πελοπίου², μετ' αὐτῆς δὲ ἀσφαλῶς καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ θριγκοῦ, δι' οὗ τὸ τέμενος τοῦτο, ὀριζόμενον προηγουμένως διὰ κιγκλιδώματος ἢ πεσσίσκων, ἀπέκτησε σαφέστερον πώρινον ὄριον. Τὸ ἰδιόμορφον ἀκανόνιστον πολυγωνικὸν σχῆμα τοῦ τεμένους προῆλθε προφανῶς ἐκ τῆς ἀνάγκης ἐξασφαλίσεως δι' αὐτὸ τοῦ ἀπαραιτήτου χώρου μετὰ συγχρόνου διευκολύνσεως τῆς θεᾶς τῶν μνημείων τῆς ἄλτεως ἀπὸ διαφόρων σημείων, ἀφ' ὧν ἄλλως θὰ ἐκαλύπτοντο ταῦτα ὑπὸ τοῦ Πελοπίου.

Ἡ παρένθεσις ἀναγκαίας τινὸς χρονικῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῆς οἰκοδόμησεως τῆς Νοτιοανατολικῆς Στοᾶς ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἑστίας, συγχρόνου περὶ τοῦ Μητροῦ καὶ τῆς νοτίου στοᾶς, ἥτις συνάγεται ἐκ τῶν σημειωθειῶν μορφικῶν καὶ τεχνικῶν διαφορῶν, ἄγει εἰς τὴν παραδοχὴν δευτέρας περιόδου ἐκτελέσεως τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ διαμορφώσεων τῶν ἐπὶ μέρους χώρων μετὰ στοῶν. Διὰ ταύτην *terminus ante quem* παρέχεται, ὡς εἶδομεν, ὑπὸ τῆς μάχης τοῦ 364 π.Χ., ὅτε ὑφίστατο ἤδη ἡ νότιος στοά.

Ἡ ἔκτασις ἀφ' ἐτέρου καὶ ἡ ἐν γένει τεχνικὴ ποιότης τῆς στοᾶς ταύτης, ἥς ἡ κατασκευὴ συνεδυσάθη πιθανῶς πρὸς τὴν ὑποτεθεῖσαν ἐκτέλεσιν ἀναλόγου ἔργου παρὰ τὸν Ἰππόδρομον, προϋποθέτουσιν ἄνεσιν τινα οἰκονομικὴν τῆς πόλεως τῶν Ἡλείων. Τοιαύτη ἄνεσις φαίνεται ὅτι ἐπετεύχθη πράγματι μετὰ τὴν μάχην τῶν Λεύκτρων (371 π.Χ.), διὰ τῆς ἀνακτήσεως τοῦ μεγίστου μέρους τῆς ἀπολεσθείσης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος περιοικίδος.

Ὡς πρὸς τὴν συμπλήρωσιν τῶν μετὰ στοῶν διαμορφώσεων διὰ τῆς οἰκοδομίας τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς, αὕτη ἐσημείωσε τὴν ἔναρξιν νέας περιόδου οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἐν Ὀλυμπίᾳ, συνεχισθείσης μέχρι τέλους τῆς

¹ Πρβ. WIESNER, 156 ἐξ.

² Πρβ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 56. Βιβλιογρ. ἐν WIESNER, 157.

ἑκατονταετηρίδος. Ἡ ἐν λόγῳ οἰκοδόμησις χρονολογούμενη, ὡς εἶδομεν, ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τῆς ἑκατονταετηρίδος, συμπίπτει πρὸς τὴν βελτίωσιν τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῆς Ἡλίδος, διὰ τῆς ἑνθυμίσεως τῶν ἀπὸ τοῦ πολέμου τῶν Ἀρχάδων προκυψασῶν διαφορῶν, περὶ ὧν γίνεται λόγος ἐν τῷ ἐπιμέτρῳ.

Ἡ σημασία τῆς διαμορφώσεως τοῦ κυριωτέρου μέρους τῆς ἄλτεως, βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ἐσημειώθη ἤδη. Ἐνταῦθα ὑπογραμμίζεται ἡ διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους¹, τοῦ χρησιμεύσαντος καὶ ὡς ἀναλήμματος τοῦ σταδίου, καὶ τῶν στοῶν ἐπίτευξις ἐντελῶς εὐθυγράμμου καθορισμοῦ τοῦ ἱεροῦ χώρου, ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ἀκολουθοῦντος τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος (B.-N.). Ὁ καθορισμὸς οὗτος καθιστᾷ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο προφανῆ τὴν ὑφισταμένην πρόθεσιν ὀρθογωνίου σχηματισμοῦ τοῦ χώρου τούτου, μέχρι σημείου ἐπιτρεπόμενου ὑπὸ τῆς διαμεμορφωμένης παλαιότερας καταστάσεως τοῦ ἱεροῦ.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐξετελέσθη ἐπίσης καὶ ἡ διαρρύθμισις τοῦ σταδίου III ὑπὸ τὸ ἰσχυρὸν πνεῦμα². Χαρακτηριστικῶς διὰ πρώτην φορὰν τὸ στάδιον λαμβάνει συγκεκριμένον ἀρχιτεκτονικὸν σχηματισμόν, διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὀρίων αὐτοῦ, διὰ τῆς πλαισιώσεως τοῦ στίβου, διὰ τῶν μονίμων ἀφέσεων, τῆς καθόδρας τῶν ἑλλανοδικῶν κλπ.

Τὸ κλιμακοειδὲς ἀνάλημμα, τὸ καθορίσαν τὴν κλειτὴν τοῦ Κρονίου³ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἄλτεως καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ κρηπὶς τῶν θησαυρῶν, χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς, κατόπιν τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὸ θεμέλιον τοῦ βάθρου τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. τῆς δευτέρας σειρᾶς τῶν Ζανῶν (VII) εἶναι συνδεδεμένον μετὰ τοῦ παρακειμένου ἀναλήμματος, κατὰ τρόπον μαρτυροῦντα σύγχρονον κατασκευὴν. Ἡ ἰδρυσις τῆς δευτέρας σειρᾶς, τοῦ Καλλίππου, ἔνεκα τῆς ἐκδηλωθείσης δυστροπίας τῶν Ἀθηναίων διὰ τὴν καταβολὴν τῆς ζημίας, καθυστέρησεν ἐπὶ τινα χρόνον, μὴ ὑπερβάντα ἀσφαλῶς τὴν δεκαετηρίδα. Ὅθεν ἡ κατασκευὴ τῆς κρηπίδος πρέπει νὰ τεθῇ μεταξὺ 332 καὶ 322 π.Χ.

Προηγουμένως δὲν ὑπῆρξέ ποτε ἐνιαῖον ἀνάλημμα· μεμονωμένα μικρὰ τμήματα μόνον, πρακτικῆς χρησιμότητος, συνεκράτουν τὴν κλειτὴν παρὰ τινὰς τῶν κατὰ τὴν φυσικὴν διάπλασιν τοῦ ἐδάφους τεθειμένων θησαυρῶν.

Ἡ ἀναμφιβόλως ὑπάρξασα πρόθεσις τηρήσεως καὶ ἐνταῦθα εὐθυγράμμου πορείας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Κρονίου, κατὰ τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρί-

¹ II Bericht, σ. 45 ἐξ.

² Βλ. BORRMANN, Olympia, II, σ. 63 ἐξ. WIESNER, 128 ἐξ. (παλαιοτ. βιβλιογραφία) Νεώτεραι ἔρευναι· II - III Berichte. Πρβ. KUNZE, Gnomon, XXV (1953) σ. 204. XVI (1954), σ. 141. V Bericht, σ. 10 ἐξ.

³ Βλ. ὑποσ. 4 σελ. 10. WEICKERT, Typen, σ. 88. WIESNER, 126 ἐξ. II Bericht, σ. 42 ἐξ. Περὶ νοτιωτέρου ἀναλήμματος πρβ. A. VON GERKAN, I Bericht, σ. 12 ἐξ.

ζοντος (Α. - Δ.) δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἐπιτευχθέντος ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὸ στάδιον, ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως ἀπὸ Β. ἐν τῇ ὑπωρεΐᾳ τῶν παλαιῶν, μὴ δυναμένων νὰ θιγῶσιν οἰκοδομημάτων. Οὕτως ὁ κατασκευάσας τὸ ἀνάλημμα τοῦ Κρονίου ἠρκέσθη εἰς τὴν τήρησιν ἐνιαίας πορείας, ἄνευ σημαντικῶν θλάσεων, ἀκολουθούσης, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν εἰρημένην κατεύθυνσιν. Ἄλλως παρὰ τὸ Ἡραῖον, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ, τὸ ἀνάλημμα ἔπρεπε νὰ προσκολληθῇ βαθέως εἰς τὸν λόφον, εἰς σημεῖον ὥστε ἡ προέκτασις αὐτοῦ, ἐὰν ἦτο εὐθύγραμμος, θὰ ἐδιχοτόμει τοὺς θησαυροὺς. Πρὸς ἀποφυγὴν σχηματισμοῦ ἰσχυρᾶς γωνίας κατὰ τὸ σημεῖον τῆς ἐνάρξεως τῆς κρηπίδος τῶν θησαυρῶν, προὔτιμήθη ἡ ἐλαφρὰ ἀπόκλισις τῆς πορείας τοῦ ἀναλήμματος πρὸς τὰ ΝΑ., παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ παρακειμένου Μητροῦ, μέχρι τοῦ θησαυροῦ V, ὅθεν δι' ἐλαφρᾶς θλάσεως, ἀποκρυπτομένης ὑπὸ τοῦ Μητροῦ, τὸ ἀνάλημμα ἀνακτᾷ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ πρὸς Α. κατεύθυνσιν, μέχρι τοῦ θησαυροῦ τῶν Γελῶν, καθισταμένης οὕτως ὀρθῆς τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ ἱεροῦ. Σημαντικὸν εἶναι σχετικῶς ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀναγκαστικὴ ἀνωμαλία τῆς πορείας τοῦ ἀναλήμματος κατωρθώθη νὰ μὴ εἶναι οὐσιώδως αἰσθητὴ εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ θεατὴν τῆς κλειτύς. Ἐπιπροσθέτως διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ὀπισθεν τῶν θησαυρῶν ἀναλήμματος, ἄνευ τῶν δυσχερειῶν, αἵτινες ἀντιμετωπίσθησαν κατὰ τὴν χάραξιν τῆς πορείας τοῦ προσθίου ἀναλήμματος τῆς κρηπίδος, κατέστη δυνατόν νὰ ἀποκτήσῃ τελικῶς τὸ κυρίως ἱερόν, εἰς σημαντικὸν μέρος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἐπίσης, ἐνιαῖον πλαίσιον εὐθύγραμμον. Τοῦτο ἡρμόσθη πλήρως πρὸς τοὺς ὠρθογωνισμένους ἄξονας τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς.

Ὡς πρὸς τὴν κλιμακοειδῇ διαμόρφωσιν τοῦ ἀναλήμματος, αὕτη, στερουμένη ἀναμφιβόλως οἰασθήποτε πρακτικῆς χρησιμότητος, ἀπεσκοπεῖ εἰς μόνην τὴν ὀπτικὴν συσχέτισιν τοῦ ἐπιπέδου ἐδάφους τῆς ἄλτεως πρὸς τὸ παρακείμενον ὠκοδομημένον μέρος τοῦ Κρονίου, τὸ περιλαμβανόμενον ὡσαύτως ἐν αὐτῇ. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου κατέστη ἐφικτὸς ὁ καθορισμὸς τοῦ ὁρίου τῆς κλειτύς ὡς καὶ ὁ ἐν γένει μνημειακὸς σχηματισμὸς αὐτῆς, ἄνευ ἀποχωρισμοῦ τῶν δύο μερῶν, ὅστις θὰ συνετελεῖτο ἐὰν τὸ ἀνάλημμα ἦτο ἄνευ βαθμίδων· διότι ὁ εἰς ἄνδρα, σαφῶς διαχωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων, διὰ κατακορύφων ἀναλημμάτων, σχηματισμὸς τῶν ἐδαφικῶν κλίσεων, ὁ προσφιλέτης ἀλλαχοῦ, οὐδέποτε κατέστη οἰκείος ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἐνθα χαρακτηριστικῶς, καὶ κατὰ τὴν ῥωμαιοκρατίαν, ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ νυμφαίου τοῦ Ἡρώδου διεμόρφωσε τὸ κτίσμα αὐτοῦ εἰς ὀλίγον ἀπέχοντα ἀπ' ἀλλήλων μικρὰ κλιμακωτὰ ἐπίπεδα ἀκολουθήσας τὴν φυσικὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους¹.

¹ Παλαιστ. βιβλιογρ. βλ. ἐν WIESNER, 115 ἐξ. Περὶ H. SCHLEIF - H. WEBER, Olymp. Forsch. I (1944) σ. 53 ἐξ.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρεῖται ὅτι ὁ εἰρημένος ὀπισθεν τῶν θησαυρῶν ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὡς ἐκ τῆς ὁμαλῆς καθόδου τῆς κλειτύς, μέχρι τῆς κορυφῆς αὐτοῦ, οὐδόλως συνέτεινεν ἀρχικῶς εἰς τὴν δημιουργίαν ἐντυπώσεως ἀνδηρωτῆς διαμορφώσεως, ἀντιθέτου πρὸς τὴν ἐν τῷ ἱερῷ ἰσχύσαν ἀρχήν. Τοῦτο συνέβη δυστυχῶς μετὰ τὴν καταστρεπτικὴν διὰ τὴν ὅλην ὄψιν τοῦ ἱεροῦ διέλευσιν τῆς δημοσίας ὁδοῦ, περὶ τὸ 1930, ὑπὲρ τοὺς θησαυρούς, καθ' ἣν ἀπεκόπη ἀνηλεῶς ἡ κλειτύς τοῦ Κρονίου. Ἦδη, παραπονηθέντος πλήρως τοῦ ἀρχικοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ὑπὲρ τὴν κορυφίδα χώρου, παρέχεται διὰ τὸν ἀπὸ τῆς ἄλτεως θεατὴν ἡ ἐντύπωσις τῆς ὑπάρξεως δύο στενῶν ἐπαλλήλων ἀνδρήρων, ὑπὲρ τὰ ὁποῖα καταθλιπτικὸς ἐπικρέμαται ὁ ὄγκος τοῦ Κρονίου.

Ἐντὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος τίθεται συνήθως καὶ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ νοτίου καὶ δυτικοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ¹, ὅπερ ἀναμφιβόλως ἀποτελεῖ ὁλοκλήρως ἀπὸ τῶν πλευρῶν τούτων τῆς πλαισιώσεως αὐτοῦ ὑπὸ τὸ πνεῦμα τὸ ἰσχύον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Ὀλυμπίᾳ. Πρὸς τούτοις τὸ ἐν λόγῳ τείχος ἀποτελεῖ κατασκευὴν συγγενῇ, ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, πρὸς τὰς λοιπὰς κατασκευὰς τοῦ αἰῶνος τούτου.

Ὡς πρὸς τὴν πλέον συγκεκριμένην χρονολόγησιν τοῦ τείχους τούτου παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς. Κατόπιν τῆς διαπιστώσεως ὅτι, κατὰ τὴν μάχην τοῦ 364 π.Χ. οἱ Ἡλεῖοι δὲν κατώρθωσαν νὰ προχωρήσωσι μέχρι τοῦ κέντρου τῆς ἄλτεως, ἀλλ' ὅτι ἡ τελευταία συμπλοκὴ τῶν πλέον προκεχωρημένων Ἡλείων πρὸς τοὺς Ἀρκάδας καὶ τοὺς συμμάχους αὐτῶν συνήφθη κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ, δὲν δύναται ἤδη νὰ χρησιμεύσῃ ἡ μάχη αὕτη ὡς ἐκ τῶν ἄνω χρονολογικῶν ὄριον διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τείχους.

Μέχρι τοῦδε, ἐφ' ὅσον ἡ τελευταία συμπλοκὴ ἐτίθετο ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἄλτεως, οὐδόλως δὲ μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ τὸ τεῖχος ὡς παρεμποδίσαν τὴν μέχρι τῆς θέσεως ταύτης ἔφοδον τῶν Ἡλείων, συνήγето τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπῆρχε τὸ τεῖχος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μάχης.

Ἀπεναντίας ἤδη τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἡλεῖοι, καίτοι προερχόμενοι ἐκ τῆς ἀντιπέραν ὄχτης τοῦ Κλαδέου, ἀπὸ Δ. τοῦ ἱεροῦ δηλαδή, παραδόξως ἐπεχείρησαν τὴν τελευταίαν ἔφοδον ἀπὸ τῶν ΝΑ. πρὸς τὸν βωμόν, ἄγει εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἡ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Κλαδέου δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ τὸ προσκείμενον πρὸς αὐτὴν μέρος τῆς νοτίου παρεῖχον εἰς αὐτοὺς δυσχερεστέραν προσπέλασιν· προφανῶς διότι ἀκριβῶς προϋστατεῖοντο ὑπὸ τοῦ τείχους, ὅπερ δὲν ἦτο μὲν ὑψηλὸν ἢ δύνατο ὅμως νὰ παράσχω οὐσιώδη βοήθειαν εἰς τοὺς ὀπισθεν αὐτοῦ ἀμυνομένους. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὡσαύτως ὅτι κατὰ

¹ Πρβ. DÖRPFELD, Olympia, II, σ. 61 ἐξ. Παλαιοτ. βιβλιογρ. ἐν FRAZER, ἔ.δ. III, 491. WIESNER, 79 ἐξ.

τὰ νοτιοανατολικά, ὅθεν οἱ Ἡλεῖοι, γινώσται ὑπὲρ πάντα ἄλλον τῆς διαρρυθώσεως τοῦ ἱεροῦ ἐν λεπτομερείᾳ, ἐπεχείρησαν τὴν ἔφοδον πρὸς τὸ κέντρον, ὑπῆρχεν ἐν τῷ παλαιότερῳ περιβόλῳ, διατηρηθὲν μέχρι τῆς ὑστερας ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐλεύθερον ἀνοιγμα, ἔνεκα τῆς διακοπῆς τοῦ τείχους εἰς ἀποστασιν 40 μ. περίπου ἀπὸ τῆς στοᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας (βλ. κατωτέρω). Ὁμοιον κενὸν ὑπῆρχεν ἴσως ἀρχικῶς καὶ ἀπὸ τοῦ ἀντιθέτου τοῦ βορειοδυτικοῦ μέρους, παρὰ τὸ πρυτανεῖον, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ὅμως ταύτης ὑφίστατο διὰ τοὺς ἐπιδραμόντας ἢ ἀπειλὴ τοῦ ὑπερκειμένου Κρονίου, ὅπερ οἱ Ἀρκάδες εἶχον μετατρέψει εἰς φρούριον (Ἑλλ. VII, 4, 14).

Ὁ Ξενοφῶν, ἀφηγούμενος τὰ μετὰ τὴν μάχην λέγει (32): οἱ μέντοι Ἀρκάδες καὶ οἱ μετ' αὐτῶν οὕτως ἐπεφόβηντο τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν ὥστε οὐδ' ἀνεπαύσαντο τῆς νυκτὸς ἐκκόπτοντες τὰ διαπεπονημένα σκηνώματα καὶ ἀποσταυροῦντες. Οἱ δ' αὖ Ἡλεῖοι ἐπεὶ τῇ ὑστεραῖα προσιόντες εἶδον κρατερὸν τὸ τεῖχος καὶ ἐπὶ τῶν ραῶν πολλοὺς ἀναβεβηκότας ἀπῆλθον...

Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι εἶναι λίαν ἀπίθανος ἡ δήλωσις ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος διὰ τῆς λέξεως τεῖχος προχείρου τινὸς ἐρύματος, ὅπερ ἦτο δυνατὸν νὰ κατασκευάσωσιν οἱ Ἀρκάδες ἀποσταυροῦντες. Ὅθεν φαίνεται μᾶλλον ὅτι τὸ καταστὰν κρατερὸν τεῖχος δὲν ἦτο ἄλλο πλὴν τοῦ ἐν λόγῳ τείχους τοῦ περιβόλου, ὅπερ ἐνισχύθη καὶ συνεπληρώθη διὰ τοῦ σταυρώματος.

Ὡς ἕτερος terminus post quem διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου, νεώτερος μάλιστα τῆς μάχης τοῦ 364 π.Χ., γίνεται συνήθως ἀποδεκτὸς ὁ χρόνος τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ Φιλιππείου, διότι τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ περιβόλου ἐμφανίζει σοβαρὰν βορειοδυτικὴν ἀπόκλινσιν κατευθύνσεως, ἐξ ἧς ὀρθῶς συνάγεται ὅτι, κατὰ τὸν καθορισμὸν τῆς πορείας αὐτοῦ ἐλήφθη ὑπ' ὅψιν τὸ Φιλίππειον.

Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ἀπόκλινσις αὕτη, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ξενοφῶντος συναγόμενα περὶ τοῦ τείχους, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς προελθοῦσα ἐκ μικρᾶς μετατοπίσεως τοῦ μέρους τούτου τοῦ προὑπάρξαντος περιβόλου, γενομένης μετὰ τῶν λοιπῶν μεταβολῶν, αἵτινες ἐχρηάσθησαν πρὸς διευθέτησιν τοῦ χώρου διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Φιλιππείου, ὅτε εἶχεν ἤδη περσικῶς σχεδὸν ἢ διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ἱεροῦ.

Ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν κατεύθυνσιν αὐτοῦ τὸ δυτικὸν τεῖχος ἦτο φυσικὸν νὰ ἀκολουθῇ τὸν πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος (B. - N.) προσανατολισμόν, συμφώνως πρὸς τὴν τάσιν τὴν διέπουνσαν τὰς λοιπὰς ἐπίσης πλευρὰς τοῦ περιβόλου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ θέσις τοῦ Φιλιππείου θὰ ἔκειτο ἐκτὸς τοῦ περιβόλου, ἐνῷ διὰ τῆς γενομένης μικρᾶς μεταβολῆς τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο περιελήφθη ἐντὸς αὐτοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν σχέσιν τοῦ τείχους πρὸς τὸ πρυτανεῖον, ὡς εἵπομεν, αὕτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν ὑφισταμένην με-

ταξὺ τῆς στοᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας καὶ τοῦ νοτίου τείχους, ὅπερ διεκόπτετο πρὸ τῆς στοᾶς, εἰς ἀπόστασιν 40 μ. περίπου, ἐπιτρέπουσαν τὴν ἀκόλυτον ἐνατένισιν αὐτῆς (βλ. πίν. 2).

Ἐνδιαφέρον εἶναι πρὸς τούτοις, ὅτι τὸ νότιον τεῖχος ἀκολουθεῖ κατεύθυνσιν πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος (Α.-Δ.), ἣτις μάλιστα διαφέρει τῆς ἀπ' αὐτῶν ἀποκλινούσης διευθύνσεως τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ τοῦ Διός· καίτοι τὸ τεῖχος τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ ἀνάλημμα τῆς περὶ τὸν ναὸν τεχνητῆς ἐπιχώσεως. Ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τὸ βόρειον ἀνάλημμα τῆς ἐπιχώσεως βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν ναόν.

Ὁ διάφορος προσανατολισμὸς τοῦ νοτίου ἀναλήματος ὀφείλεται προφανῶς εἰς διόρθωσιν τῆς ἀρχικῆς διευθύνσεως αὐτοῦ, γενομένην κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ περιβόλου, ἣτις ἀπεσκόπει εἰς τὴν προσαρμογὴν τῆς πλευρᾶς ταύτης πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον διὰ τοὺς ἄξονας τοῦ σχηματιζομένου κυρίως ἱεροῦ προσανατολισμὸν πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος.

Τοῦτο εἶναι σημαντικὸν ὥς ὑποβοηθοῦν εἰς τὸν χρονολογικὸν καθορισμὸν τῆς κατασκευῆς τοῦ νοτίου τείχους τοῦ περιβόλου καὶ ἀσφαλῶς μετ' αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ κατεύθυνσιν.

Παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι, πρὸ τοῦ 364 π.Χ. ὅπερ ἀποτελεῖ *terminus ante quem* διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ περιβόλου, ἐκ τοῦ μετέπειτα ὁλοκληρωθέντος πλαισίου τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ἀπὸ Α. μόνον ἡ Νοτιοανατολικὴ Στοὰ ὑπῆρχεν. Ἐν αὐτῇ ὁ ὑφιστάμενος προσανατολισμὸς πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος αἰτιολογεῖται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς ὅλης ἀρμογῆς αὐτῆς πρὸς τὸ παλαιότερον μέρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας, ὅπερ ἐνεφάνιζε τοιοῦτον προσανατολισμόν¹. Ἐκ τῆς Νοτιοανατολικῆς Στοᾶς ἔλαβε τὸν προσανατολισμὸν ἡ Στοὰ τῆς Ἥχους, πρὸς ταύτην δὲ ἡρμόσθη ὀρθογωνισθὲν τὸ μέρος τοῦ ἀναλήματος τοῦ Κρονίου, ὅπερ κατέστη δυνατόν νὰ ἀχθῇ κανονικῶς, κατὰ τὰ σημειωθέντα ἀνωτέρω.

Ἐκ τούτων καθίσταται προφανές ὅτι ἡ ὅλη σημειωθείσα τάσις ἀρμογῆς τῶν ἄξόνων τοῦ κυρίως ἱεροῦ πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῷ ὥς ἄνω αἰτιολογουμένῳ προσανατολισμῷ τῆς Νοτιοανατολικῆς Στοᾶς, ἥς ἡ οἰκοδόμησις δύναται νὰ χρησιμεύσῃ, ὥς ἐκ τούτου, ὥς ὄριον χρονολογήσεως καὶ τοῦ νοτίου τείχους τοῦ περιβόλου.

Κατὰ τὰ λοιπὰ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὸ τεῖχος τοῦτο καὶ μετ' αὐτοῦ ὁλόκληρος ὁ περιβόλος, ἀνάγονται χρονολογικῶς εἰς τὴν ὑποτεθεῖσαν μεταξὺ τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων καὶ τοῦ 364 π.Χ. περίοδον οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἐν Ὀλυμπίᾳ, καθ' ἣν κατεσκευάσθη καὶ ἡ Νότιος Στοά.

¹ Περὶ τῆς συνήθους ἐφαρμογῆς τοῦ πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος προσανατολισμοῦ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων βλ. Α. VON GERKAN, *Griech. Städteanlagen* (1924) σ. 80.

Ἐκ τῆς ὅλης κατασκευῆς αὐτῶν τὸ νότιον καὶ τὸ δυτικὸν τεῖχος εἶναι προφανές ὅτι δὲν ἀπετέλουν ὑψηλὸν σηκόν, ἀποκλείοντα ἀπὸ τῶν ὁμωνύμων πλευρῶν τὸν κυρίως ἱερὸν χώρον, ἀλλ' εἶδος μετρίου ἐρύματος, καθορίζοντος, ὁπτικῶς μᾶλλον, συμφώνως πρὸς τὸ ἰσχυρὰν πνεῦμα, καὶ σχηματίζοντος μετὰ τῶν ἑξ ἀνατολῶν στοῶν καὶ τοῦ κλιμακοειδοῦς ἀναλήμματος τοῦ Κρονίου, κατὰ τὸ δυνατόν κανονικώτερον, τὸν χώρον, τὸν περιλαμβάνοντα τὰ σπουδαιότερα οἰκοδομήματα καὶ λοιπὰ ἱερά.

Πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἀφ' ἧς, ὡς εἶδομεν, ἐτέθη πραγματικὸν ἀποχωριστικὸν ὄριον διὰ τοῦ τείχους καὶ ἰδίᾳ διὰ τῆς στατικῆς διαμορφώσεως, κατὰ τὰς λοιπὰς πλευρὰς δὲν ἀπεχωρίσθη ἡ πλαισιωθεῖσα ἔκτασις τῶν παρακειμένων σημαντικῶν ἐπίσης ἱερῶν κτισμάτων. Τὰ ἐν λόγῳ κτίσματα, ἐὰν δὲν περιελήφθησαν ἐντὸς τοῦ πλαισίου, τοῦτο ὠφείλετο προφανῶς εἰς τὴν πρόθεσιν ἐπιτεύξεως κατὰ τὸ δυνατόν κανονικώτερον καὶ κομψότερον σχηματισμοῦ.

Ἡ τοιαύτη διατήρησις τῆς σχέσεως τοῦ πλαισιωθέντος χώρου πρὸς τὸν παρακείμενον, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Κρονίου ἐπετεύχθη διὰ τῆς κλιμακοειδοῦς διαμορφώσεως τοῦ ἀναλήμματος καὶ διὰ τῆς κρηπίδος, ἥτις, ὡς καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, ἔλαβε τὴν ἔννοιαν μνημειώδους βάσεως τῶν ἐπ' αὐτῆς οἰκοδομημάτων, ἰδρυμένης παρὰ τὸ κυρίως ἱερόν. Ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλευρῶν ἡ εἰρημένη σχέσις τοῦ πλαισιωθέντος χώρου πρὸς τὸν παρακείμενον διετηρήθη, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ διὰ τῆς ἐλευθέρας ἐπικοινωνίας, ἥτις ἐξησφαλίζετο δι' ἀπλῶν ἀνοιγμάτων τοῦ τείχους ἄνευ πυλῶν, ἔτι δὲ καὶ διὰ τῆς ὑπάρξεως εὐρέων κενῶν ἐν τῷ περιβόλῳ. Ταῦτα θὰ ἦσαν ἀκατανόητα ἄνευ τοῦ ἐν λόγῳ χαρακτῆρος τῆς παλαιότερας πλαισιώσεως τοῦ κυρίως ἱεροῦ.

Ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διὰ τοὺς ὑποτυπωδῶς διαμεμορφωμένους, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὥς ἄνω πλαισιώσεως βοηθητικοὺς χώρους παρὰ τὸν Κλάδεον ἐκρίθη ἀρκετὸς ὁ γενόμενος ἀποχωρισμὸς διὰ μόνου τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου. Μεταγενεστέρως, ὅτε ἡ κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα συντελεσθεῖσα ἐν Ὀλυμπίᾳ μεταβολὴ τῆς χωρορρυθμικῆς ἀντιλήψεως ἔσχε περαιτέρω καρπούς, ὑπὸ τὸ ἀποκλειστικώτερον μάλιστα πνεῦμα, ὅφ' ὃ ἐξελίχθη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἡ πολιοδομία, ἡ παρὰ τὸν Κλάδεον ἔκτασις, μορφωθεῖσα εἰς κανονικὰ πλέον γυμναστικά καὶ ἄλλα περικλειόμενα συγκροτήματα, ἀπεχωρίσθη ἀπὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ δι' ἀγνιᾶς, συμφώνως πρὸς τὴν σημειωθεῖσαν ἤδη ἀρχὴν τοῦ σαφοῦς διαχωρισμοῦ τῶν ἐντὸς τῶν τεμενῶν βοηθητικῶν καὶ μετ' αὐτῶν καὶ τῶν γυμναστικῶν κατασκευῶν, ἀπὸ τῶν ἱερῶν.

Μετὰ τῆς ῥωμαϊκῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ἱεροῦ ἔληξεν ἡ ὥς ἄνω ἀρχικῶς ἐπιδιωχθεῖσα ἀκαθοριστία τῆς σχέσεως τῶν πλαισιωθέντων οἰκοδομημάτων πρὸς τὰ παρακείμενα ἀπὸ τῶν πλευρῶν τοῦ περιβόλου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συμφώνως πρὸς συντελεσθεῖσαν βαθμιαίως ἐξέλιξιν τῆς συνθετικῆς ἀντιλήψεως πρὸς κλειστοὺς σχηματισμούς, ἥς τὰ συμπτώματα ἐμφανίζον-

ται καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀπὸ τῆς προηγουμένης ἐποχῆς, ὁ χώρος τοῦ κυρίως ἱεροῦ, περιλαβὼν καὶ τὸ μέχρι τοῦ βουλευτηρίου διάστημα ἀπὸ Ν. ἀπεκλείσθη τοῦ λοιποῦ διὰ κανονικοῦ ὑψηλοῦ περιβόλου καὶ πυλῶν. Πράγματι διὰ τῆς προσθήκης ἐντὸς αὐτοῦ νέων στωικῶν διαμορφώσεων, κογχῶν κλπ. κατεβλήθη προσπάθεια προσδόσεως εἰς αὐτὸν χαρακτῆρος αὐτοτελοῦς ἐσωτερικῶς κλειστοῦ τεμένους.

Συναφῆς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀποκλειστικὴ ἀπόδοσις εἰς τὸν ἐν λόγῳ χώρον τοῦ ὀνόματος τῆς ἄλτεας, ὅπερ ἄλλοτε ἀπεδίδετο εἰς εὐρυτέραν περιοχὴν. Ἔτι καὶ μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ περιβόλου, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ἐσῆμαινε καὶ μέρος τουλάχιστον τοῦ ἐκτὸς αὐτοῦ χώρου—τὴν παρὰ τὸν Κλάδεον ἔκτασιν ἐπὶ παραδείγματι—ἀντανακλῶν προφανῶς ἐν τῇ ἐννοίᾳ αὐτοῦ τὴν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν συγχρόνων, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐν τῇ συνθέσει τοῦ ἱεροῦ ἐπίσης, ὑφισταμένην ἔλλειψιν σαφοῦς, αὐστηροῦ διαχωρισμοῦ τῆς πλαισιωθείσης ἐκτάσεως πρὸς τὴν παρακειμένην.

Τὸ Φιλίππειον¹, οἰκοδομηθὲν μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας (338 π.Χ.), παρ' ὅλον ὅτι, ὡς εἶδομεν, διὰ τῆς παρεμβολῆς αὐτοῦ ἐν καιρῷ θέσει τοῦ διαμεμορφωμένου ἤδη συνόλου, ἐγένετο αἰτία ματαιώσεως τοῦ κανονικοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἀπὸ Δ., κατὰ τὰ λοιπὰ ἀπετέλεσεν εὐεργετικὸν παράγοντα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως.

Ἡ ἐπιβληθεῖσα, ἐν πρώτοις, ἀπόκλισις τοῦ δυτικοῦ τείχους, ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως ποικιλίας ἀξόνων περίξ, φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ εἶναι οὐσιωδῶς αἰσθητή· ἐν εἵδει ἀντισταθμίσματος δὲ τὸ νέον οἰκοδόμημα συνετέλεσεν εἰς τὴν καλυτέραν ὀργάνωσιν τοῦ παρὰ τὸ τεῖχος τοῦτο, πρὸς Δ. τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς χώρου παρασχὼν ἐκεῖνο καταλληλότερον βάθος ἀπὸ Β., ἀντὶ τῆς λοξῶς τεθειμένης προσόψεως τοῦ πρυτανείου, δι' ἧς ἐπεραίνετο προηγουμένως ὁ χώρος οὗτος.

Λόγῳ τοῦ περιφεροῦς, ὀπτικῶς εὐσυνόπτου σχήματος αὐτοῦ τὸ Φιλίππειον ἀπετέλεσεν εὐάρεστον θέαμα ἀπὸ πλειόνων σημείων τῶν ἄλλων ἐπίσης πλευρῶν τοῦ ἱεροῦ, διὰ δὲ τὴν προσεγγίζουσαν τὸν μέγαν βωμὸν πομπὴν ἐνεφάνιζε διὰ τῆς κιονοστοιχίας τῆς περιστάσεως αὐτοῦ ἡρθρομένον τὸ προηγουμένως οὐδέτερον δυτικὸν βάθος.

Πρὸ παντὸς ὅμως τὸ Φιλίππειον συνετέλει κατὰ κύριον λόγον, εἰς τὴν εὐνοϊκὴν διὰ τὸ σύνολον πρώτην ἐντύπωσιν τῶν ἀπὸ τῶν ΒΔ. προσερχομένων, ὅθεν ἦτο ἀμέσως καὶ πλήρως αἰσθητὴ ἡ κομψότης καὶ ἡ ζωηρὰ τεχνοτροπία τοῦ οἰκοδομήματος.

Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι ἔναντι τῶν λοιπῶν ὁμοειδῶν κτισμάτων καὶ

¹ Βλ. ADLER, Olympia, II, σ. 128 ἐξ. WIESNER, 105 ἐξ. (βιβλιογρ.). Βλ. καὶ H. SCHLEIF - W. ZSCHIEFTZSCHMANN, Olymp. Forsch. I, σ. 1 ἐξ.

ἰδίᾳ ἔναντι τῆς ὀλίγον προγενεστέρας Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου, τὸ Φιλίππειον ὑπερεῖχεν ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ ἰωνικοῦ ῥυθμοῦ ἐν τῷ ἔξωτερικῷ. Διὰ ταύτης κατέστη δυνατόν νὰ ἀποδώσῃ πληρέστερα ἀποτελέσματα, κατὰ τὰς καλαισθητικὰς ἐπιδιώξεις τῆς ἐποχῆς, ἡ κεκτημένη ἐκ τῶν προηγηθεισῶν ὁμοίων κατασκευῶν ἀρχιτεκτονικὴ πεῖρα, ἐν σχέσει πρὸς τὸν προσφορώτερον συνδυασμὸν τῶν ἐπαναλαμβανομένων μερῶν τοῦ σπανίου περιφεροῦς εἶδους.

Οὕτως ἐδημιουργήθη ἐν ἑλαφρόν, ἀλλ' ἐντόνου ἐντυπώσεως ἀρχιτεκτόνημα, ἐν τῷ ὁποίῳ, ἀπὸ τῆς σταθερᾶς μαρμαρίνης βάσεως, τῆς κρηπίδος, τῆς ἠρθρωμένης διὰ τῶν κατόπτρων καὶ τῶν ὑποτομῶν, μέχρι τῆς κωνικῆς στέγης, ἥς αἱ σειραὶ τῶν μαρμαρίνων ἐπίσης κεράμων ἀπέληγον ἄνω εἰς τὴν χαλκῇν μήκωνα τῆς κορυφῆς, ὑπὸ ζωηρὸν ῥυθμὸν συνετελεῖτο ἡ καθ' ὀριζόντιον καὶ κατακόρυφον αἰσθησιν διαδοχὴ καὶ ἐν γένει κίνησις τῶν μορφικῶν στοιχείων.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐξεταζομένης ἐνταῦθα σημασίας τοῦ Φιλίππειου ἐν τῇ συνθέσει τοῦ ἱεροῦ, ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι, καίτοι διὰ τῆς εἰρημένης τεχνοτροπίας εἰσῆχθησαν νέοι, ἄγνωστοι προηγούμενως ἐν Ὀλυμπίᾳ φθόγγοι καὶ νέος τόνος, οὐδεμίαν, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον φαίνεται ὅτι ἀπετέλεσεν αὕτη δυσαρμονίαν ἐντὸς τοῦ ἡρέμου καὶ αὐστηροῦ δωρικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἱεροῦ. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν πρόσφορον ἐπιλογὴν τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν συνεκροτήθη ὁ τὸ πρῶτον εἰσαγόμενος εἰς Ὀλυμπίαν ἰωνικὸς ῥυθμός, μεταξὺ τῶν πλέον ἀπερίττων καὶ τῶν πλέον τεκτονικῶς ὑποτεταγμένων, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μορφῶν τοῦ ἐν λόγῳ ῥυθμοῦ.

Διδακτικὴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ διαμόρφωσις ἰδίᾳ τοῦ κιονοκράνου τῆς περιστάσεως τοῦ Φιλίππειου, συμφώνως περίπου πρὸς τὸν «βιτρουβιανὸν κανόνα» (Zschietzschmann). Τοῦτο ἐσημαίνει καθυπόταξιν τῆς ἑλικος εἰς αὐστηρὸν σχηματισμὸν καὶ περιορισμὸν τοῦ κυρίως δρῶντος ὄγκου τοῦ μέλους ἐντὸς νοητοῦ παραλληλεπιπέδου, καθοριζομένου ὑπὸ τῶν σημαντικωτέρων στοιχείων αὐτοῦ· ἦτοι τῆς βάσεως τοῦ ἄβακος, τῶν κέντρων τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῆς ἔδρας τοῦ ἔχινου. Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ παραλληλεπιπέδου συνεχεύετο ἀμέσως ὁ καθορισθεὶς ὄγκος τοῦ κιονοκράνου πρὸς τὴν ἄνω διάμετρον τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος εἰς ὃν μετεβιβάζετο ἡ ἐνέργεια. Ὁ κανὼν οὗτος ἀπετέλεσεν ἐν τῇ πραγματικότητι βασικὸν σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου καὶ συγκεκριμένως ἐν τῇ ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἀσκουμένην προσπάθειᾳ πρὸς καθυπόταξιν τῆς δυσαγώγου διακοσμητικῆς ἰωνικῆς μορφῆς εἰς αὐστηρὸν σχηματισμὸν, ἀνταποκρινόμενον ἀμεσώτερον πρὸς τὴν τεκτονικὴν λειτουργίαν τοῦ κιονοκράνου. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἐν λόγῳ κανόνος ἐν τῷ Φιλίππειῳ, ὑπὸ τὴν πληροτέραν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐφαρμογὴν αὐτοῦ.

Πρὸς τὴν καθιερωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ Φιλίππειου ἀρχὴν

τῆς ἐκλογῆς μορφῶν τοῦ ἰωνικοῦ ῥυθμοῦ εὐρισκομένων ἐγγύτερον πρὸς τὸ αὐστηρὸν δωρικὸν πνεῦμα τὸ ἰσχυρὸν ἐν τῷ ἱερῷ, σχετίζεται ἀσφαλῶς καὶ ἡ κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐκφραστικωτέρων μελῶν τοῦ οἰκοδομήματος χρῆσις τοῦ πώρου, μετὰ λεπτοῦ κονιάματος καὶ γραπτῆς διακοσμῆσεως, ἅτινα τονίζουσι μᾶλλον, ἀντὶ νὰ μεταβάλλωσιν, ὡς ἀλλαχοῦ, τὴν ἰδιάζουσαν ὕφην τοῦ ὕλικοῦ. Ἡ τοιαύτη χρῆσις διετηρήθη μέχρι τέλους περιόπου τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἐνθα ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων ὀλίγων μαρμαρίνων κιονοκράνων, διακοσμητικωτέρων καὶ πλέον διαχύτων τύπων, ὡς τὰ τοῦ βάρθρου τῶν Πτολεμαίων κλπ. οὐδὲν διεπιστώθη τουλάχιστον ὅτι ἀνῆκεν εἰς οἰκοδόμημα.

Δὲν εἶναι ἄσχετος ἀσφαλῶς πρὸς τὸ χωρορρυθμικὸν πνεῦμα, τὸ ἰσχύσαν ἐν Ὀλυμπίᾳ κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰῶνα, οὗτινος τὴν φύσιν καὶ τὴν ἐν τῇ συνθέσει τοῦ ἱεροῦ ἐπενέργειαν ἀποσκοπεῖ νὰ καθορίσῃ ἡ παρούσα, ὁ ἀπὸ τῆς οἰκοδομῆσεως τοῦ Λεωνίδαίου¹ ἀρξάμενος σχηματισμὸς τοῦ ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ κυρίως ἱεροῦ κειμένου βοήθητικοῦ χώρου εἰς εὐρύτατα οἰκοδομικὰ ὀρθογώνια συγκροτήματα, ἀποτελοῦντα σημαντικὰ δείγματα ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς διαμορφώσεως τῶν οἰκείων εἰδῶν.

Διὰ τῆς συμπληρουμένης ἤδη ἀποκαλύψεως καὶ μελέτης τοῦ Λεωνίδαίου ἐλπίζεται ὅτι θέλουσιν ἐπιλυθῇ τὰ ἀπὸ τῆς διακοπῆς τῆς παλαιᾶς ἐρεῦνης ἐκκρεμοῦντα προβλήματα, ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονολόγησιν καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ σχεδίου αὐτοῦ. Πρὸς τὸ παρόν, ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν, πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν συνηθέστερον ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν γινομένην ἀποδεκτὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ ἐντὸς τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ὅστις καὶ ἐνδιαφέρει κυρίως ἐνταῦθα.

Ἐξ ὧν εἶναι γνωστὰ περὶ τῆς παλαιότερας περιόδου τοῦ οἰκοδομήματος καταφαίνεται ὅτι, παρὰ τὴν ὑφισταμένην ἐνότητα τοῦ συνόλου, κατὰ τὴν σύνθεσιν τῶν περὶ τὸ ἐσωτερικὸν δωρικὸν περιστύλιον περυγῶν ἰσχυρὰ διετηρήθη ἡ ἰδέα τοῦ πολλαπλοῦ συγκροτήματος, ἐν τῷ ὁποίῳ τὴν κυρίαν, ἐπαναλαμβανομένην μονάδα ἀπετέλεσαν αὐτοτελῆ σχεδὸν μεγαροειδῆ διαμερίσματα. Διὰ τὰ διαμερίσματα ταῦτα, ὡς ἐπίσης διὰ τὰ ἐνδιαμέσως συνδέοντα αὐτά, διὰ τὰς ἐν τῷ κέντρῳ τῶν περυγῶν εἰσόδους ἢ στοάς, δι' ὧν ἐτονίσθη ἡ ὅλη ἐσωτερικὴ ἐντύπωσις, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὸν κομψὸν σχηματισμὸν ἀπάντων τῶν μερῶν τούτων, οὐδόλως ὑπελογίσθη ὁ ἀφειδῶς σπαταληθεὶς χώρος.

Ἡ κομψὴ καὶ νηφαλίᾳ διάθεσις τοῦ σχεδίου ἐξεδηλοῦτο ἀναμφιβόλως

¹ Βλ. BORRMANN, Olympia, II, σ. 83 ἐξ. Βιβλιογρ. ἐν WIESNER, 134 ἐξ. Περὶ τῶν νέων ἐρευνῶν βλ. KUNZE, Gnomon, XXVI (1954) σ. 111 ἐξ. XXVII (1955) σ. 221. Αὐτ. XXVIII (1956) σ. 317 ἐξ.

καὶ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ διαμορφώσει τῶν ἐπὶ μέρους στεγῶν, ὅπερ ἦτο ἀπαραίτητον, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ οἰκοδομήματος, ἀνταπεκρίνετο δὲ καὶ πρὸς τὴν ἐν γένει διαμόρφωσιν τοῦ ἰωνικοῦ περιστυλίου, δι' οὗ ἠρθροῦτο ἡ λίαν ἐκτεταμένη (74×80,18 μ.) ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια αὐτοῦ.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ χρῆσις διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἑνός, ἐνταῦθα μόνον ἀπαντῶντος λεπτοῦ συμπαγοῦς ψαμμολίθου, ὅστις ἀπετέλεσε λίαν πρόσφορον ὕλικόν πρὸς ἔκφρασιν τῆς ἐν λόγῳ κομψῆς, ἀλλ' ἐλαφρῶς ἀκάμπτου τεχνοτροπίας, ἣτις ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ διακοσμῇ.

Ἐνδιαφέρει προσέτι ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν διαγώνιος ἴδρυσις τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπερ, συντελοῦντος τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐν εἵδει περιστάσεως, περιστυλίου, ἐτέθη ἐλεύθερον ἐν τῷ χώρῳ, ἀπηλλαγμένον πάσης ἄξονικῆς δεσμεύσεως, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιδιωκομένης ἰδίας μνημειακῆς ἐντυπώσεως. Αὕτη ὑπελογίσθη προφανῶς οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ὅθεν ἦτο ὁρατὸν τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων πλευρῶν.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπερισχύσεως τῶν ἰδίων ἀπαιτήσεων ἐκάστου οἰκοδομήματος ἢ συστάδος οἰκοδομημάτων, ἐφηρμόσθη καὶ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῶν λοιπῶν συγκροτημάτων τῆς σειρᾶς, ἀπὸ τοῦ ἀνευ μνημειακοῦ ὕφους Θεηκολεῶνος, τοῦ συσχετισθέντος πρὸς τὰ παρακείμενα παλαιότερα οἰκοδομήματα, μέχρι τῆς Παλαιστρας καὶ τοῦ Γυμνασίου. Ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ ἡ συντελεσθεῖσα βαθμιαία συμπλήρωσις ἐξεδηλώθη καὶ διὰ χαλαρότητός τινος περὶ τὴν σύνθεσιν αὐτοῦ.

Οὕτω, καίτοι προφανῶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἦτο σαφὴς ὁ χαρακτήρ τοῦ χώρου μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ περιβόλου τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ τῶν εἰρημένων οἰκοδομημάτων, ὡς ἀποτελοῦντος διαχωριστικὴν ὁδόν, ἐν τούτοις δὲν συνετελέσθη ἄξονικὴ πλαισίωσις τῆς ὁδοῦ ταύτης. Ἡ τοιαύτη αὐτόνομος αἴσθησις τῶν πλαισιούντων οἰκοδομημάτων, ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ εἰδικῆς πρὸς τοῦτο κατηγορίας κατασκευῶν, ὡς εἶναι αἱ στοαί, οἱ περίβολοι, τὰ ἀναλήμματα κ.λ.π. εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, συχνή, ἡ δὲ ἐν τῇ σχεδιαστικῇ ὑποτυπώσει αἰσθητὴ «ἀνωμαλία» τῆς συνθέσεως οὐδεμίαν ἐν τῇ πραγματικότητι δυσαρμονίαν προκαλεῖ.

Νοτιοδυτικῶς τὸ ἄμεσον ἀρχιτεκτονικὸν περιβάλλον τοῦ κυρίως ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας ἐπεραίνετο διὰ τοῦ διαγωνίως τεθειμένου, ὡς εἶδομεν, Λεωνιδίου βορειοδυτικῶς δὲ διὰ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ Γυμνασίου, παρὰ τὸ Πρυτανεῖον. Τὸ πέρας τοῦτο καθωρίσθη σαφέστερον διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ προπύλου τῆς εἰσόδου τοῦ Γυμνασίου ἐντὸς τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος¹.

¹ Βλ. BORRMANN, Olympia, II, σ. 121 ἐξ. WIESNER, 141.

Ἡ ἀρχικὴ κατάστασις, ἀφ' ἑτέρου, τοῦ ἀμέσως παρὰ τὸ κύριον ἱερὸν νοτίου χώρου δὲν εἶναι εἰσέτι σαφῶς γνωστή, ἐνῶ ἀπὸ Β. καὶ Α. δὲν τίθεται πρόβλημα ἀμέσως περιβάλλοντος τοῦ ἱεροῦ, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Κρονίου καὶ τῆς ἀποξενώσεως τοῦ παρακειμένου χώρου διὰ τῆς στωικῆς διαμορφώσεως ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ σταδίου.

Συνοψίζοντες ἐνταῦθα τὰς ἀνωτέρω καθορισθείσας μεταβολὰς ἐν τῷ ὄλυμπιακῷ ἱερῷ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος σημειοῦμεν τὰ ἑξῆς. Ἐν πρώτοις ἐπλαισιώθη ἀρχιτεκτονικῶς ὁ κυρίως ἱερὸς χώρος, ὅστις εἶχε διαμορφωθῇ περιφερῶς ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ἐσχηματίσθη δὲ οὗτος εἰς ὀρθογώνιον, καθ' ὅσον τοῦτο ἦτο ἐπιτετραμμένον ἐκ τῆς ὑφισταμένης ἤδη καταστάσεως. Ἡ πλαισίωσις αὕτη, ἐξαιρέσει τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἐνθα συνετελέσθη πλήρης ἀποχωρισμὸς τοῦ σταδίου, ὅπερ προηγουμένως συνεδέετο στενῶς πρὸς τὸν λατρευτικὸν χώρον, κατὰ τὰ λοιπὰ ἔσχε χαρακτηριστὰ ἀπλοῦ ὀπτικοῦ καθορισμοῦ, μὴ ἀποξενούντος τὴν περιβληθεῖσαν ἔκτασιν ἀπὸ τῆς ἀμέσως παρ' αὐτὴν εὗρισκομένης.

Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν γενικὴν ταύτην διαρρύθμισιν οἱ ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς χώροι ἐμορφώθησαν εἰς αὐτοτελεῖς σχεδόν, συνδεομένους ὅμως πρὸς ἀλλήλους σχηματισμούς, ὑποτυπωδῶς ἐν σχήματι Π, διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῶν στοῶν, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν βάθος αὐτῶν καὶ διὰ τῆς κατόπιν τούτου προσδόσεως νέας ἐννοίας εἰς τοὺς παλαιοὺς οἰκοδομικοὺς ὄγκους, τοὺς κειμένους κατὰ τὰ πλάγια ἑκατέρου τῶν σχηματισμῶν.

Παρὰ τὸν βόρειον τῶν χώρων τούτων, ὅστις ἦτο καὶ ὁ σπουδαιότερος, καθωρίσθη διὰ τοῦ κλιμακοειδοῦς ἀναλήμματος τὸ ὄριον τῆς κλειτύς τοῦ Κρονίου καὶ προσέλαβεν ἐννοίαν κρηπίδος, φερούσης ἀναθήματα οἰκοδομικά, τὸ μέρος αὐτῆς τὸ περιλαμβάνον τοὺς Θησαυροὺς.

Ἐξ Α. τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, διὰ τῆς ἐνιαίας πορείας τῶν δύο στοῶν, συνεδέθησαν πρὸς ἀλλήλους οἱ εἰρημένοι παρακείμενοι πρὸς τὸν ναὸν χώροι, ἀπέκτησε δὲ συνεχῇ σχεδὸν στωικὴν πλαισίωσιν ὁ ἀνατολικὸς χώρος, ὅστις περιελάμβανε τὸ τελευταῖον μέρος τῆς πρὸς τὸν μέγαν βωμὸν ἀγούσης ἱερᾶς ὁδοῦ. Τὸ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ βωμοῦ βάθος τοῦ χώρου τούτου, βελτιωθὲν διὰ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς κρηπίδος τῶν θησαυρῶν, συνεπληρώθη διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ Μητροῦ.

Ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ἐνθα περὶ τὸ πέρας τῆς νέας διαρρυθμίσεως ἐπεβλήθη μικρὰ μετατόπισις καὶ μεταβολὴ τῆς κατευθύνσεως τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Φιλιππείου, τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο συνέτεινεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ παρακειμένου χώρου, παρὰ σχὸν τὸ ἀπὸ Β. βάθος αὐτοῦ.

Ἐντὸς τοῦ κυρίως ἱεροῦ ὡσαύτως καθωρίσθη διὰ σαφοῦς λιθίνου πλαι-

σίον καὶ ἀπέκτησε μνημειῶδες πρόπυλον τὸ τέμενος τοῦ Πέλοπος, ὅπερ ὁμως προσέλαβε πολυγωνικὸν σχῆμα, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς θέας τῶν παρακειμένων μνημείων.

Παρὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ κυρίως ἱεροῦ διὰ πρώτην φορὰν οἱ Ζᾶνες ἐτέθησαν ὑπὸ κανονικὴν γραμμικὴν παράταξιν κατὰ μῆκος τῆς κλειτύος τοῦ Κρονίου, ἥδη πρὸ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς κρηπίδος τῶν θησαυρῶν.

Ἐκτὸς τοῦ κυρίως ἱεροῦ καθωρίσθη πλήρως καὶ διεμορφώθη διὰ πλαισίων, μονίμων ἀφέσεων κ.λ.π. τὸ στάδιον, ἀπὸ δὲ τῆς ἀντιθέτου, τῆς δυτικῆς, πλευρᾶς τοῦ τεμένους ἤρξατο ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἀμέσως παρὰ τὸ κυρίως ἱερὸν χώρου εἰς μεγάλα ὀρθογώνια οἰκοδομικὰ σύνολα διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ Λεωνιδαίου.

Κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ συνόλου ἐμορφώθη ἀπὸ Ν. στωικὸς σχηματισμὸς, παρασχὼν μνημειῶδες μέτωπον εἰς τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀλφειοῦ. Ἀνάλογος σχηματισμὸς ἐμορφώθη ἴσως καὶ ἀνατολικώτερον, παρὰ τὸν Ἰπποδρομον, ἔνθα ὁ ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ μαρτυρούμενος συνδυασμὸς τῆς ἀφέσεως πρὸς τὴν στοὰν τοῦ Ἀγνάπτου δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐσχετίζετο πρὸς τινα ἀναμόρφωσιν τοῦ Ἰπποδρόμου, γενομένην συγχρόνως πρὸς τὸν εἰρημένον στωικὸν σχηματισμὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Διὰ τῶν μεταβολῶν τούτων ἔληξεν ἐν τῷ Ὀλυμπιακῷ ἱερῷ ἡ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ παρόντος κεφαλαίου σημειωθείσα, ὡς ἰσχύσασα προηγουμένως, ἐλευθέρα καὶ ἄνευ ὀπτικοῦ καθορισμοῦ συσχετίσις τῶν ἐπιφανειῶν καὶ τῶν ὄγκων, ἐπεβλήθη δὲ ἥδη σαφεστέρα καί, μέχρις ὠρισμένου σημείου, κανονικώτερα ἀρχιτεκτονικὴ συσχετίσις αὐτῶν.

Πλήρης γεωμετρικοῦ χαρακτῆρος σχηματισμὸς τοῦ συνόλου καὶ τῶν ἐπὶ μέρους δὲν ἦτο δυνατόν νά ἐπιτευχθῇ, ὡς ἐκ τῆς προϋπαρχούσης καταστάσεως, ἀλλ' οὔτε καὶ φαίνεται ὅτι ἐπεδιώχθη· διότι εἶναι προφανὲς ὅτι, ἐξαιρέσει τῶν στοῶν, δι' ὧν ἐξυπηρετήθη συγκεκριμένος σκοπὸς πλαισιώσεως τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν περίβολον καὶ τὸ ἀνάλημμα τοῦ Κρονίου, αἱ λοιπαὶ νέαι κατασκευαὶ διετήρησαν αὐτοτέλειαν κατὰ τὴν σύλληψιν καὶ τὴν ἵδρυσιν αὐτῶν ἐν τῷ χώρῳ. Αὗται εἰς γενικὰς μόνον συνδέσεις ὑπετάγησαν, αἵτινες, ἐν τῇ οὐσίᾳ, δὲν διέφερον τῶν συσχετισμῶν, τῶν δημιουργηθέντων ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς πρὸς τὰ παλαιότερα οἰκοδομήματα, κατὰ τὴν νέαν χωρορρυθμικὴν ἔννοιαν, ἣν προσέλαβον ταῦτα ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ ἐνταῦθα διαρρυθμίσει τοῦ ἱεροῦ.

Διὰ τῆς διαρρυθμίσεως ταύτης, ἥτις, ὡς εἶδομεν, συνεπληρώθη κατὰ τὴν ἐπομένην ἐποχὴν, ἐξυπηρετήθη διὰ νέων μέσων ἡ παλαιὰ τάσις πρὸς αὐστηρὰν σύνδεσιν καὶ συγκέντρωσιν τῶν ἀποτελούντων τὸ Ὀλυμπιακὸν ἱερὸν μερῶν, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω.

Μὴ μεταβληθείσης οὐσιωδῶς τῆς χωρορρυθμικῆς ἀντιλήψεως ἐν Ὀλυμπίᾳ μέχρι τέλους περίπου τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, παρέμεινεν ἀναλλοίωτος, κατὰ βάσιν, ἡ συντελεσθεῖσα ἐντὸς τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος διαρρυθμῖσις τοῦ ἱεροῦ, ἣτις, ὥς εἶδομεν, ἔσχε τὴν πρώτην ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ οἰκοδομῇ τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ὀρθουμένου ἤδη ἐν τῷ κέντρῳ μιᾶς ἀναπτυσσομένης πέριξ πολλαπλῆς καὶ ποικίλης συνθέσεως, ἣτις εἶχεν αὐτὸν ὥς κύριον συνδετικὸν πυρῆνα.

Δ'. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΑΛΛΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΝ ΟΛΥΜΠΙΑ, ΜΕΤΑΒΟΛΩΝ

Ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀσφαλὴς ἐρμηνεία καὶ ἡ συγκριτικὴ χρῆσις τῶν ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν ἀρχαίων ἱερῶν παρατηρουμένων εἶναι ἀπαραίτητον νὰ προηγηθῇ ἡ γενίκευσις τῶν λεπτομερειακῶν μελετῶν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν σπουδαιοτέρων τουλάχιστον θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείκνυται ἡ τοιαύτη χρῆσις τῶν βεβαίων μόνον ἢ σχετικῶς βεβαιότερων σχετικῶν στοιχείων πρὸς βαθμιαίαν ὁργάνωσιν τῆς γνώσεως ἡμῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Οὕτως, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ διαπιστουμένην ἐξέλιξιν, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς παρούσης, ὑπενθυμίζεται ἐν πρώτοις ἡ λίαν πρωίμως ἐπιτελεσθεῖσα διαμόρφωσις τοῦ **Ἡραίου τῆς Σάμου**, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἑκατομπεδίου II¹, ἣτις ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων περιῖπου τοῦ 6^{ου} (πίν. 7α).

Ἐντὸς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ὁ ἱερός χώρος καθωρίσθη ἀπὸ Ν. διὰ τῆς νοτίου στοᾶς, ἣτις ἐκτίσθη κατὰ μῆκος τοῦ παραρρέοντος Ἰμβράσου, συνδέσασα ὀργανικῶς τὸ ὅλον ἱερόν. Βραδύτερον, ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιόδου, συνεπληρώθη ἡ διαμόρφωσις κατὰ τὴν ἀντίθετον πλευράν, τὴν βορειοανατολικήν, διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ προπύλου, πρὸς τὸ ὅποιον ἦγεν ἐσωτερικὴ πλακόστρωτος ὁδός, συσχετίσασα τὸ ἑκατόμπεδον πρὸς τὸν βωμὸν VII.

Ἐν τῇ τελικῇ διαμορφώσει τῆς περιόδου ταύτης οὐδεμία διαφαίνεται τάσις πρὸς ὑποτυπώδη ἔστω κανονικὸν σχηματισμὸν τοῦ συνόλου ἢ τῶν μερῶν τοῦ ἱεροῦ. Συναφῶς οὐδὲ ἀξονικὴ συσχέτισις τοῦ βωμοῦ πρὸς τὸν ναὸν ἐπεδιώχθη, ὥς ἐγένετο κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν τῆς ἐπομένης περιόδου.

Ὁ βωμὸς VII ἦτο διαγωνίως τεθειμένος πρὸς τὸν ἄξονα τῆς διόδου τοῦ προπύλου. Τοῦτο ὅμως ὠφείλετο ἀπλῶς εἰς τὴν τήρησιν τοῦ ἐκ παραδόσεως

¹ Βλ. Ε. BUSCHOR, AM, LV (1930) σ. 22 ἐξ. Αὐτ. LXVIII (1953) σ. 1 ἐξ. Ε. BUSCHOR - H. SCHLEIF, αὐτ. LVIII (1933) σ. 346 ἐξ. Ἐκ τοῦ πίν. XLIX ἐλήφθη ἡ ἐν πίν. 7α εἰκὼν τῆς παρούσης. Πρβ. Ε. KIRSTEN - W. KRAIKER, *Griechenlandkunde* (1956) σ. 340 ἐξ. βιβλιογρ. σ. 506. Βλ. καὶ FR. MATZ, AE, 1953/54, III, σ. 86 ἐξ. Τὸ ἄρθρον τοῦτο, ἐκτυπωθὲν συγχρόνως περιῖπου πρὸς τὴν παροῦσαν, μόνον πρὸς σημείωσιν τῶν ἱερῶν, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος ἐν αὐτῷ κατέστη δυνατόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἐνταῦθα.

προσανατολισμοῦ τῶν ἐν τῇ θέσει προγενεστέρων βωμῶν¹. Ὅτι οὐδεμία πρόθεσις ὑφίστατο ἄλλωςτε πρὸς ἐκμετάλλευσιν τῶν πλεονεκτημάτων, αἵτινα παρέχει ἡ διαγώνιος ὄψις τῶν κτισμάτων πρὸς τονισμόν τῆς ἐντυπώσεως, ὡς γίνεται βραδύτερον, καταφαίνεται πρὸ παντὸς ἐκ τοῦ τρόπου τοποθετήσεως πρὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ προπύλου τοῦ οἰκοδομήματος IV². Δι' αὐτοῦ παρημποδίσθη ἡ ὁμοῦ μετὰ τῆς προσόψεως τοῦ ἑκατομπέδου ἐνατένισις τῆς πλαγίας ὀψεως αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ προπύλου.

Παρὰ ταῦτα εἶναι ἀναμφίβολον, ὅτι κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον ὑφίστατο ἐν τῷ Ἑρραίῳ ἔφσεις πρὸς δημιουργίαν συνόλου, συνδεομένου οὐχὶ μόνον διὰ τοῦ ὁρίου τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ δι' ἀλληλουχίας τινὸς τῶν ἐντὸς αὐτοῦ κατασκευῶν. Τὸ ἐπιτευχθὲν ἀποτελεσμα εἶχε βεβαίως χαρακτηῖρα πρωίμου ἀναζητήσεως· ἡ πρόσφορος ἐν τούτοις χρῆσις τῆς στοᾶς πρὸς σύνδεσιν τοῦ συνόλου κατὰ τὸ βάθος αὐτοῦ ὑπερέχει ἐναντι ἄλλων γνωστῶν πρωίμων ἐπίσης τοιούτων ἀναζητήσεων, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἐν τῇ ἀνατολικῇ ὡσαύτως περιοχῇ τοῦ Ἑλληνισμοῦ χρῆσις τῶν στοῶν **ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λαρίσης**, παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Κυβέλης³ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου καὶ ἐντὸς τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, αἵτινες συνέβαλον μὲν εἰς ὑποτυπώδη τινὰ σχηματισμὸν τοῦ χώρου, χαλαρῶς ὅμως συνέδεσαν αὐτόν.

Ἐν τῷ Ἑρραίῳ τῆς Σάμου ἐτονίσθη πρὸς τούτοις ἡ περὶ τὸν βωμὸν καὶ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ προσθία διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ πλακοστρώτου, ὡς καὶ διὰ ποιᾶς τινος περικέντρου διαθέσεως τῶν κατασκευῶν, προσδιωρίσθη διὰ τοῦ προπύλου καὶ τῆς ὁδοῦ ἡ γραμμὴ τῆς πρὸς τὸ σημαντικὸν τοῦτο κέντρον πορείας καὶ καθωρίσθη κύριον σημεῖον ἀπόψεως τοῦ συνόλου διὰ τὸν εἰσερχόμενον εἰς τὸ ἱερὸν.

Ἀπαντα ταῦτα μαρτυροῦσιν ὅτι εἶχε σημειωθῇ ἤδη ἑναρξίς τῆς μακρᾶς ἐξελίξεως, ἥς τὰ περαιτέρω στάδια ἀνευρίσκονται ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν πλείστων συνθέτου συστάσεως συγκροτημάτων, ὡς εἶναι τὸ ὀλυμπιακὸν ἱερὸν.

Ἐν τῷ Ἑρραίῳ τῆς Σάμου διὰ τῆς οἰκοδομήσεως, περὶ τὸ 560 π.Χ., ὑπὸ τοῦ Ροίκου καὶ τοῦ Θεοδώρου τοῦ κολοσσιαίου διπτέρου⁴, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ ἰσχύσαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἰδίᾳ περιοχῇ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ διευρυνθὲν ἱερὸν μετέβαλεν ἐντελῶς ὅψιν, ἀνατραπέυσης πλήρως τῆς τάξεως, ἥτις εἶχεν ἀποκρυσταλλωθῇ προηγουμένως. Ἦδη ὁ ὄγκος καὶ ἡ ὅλη μορφή τοῦ ναοῦ ἐδέσποζον κατὰ τρόπον ἀπόλυτον ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ἐρείξ χώρου, ὁ δὲ βωμός, μνημειωδῶς διαμορφωθείς, ἐτέθη εἰς πρέ-

¹ BUSCHOR - SCHLEIF, ἔ.ἀ. σ. 157 ἔξ. SCHLEIF, αὐτ. σ. 174.

² BUSCHOR - SCHLEIF, ἔ.ἀ. σ. 168.

³ Larisa am Hermos, I (1940) σ. 25 ἔξ., 50 ἔξ. καὶ 93 ἔξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 139 καὶ 248.

⁴ Βλ. BUSCHOR, ἔ.ἀ. LV σ. 49 ἔξ. πίν. XII.

πουσαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τῆς προεκτάσεως τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος αὐτοῦ. Πρὸς διάθεσιν τῶν λοιπῶν κατασκευῶν ἐλήφθη ὡς βάσις καὶ πάλιν ὁ παρὰ τὸν βωμὸν καὶ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ χῶρος, ἡ δὲ κατὰ τὰ βόρεια κτισθεῖσα νέα στοὰ παρεῖχε λοξὸν βάθος εἰς τοὺς κατὰ τὸ βόρειον μέρος τοῦ ἱεροῦ εὐρισκομένους¹.

Ἡ διαμόρφωσις αὕτη τοῦ σαμιακοῦ ἱεροῦ καὶ αἱ ἐπακολουθήσασαι αὐτὴν, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἐν γένει κατάστασις, ἡ προκύψασα ἀλλαχοῦ, κατόπιν τῆς οἰκοδομήσεως τῶν κολοσσιαίων ναῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα καθ' ἑαυτήν, ἐξέρχεται ὅμως τῶν ὁρίων τοῦ ἀμέσου ἐνδιαφέροντος τῆς παρούσης.

Ἐν τῇ νησιωτικῇ περιοχῇ τοῦ ἰωνικοῦ κόσμου παρέχεται ὡσαύτως σημαντικώτατον πρῶμον δεῖγμα χρήσεως στωικῆς διαμορφώσεως πρὸς σύνδεσιν καὶ καθορισμὸν τοῦ χώρου διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς στοᾶς τῶν Ναξίων, κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ἱεροῦ τοῦ **Ἀπόλλωνος τῆς Δήλου**² (550 - 540 π.Χ.), πίν. 7 β.

Διὰ τῆς στοᾶς ταύτης, ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν προγενεστέρως συντελεσθεῖσαν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐν τῇ θέσει κατοικούντων, συνηνώθησαν τὰ δύο παλαιότατα λατρευτικὰ κέντρα· τὸ περὶ τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ τὸ παρὰ τὸν οἶκον τῶν Ναξίων. Πρὸς τοῦτοις καθωρίσθη ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς θαλάσσης ἡ ἐνδιάμεσος πλατεῖα, ἣτις καὶ παλαιότερον πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς κέντρον τῆς πανηγύρεως τῶν Ἰώνων³. Εἰς τὴν πλατεῖαν ταύτην, στρωθεῖσαν διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἦγε πρόπυλον, κείμενον ἐν τῇ θέσει τῆς μεταγενεστέρως οἰκοδομηθείσης ὁμοίας μνημειώδους κατασκευῆς, μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τῆς Στοᾶς τῶν Ναξίων καὶ τοῦ Οἴκου τῶν Ναξίων.

Μὴ γνωρίζοντες τὸ ἀκριβὲς ὄριον τοῦ τεμένους ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλευρῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς οἰκοδομήσεως τῆς στοᾶς δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐὰν ἡ στοὰ αὕτη, ἣτις κάμπτεται ὑπὸ ἀμβλεῖαν μᾶλλον γωνίαν, ἐξυπηρέτει πρόθεσιν εὐρυτέρου τινὸς κανονικοῦ σχηματισμοῦ. Τοιαύτη τάσις δὲν συν-

¹ Τὰ ὑφιστάμενα ἀνασκαφικὰ καὶ λοιπὰ στοιχεῖα ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφήν τοῦ περὶ τὸν ναὸν χώρου καὶ τοῦ περιβόλου, ἅτινα σημειοῦνται ἐν ΑΜ, LV, πίν. XII καὶ ἐν τῷ σχετικῷ κειμένῳ, ἐκρίθησαν ὡς ἀνεπαρκὴ πρὸς σύνθεσιν ἀσφαλοῦς τινος ἀναπαραστάσεως. Ὅθεν τὸ ἐν ΑΜ, LXVIII, εἰκ. 5 παρεχόμενον Σχῆμα C ἀποτελεῖ ἀπλήν ἐκλογὴν μεταξὺ πλείστων ὑφισταμένων σχετικῶς δυνατοτήτων (πρβ. αὐτ. σ. 10), μὴ δυνάμενην ὡς ἐκ τούτου νὰ βασίσῃ εὐρύτερα χωρορρυθμικὰ συμπεράσματα.

² Περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἱεροῦ βλ. VALLOIS, ἑ.δ. σ. 7 ἐξ. Βιβλιογρ. βλ. καὶ σ. 109 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *Les constructions antiques de Délos* (1953), ὅθεν (εἰκ. 11) ἡ ἐν πίν. 7 β τοῦ παρόντος εἰκὼν. Πρβ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου* (1950). KIRSTEN-KRAIKER, ἑ.δ. σ. 299 ἐξ. Βιβλιογρ. σ. 505 ἐξ. R. MARTIN, *Urbanisme* (= *L'Urbanisme dans la Grèce Antique*, 1956) σ. 33 ἐξ. MATZ, ἑ.δ. 94.

³ Βλ. MARTIN, *Agora*, σ. 439.

άγεται τουλάχιστον ἐκ τῶν ὑποτιθεμένων ὁρίων, τῶν κατὰ τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τοῦ ἱεροῦ, μετὰ τὴν διεύρυνσιν αὐτοῦ διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ πω-
ρίνου ναοῦ καὶ τοῦ θησαυροῦ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ 6ου
π.Χ. αἰῶνος.

Ἀπὸ τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος ὁ χῶρος τοῦ ἀρχικοῦ ἱεροῦ, ὁ ὀριζόμενος ἀπὸ
Δ. διὰ τῆς μέχρι τέλους διατηρηθείσης Στοᾶς τῶν Ναξίων, ἀπὸ Α. δὲ διὰ τῆς
προσόψεως τῶν ναῶν, κατέστη αὐτοτελὴς σχεδόν. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ.
αἰῶνος, ὅτε ἡ εὐρεῖα προσθία πλευρὰ τοῦ Κερατῶνος, συμφώνως πρὸς τὴν
συνήθειαν τῆς ἐποχῆς, ἠρθρώθη διὰ δωδεκαστύλου προστύλου, ὁ ὅλος χῶρος
ἔλαβεν ἄδρως ὀρθογώνιον σχῆμα. Ἰδιαιτέρως τὸ προστῶν τοῦ Κερατῶνος
παρεῖχεν εὐάρεστον βάθος εἰς τὸν ἄμέσως πρὸ τοῦ προτύλου χῶρον, ὅστις
ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν κανονικοῦ ὡσαύτως διαμοιρασμοῦ τοῦ συνόλου, ἔνεκα
τῆς κατ' ὀρθὴν γωνίαν προεξοχῆς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παρὰ τὸ πρόπυ-
λον κειμένου οἴκου τῶν Ναξίων.

Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τῆς πρώτης ὁργανώσεως αὐτοῦ καὶ καθ'
ἅπασαν τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐξέλιξιν, ἀπετέλεσε τέμενος περιβαλλόμενον διὰ
τείχους ἢ δι' ἀκραίων οἰκοδομῶν. Τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον, προκειμένου περὶ
τεμενῶν κειμένων ἐντὸς οἴκουμένης περιοχῆς, πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἀστιβεστά-
του αὐτῶν ἥτοι, κατὰ τὴν εἰδικὴν σημασίαν, ὑφ' ἣν μεταχειρίζεται τὴν λέξιν
ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ (Ἀπομν. ΙΙΙ, 8, 10), τοῦ ἀσυχνάστου δι' ἀνάγκας τοῦ καθ' ἡμέ-
ραν βίου. Τοῦτο, σὺν τῇ ἐκκαθαρίσει ἰδίᾳ τῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως τῶν
Ἑλλήνων καὶ τῆς συναφοῦς πρὸς αὐτὴν πολιοδομικῆς, περιελήφθη, ὡς συν-
άγεται ἐκ τῶν πραγμάτων, εἰς τὰς βασικὰς ἀπαιτήσεις, τὰς διεπούσας τὴν
ἵδρυσιν ἢ διευθέτησιν τῶν ἱερῶν συνόλων¹.

Ὡς διεμορφώθη τελικῶς τὸ δηλιακὸν ἱερὸν, μετὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ
βορείου ὁρίου αὐτοῦ διὰ τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀντιγόνου (253 - 248 π. Χ.) καὶ τοῦ
ἀνατολικοῦ διὰ τοῦ συνεχομένου τείχους, ἐν τῇ πραγματικότητι συνέκειτο ἐκ
πλειόνων συγκροτημάτων, ὧν ἡ αὐτόνομος σχεδὸν καὶ ὑπὸ διαφόρους χρονι-
κὰς καὶ λοιπὰς προϋποθέσεις συντελεσθεῖσα ἀνάπτυξις ἀφῆκε ζωνηρὰν τὴν
σφραγίδα αὐτῆς ἐπὶ τῆς ποικιλομόρφου συνθέσεως τοῦ συνόλου.

Ὁ σημειωθείς πρόσθιος χῶρος τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὸ πρόπυλον, ἀπετέλεσε
κύριον συνδετικὸν κρίκον αὐτοῦ. Ἀπὸ Β. ἢ περὶ τὸ Ἀρτεμίσιον συστάς τῶν
ἱερῶν, παρὰ τὴν εἰρημένην ὑπαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὸ σύνολον, τὸ δημιουργη-
θὲν ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς Στοᾶς τῶν Ναξίων, διετήρησεν ἐξ ἀρχῆς
αὐτοτέλειαν, ἐκφρασθεῖσαν τελικῶς καὶ διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς κεκαμμένης
στοᾶς, ἥτις ἐμορφώθη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, καθορίσασα τὸν τόπον

¹ Πρβ. Ι. Δ. ΚΟΝΤΗ, Ἀσκληπιεῖον (= Αἰ Ἑλληνιστικαὶ Διαμορφώσεις τοῦ Ἀσκλη-
πιεῖου τῆς Κῶ, 1956), σ. 7.

ἀπὸ Α. καὶ Β. καὶ σχηματίσασα αὐτὸν κατὰ τὸ δυνατόν κανονικώτερον. Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτεμίδος ἰδρύθη καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν μετασκευὴν αὐτοῦ διαγωνίως ἐντὸς τοῦ τεμένου, ἄνευ τινὸς ἄξονικῆς δεσμεύσεως.

Ὡς πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ Κερατῶνος, ὅστις ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν αἰτίαν τῆς ἀνωμαλίας τοῦ ἐν λόγῳ σχηματισμοῦ ἀπὸ Ν., οὗτος ἐπεβλήθη προφανῶς ἐκ τῆς ἐπιτακτικωτέρας ἀνάγκης ἐναρμονίσεως τοῦ προστώου τοῦ κτίσματος πρὸς τὸν ἄξονα τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς στοᾶς τῶν Ναξίων, ἣν συνέχιζε τὸ προστώον ἀπὸ Β., κατὰ τὸν σημειωθέντα ἤδη τελικὸν σχηματισμὸν τοῦ πρὸ τοῦ προπύλου χώρου τοῦ ἱεροῦ.

Βορείως τοῦ Ἀρτεμείου ἡ συστάς τοῦ Θεσμοφορίου (489—479 π. Χ.), τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου (τέλ. 6ου - 5ου π. Χ. αἰ.) καὶ τοῦ παρακειμένου Οἴκου (4ος π. Χ. αἰ.) διετάχθη μετὰ προφανοῦς προθέσεως κανονικοῦ ὀρθογωνίου σχηματισμοῦ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἱεροῦ, ἥς τὸ βόρειον σκέλος ἠκολούθησε, μετὰ τινος ἀποκλίσεως ὅμως, ἡ διεύθυνσις τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀντιγόνου. Ὡς ἐκ τοῦ ἀπομεμονωμένου τῆς θέσεως ταύτης ἡ ἐν λόγῳ βορειοδυτικὴ συστάς παρέμεινεν ἐπίσης αὐτοτελὴς σχεδὸν ἐν τῇ γενικῇ συνθέσει τοῦ ἱεροῦ.

Ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ἱεροῦ οἱ τρεῖς ναοὶ ἰδρύθησαν ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ 6ου καὶ κατὰ τὸν 5ον π. Χ. αἰῶνα, ὁ εἷς παρὰ τὸν ἄλλον ἔχοντες τὸ μέτωπον ἐστραμμένον πρὸς τὸν πρόσθιον χῶρον τοῦ ἱεροῦ, τὸν παρὰ τὸ πρόπυλον, ἀποτελέσαντες τὸ ἀπὸ Α. ὄριον τοῦ χώρου τούτου ¹.

Πρὸς Β. καὶ Α. τῶν ναῶν οἱ θησαυροί, οἰκοδομηθέντες ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ 6ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος, διετέθησαν ἐλευθέρως εἰς διάταξιν τοξοειδῇ σχεδὸν παρὰ τοὺς ναοὺς καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἐκεῖθεν διερχομένης ἱερᾶς ὁδοῦ, προφανῶς ἐκ τῆς συνήθους κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἑλξεως τοῦ ὑπὸ τῶν ναῶν ἐνταῦθα καθοριζομένου κέντρου τοῦ ἱεροῦ ².

Ἡ τοιαύτη διάθεσις τῶν θησαυρῶν, ἔνεκα τῆς στενῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ὄριον τοῦ ἱεροῦ, καθώρισε καὶ τὸ σχῆμα τοῦ τεμένου κατὰ τὰ βορειοανατολικά καὶ ἀνατολικά, μέχρι τοῦ οἰκοδομήματος Δ (Βουλευτηρίου;) ἀπὸ Νότου.

Βραδύτερον διὰ τοῦ νέου καθορισμοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου, μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Μνημείου τῶν Ταύρων (τέλ. 4ου - ἀρχ. 3ου π. Χ. αἰ.), τὸ τέμενος εὐθυγραμμίσθη ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης καὶ δὴ καὶ μετὰ κατευθύνσεως τοῦ ὁρίου πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος (Β. - Ν.). Τὴν αὐτὴν διεύ-

¹ VALLOIS, *Architecture*, σ. 26 ἐξ., σ. 30 ἐξ. SCRANTON, ἔ.ἀ. μεταξὺ τῶν ὑπ' αὐτοῦ καθοριζομένων δειγμάτων τοῦ «Transverse Type».

² Πρβ. K. LEHMANN - HARTLEBEN, *Die Antike*, VII (1931) σ. 162. SCRANTON, ἔ.ἀ. σ. 257. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 304.

θυσιν πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ἐπανευρίσκομεν ἐν τῷ προσανατολισμῷ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὸ Θεσμοφόριον, Ἑκκλησιαστήριον κ.λ.π. ἔνθα, ὡς εἶδομεν, ἐξεδηλώθη ἐπίσης παλαιὰ πρόθεσις κανονικοῦ σχηματισμοῦ δι' ἄξονικῆς διατάξεως τῶν πλαισιούντων τὸ τέμενος στοιχείων.

Κατὰ τὴν τελικὴν ἐν τούτοις διαμόρφωσιν τοῦ τεμένους, περὶ τὰ μέσα τῆς 3ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος κυρίως, δὲν ἠκολουθήθη ἢ εἰς τὰ σημειωθέντα μέρη ἀρξαμένη κανονικὴ πλαισίωσις, δι' ἐπεκτάσεως τῶν ἐν λόγῳ ὁρίων, ἀλλὰ μετεβλήθη ἄρδην ἢ κατὰ τὰ βορειοανατολικά καὶ τὰ βόρεια τοῦ ἱεροῦ κατάστασις διὰ τῆς προσθήκης νέας ἐκτάσεως εἰς αὐτό.

Ἡ Στοὰ τοῦ Ἀντιγόνου ἐδημιούργησεν ἐν τῇ βορειοανατολικῇ περιοχῇ, ἣτις ἦτο καὶ ἀπ' εὐθείας προσιτὴ διὰ τῆς παρὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν εἰσόδου, ἴδιον κόσμον, ὁργανώσασα τὸν παρακείμενον χώρον διὰ τῆς ἐν εἵδει παρασκηνίων προεξοχῆς τῶν ἄκρων αὐτῆς. Κέντρον τῆς διαμορφώσεως ἐνταῦθα ἀπετέλεσαν τὰ παρὰ τὴν Θήκην τῶν Ὑπερβορείων Παρθένων μνημεῖα, πρὸ τοῦ μέσου τῆς στοᾶς.

Παρὰ τὸ Πρυτανεῖον τέλος καὶ τὸ Βουλευτήριον συστάς τῶν ἱερῶν καὶ λοιπῶν κατασκευῶν ¹ παρέμεινεν ἐκτὸς τοῦ τεμένους, ὡς συνδεομένη πρὸς τὴν πόλιν τῶν Δηλίων, μόνον δὲ κατόπιν τῆς ὀριστικῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ἐπιχωρίων, μετὰ τὸ 166 π.Χ. ἀπετέλεσεν αὐτοτελὲς προσάρτημα τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ τάσις πρὸς κανονικὸν σχηματισμὸν τῶν εὐρυτέρων καὶ ἐπὶ μέρους πλαισίων δι' ἄξονικῆς διατάξεως τῶν ἀποτελούντων ταῦτα στοιχείων, ἣτις σαφῶς μὲν ἄλλ' ἀποσπασματικῶς ἐκδηλοῦται ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔτι δὲ καὶ μετ' ἀτελῶν ἀποτελεσμάτων, ἔσχε πληρέστερα ἀποτελέσματα κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν παρακειμένων εἰς τὸ ἱερὸν συνθέτων κατασκευῶν. Οὕτως ἐμορφώθη βαθμιαίως, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου, ἡ τετράγωνος ἀγορὰ τῶν Δηλίων, παρὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ ² ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεκτημένης ἤδη ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦτο πείρας καὶ ἐπλαισιώθη ἀρτίως διὰ τῆς Νοτίου Στοᾶς (ἀρχ. 3ου π.Χ. αἰ.) καὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Φιλίππου (210 π.Χ. περ.) τὸ ἄγον πρὸς τὸ πρόπυλον τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικὸν μέρος τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ. Ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς διεμορφώθη περὶ τραπεζοειδῆ περιστυλον αὐλὴν ἢ Παστὰς τῶν Ἰταλικῶν (τελ. τετ. 2ου π.Χ. αἰ.) ³.

Δείγματα ἐπιτεύξεως κανονικοῦ σχηματισμοῦ ἱερῶν ἐμφανίζονται ἀπὸ τῆς καμπῆς τῆς 6ης πρὸς τὴν 5ην ἑκατονταετηρίδα. Οὕτως ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ

¹ Βλ. VALLOIS, ἔ.ἀ. σ. 25 ἐξ. καὶ 57. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 238 ἐξ., σ. 440 ἐξ.

² Βλ. VALLOIS, ἔ.ἀ. σ. 181. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 440 ἐξ.

³ Βλ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 445 ἐξ.

Ποσειδῶνος τῆς Καλαυρείας¹ ὁ περίπτερος δωρικός ναός, οἰκοδομηθεὶς κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τῆς 6ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, ἐπλαισιώθη κανονικῶς ὑπὸ τοῦ συγχρόνου περιβόλου (πίν. 8α).

Τὸ τέμενος τοῦτο ἐσχετίζετο στενότατα πρὸς τὸν παρακείμενον χῶρον, τὸν καταληφθέντα ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ὑπὸ τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως, ὅστις παλαιότερον, χρησιμεύων ἴσως ὡς ἀγορὰ τῶν ἀμφικτιόνων, κατείχετο ὑπὸ τινων ἐγκαταστάσεων, ὧν λείψανα ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ ἑλληνιστικά.

Ὅθεν οὐδεμίαν ἀνάγκην βοηθητικῶν ἢ ἄλλων δευτερευουσῶν ἐγκαταστάσεων εἶχε τὸ τέμενος, οὗτινος ὡς ἐκ τούτου ἡ σύνθεσις περιορίσθη εἰς τὴν ἐναρμόνισιν δύο στοιχείων μόνον, τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου.

Ἡ ὀρθογώνιος πλαισίωσις διὰ περιβόλου παραλλήλου πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ περιεχομένου οἰκοδομήματος δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ εὐκόλως, ἔτι δὲ καὶ αὐτομάτως ἐνίοτε. Ἐνεκα τούτου ἐνωρὶς ἐμφανίζεται ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἀρχιτεκτονικῇ τῆς Ἑλλάδος, ὡς διδάσκει κυρίως τὸ παράδειγμα τοῦ ὑστερομυκηναϊκοῦ ἱεροῦ, τοῦ πλαισιουμένου ὑπὸ τραπεζοειδοῦς σχεδὸν περιβόλου, ὅπερ ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὸ πρῶτον ἀρχαῖκόν τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος².

Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι δι' ἀνευρέσεως ἐνδιαμέσων δειγμάτων, ἐλλειπόντων σήμερον, θέλει ἀποδειχθῇ παλαιὰ ἡ καθιέρωσις καὶ ἡ συνέχισις τῆς χρήσεως μέχρι τῆς ὑστερας ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ὁμοίου τύπου τεμένους, προκύψαντος ἐκ τοῦ εὐχεροῦς συνδυασμοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀρθογωνίου περιβόλου πρὸς ἐλευθέρως τεθειμένον ἐντὸς αὐτοῦ, ὡς ἐν Ἐλευσίνι, ὁμοιόσχημον οἰκοδόμημα. Πρὸς τὸ παρὸν τὸ παράδειγμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ, ὅπερ θὰ ἐξετασθῇ ἀκολουθῶς, παρουσιάζον διάφορον τὴν ἐξέλιξιν τὴν προηγηθεῖσαν τοῦ κανονικοῦ σχηματισμοῦ, ἰσχύει μᾶλλον ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως ταύτης.

Τὸ ζήτημα ἄλλωστε τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου τοῦ τεμένους τῆς Καλαυρείας κατέχει ἐνταῦθα ὅλως δευτερεύουσαν θέσιν ἔναντι τῆς προφανῶς ἰσχυράσης κατὰ τὴν κατασκευὴν ἐπιδιώξεως πλήρους κανονικότητος, εἰς ἣν ὀφείλεται κυρίως ἡ χρῆσις τοῦ ἐν λόγῳ ἀπλουστάτης συστάσεως τύπου.

Οὕτω συνεσχετίσθη λελογισμένως τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ τεμένους, μετὰ σαφοῦς προθέσεως δημιουργίας ἐνὸς κομποῦ καὶ συμμέτρου μνημειακοῦ συνόλου, ὁμοίως δὲ καθωρίσθη ἡ θέσις τοῦ ναοῦ ἐντὸς

¹ Βλ. S. WIDE · L. KJELLBERG, AM, XX (1895) σ. 270 ἐξ., ὅθεν (πίν. VII) ἡ ἐν πίν. 8α εἰκὼν τῆς παρούσης. WEICKERT, ἔ.δ. σ. 149 ἐξ. K. HANELL, Corolla-Archaeologica (1932) σ. 232. G. WELTER, Troizen und Kalaureia (1940) σ. 43 ἐξ. MARTIN, ἔ.δ. σ. 245. Πρβ. KONTHN, ἔ.δ. σ. 6. Πρβ. καὶ MATZ, ἔ.δ. σ. 96 ἐξ.

² Βλ. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, ΑΔ, 1930/1, σ. 18 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ Eleusis (1936) σ. 17, εἰκ. 2, σ. 60 ἐξ. Πρβ. KARO, AA, 1933, σ. 213 ἐξ. DINSMOOR, Architecture, σ. 24 εἰκ. 10.

τοῦ περιβόλου. Διὰ τὸν ἀπὸ τῆς προσθίας, τῆς ἀνατολικῆς, εἰσόδου εἰσερχόμενον εἰς τὸ τέμενος ὁ ναὸς ἐνεφανίζετο κατ' ἐνώπιον, ἄνευ παροχῆς διαγωνίου ἢ ἄλλης τονίζουσας τὴν ἐντύπωσιν αὐτοῦ ὅψεως· ἡ ἐνδιάμεσος ὁμως μεταξὺ τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ οἰκοδομήματος ἀπόστασις ἦτο ἡ πρέπουσα πρὸς ἄνετον ἐνατένισιν καὶ ἰδίᾳ πρὸς αἴσθησιν αὐτοῦ ὡς αὐτοτελῶς ἐν τῷ χώρῳ ἰδρυμένου. Ἀπὸ τῆς πλαγίας, τῆς νοτίου εἰσόδου, ἥτις ἦτο σημαντικὴ ὡς κειμένη παρὰ τὴν Ἀγοράν, ἡ ἐνατένισις τοῦ ναοῦ διηυκολύνθη διὰ μικρᾶς μεταθέσεως αὐτοῦ βορείως τοῦ κεντρικοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τοῦ τεμένους, δημιουργηθείσης οὕτως ἐλαφρᾶς, ἀλλὰ χαρακτηριστικῶς ἐσκεμμένης ἀποκλίσεως ἀπὸ τῆς κανονικῆς συμμετρίας τοῦ συνόλου.

Τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ (πίν. 8β)¹ ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μακρὰν οἰκιστικῶν κέντρων εὐρισκομένων τεμενῶν, ἅτινα, πλὴν τῶν λατρευτικῶν καὶ συναφῶν κτισμάτων, εἶχον ἀνάγκην βοηθητικῶν καὶ ἄλλων κατασκευῶν.

Πρὸς ἐξασφάλισιν ἀσιμβεστάτου τοῦ παρὰ τὰ ἱερὰ κτίσματα χώρου τῶν τοιούτων τεμενῶν ἐδημιουργήθη περὶ τὰ κτίσματα ταῦτα εἶδος κυρίως ἱεροῦ, κατὰ διάφορον δι' ἕκαστον τέμενος τῆς κατηγορίας ταύτης ἐποχὴν. Τὸ κυρίως ἱερὸν τοῦτο ἀπεχωρίζετο διὰ περιβόλου ἢ ἄλλως ἀπὸ τοῦ συνόλου, ὅπερ, ἐὰν τυχὸν δὲν περιεβάλλετο ὑπὸ ἀμυντικοῦ τείχους, παρέμεινε ἀνοικτὸν ἢ καθωρίζετο δι' ὄρων.

Ἐκ τῶν τεμενῶν, περὶ ὧν ἐγένετο ἡδὴ λόγος, εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπῆγετο ἐπίσης τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου. Ἐν αὐτῷ κυρίως ἱερὸν, ὑπὸ τὴν εἰρημένην ἔννοιαν, κείμενον παρ' εὐρύτερον ἐκτεινόμενον ἄλσος², ἀπετέλει ὁλόκληρος ὁ ἐντὸς τοῦ περιβόλου χώρος, ἐνῷ βοηθητικὰ κτίσματα ὑπῆρχον ἐκτὸς αὐτοῦ. Δείψανα τοιούτων οἰκοδομῶν παρατηρήθησαν, ἐπὶ παραδείγματι, πρὸς Α. τοῦ περιβόλου³.

Τὸ κυρίως ἱερὸν τῆς Ἀφαίας, ἀποκεχωρισμένον ἡδὴ τουλάχιστον ἀπὸ τῆς ἀσφαλέστερον γνωστῆς οἰκοδομικῆς περιόδου II (περὶ τὸ 575 π.Χ.), περιελάμβανε τὸν ναὸν καὶ τὸν βωμόν. Πρὸ τῆς τελικῆς διαμορφώσεως αὐτοῦ, περὶ τὸ 490 π.Χ., τὸ κυρίως ἱερὸν εἶχε σχῆμα ὅλως ἀκανόνιστον, ἀνάλογος δὲ ἦτο καὶ ὁ τρόπος ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐντὸς αὐτοῦ.

¹ Βλ. A. FURTWÄNGLER, Aegina, Das Heiligtum der Aphaia (1906) σ. 21 ἐξ. G. WELTER, Aigina (1938) σ. 64 ἐξ. ὅθεν (εἰκ. 56) ἡ ἐν πίν. 8β εἰκὼν τῆς παρουσίας. Πρβ. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 164 ἐξ. HANELL, ἔ.ἀ. 232. DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 19 ἐξ. R. E. WYCHERLEY, How the Greeks built Cities (1949) σ. 93 ἐξ. SCRANTON, ἔ.ἀ. σ. 256. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. 138 ἐξ., 501. Πρβ. KONTHN, ἔ.ἀ. σ. 6, 14, 18, 22. Πρβ. καὶ MATZ, ἔ.ἀ. σ. 84, 95 ἐξ. Περὶ τῆς διαμορφώσεως II, ἥτις προηγήθη τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς, βλ. αὐτ. σ. 89 ἐξ.

² Βλ. BUSCHOR, AM, LXVIII, σ. 4 ἐξ.

³ Βλ. BUSCHOR - SCHLEIF, ἔ.ἀ. σ. 172.

Τοῦτο, προκειμένου μάλιστα περὶ τεμένους, οὕτινος ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται εἰς τὴν ὑστέραν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὸ θιγὲν ἀνωτέρω ζήτημα τοῦ τύπου τοῦ ἀπλῆς συστάσεως ἱεροῦ· διότι ἀναμφισβητήτως, ἐν τῇ καλῶς γνωστῇ τουλάχιστον περιπτώσει ταύτῃ, τὸ διαμορφωθὲν κατὰ τὴν τελικὴν διαρρυθμίσιν ὀρθογώνιον συμμετρικὸν σχῆμα τοῦ κυρίως ἱεροῦ οὐδεμίαν εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν προγενεστέραν ἐξέλιξιν τοῦ τεμένους.

Κατὰ τὴν διεύρυνσιν τοῦ 490 π.Χ. ἐσχηματίσθη δι' ἐπιχωματώσεως τεχνητὸν πεδίον, ὀρθογωνισθὲν ἀπὸ τῶν τριῶν πλευρῶν, ὅπερ ἀπετέλεσε καὶ πάλιν τὸ κυρίως ἱερόν. Τοῦτο, ὡς ἐκ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς κεντρικῆς θέσεως τοῦ νέου ναοῦ, ἔλαβε τὴν σημασίαν πλαισίου αὐτοῦ. Ὁ βωμὸς ἰδρυθῆ κατὰ τὸ μέσον τοῦ μετώπου τοῦ ναοῦ, μεθ' οὗ συνεδέετο δι' ἄξονικῆς προσβάσεως. Τὸ πρόπυλον τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἐτέθη οὕτως ὥστε, ἀρμοζόμενον διὰ τοῦ ἄξονος αὐτοῦ πρὸς τὸ συνολικὸν σύστημα, ἦγεν εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ πλατεῖαν, τὴν ἀποτελοῦσαν βασικὸν κέντρον τῆς ὅλης συνθέσεως¹.

Ἐπιπροσθέτως διὰ τὸν εἰσερχόμενον ἀπὸ τοῦ προπύλου ἡ ὅλη ἐντύπωσις τοῦ ναοῦ καὶ ἰδίᾳ ἡ αἰσθησις αὐτοῦ ὡς ἐν χώρῳ ἰδρυμένου, ἐνισχύετο διὰ τῆς παροχῆς τῆς ὄψεως τοῦ οἰκοδομήματος ὑπὸ διαγώνιον ὄψιν² καὶ δὴ καὶ ὑπὸ πρόσφορον πρὸς τοῦτο ὀπτικὴν γωνίαν τῶν 60°. Ἀναλόγως ἐτοννίζετο καὶ ἡ ἐντύπωσις τῶν λοιπῶν παρακειμένων κατασκευῶν.

Ἡ πληρότης τῶν ἐπιτευχθέντων ἐνταῦθα ἀποτελεσμάτων ἐν τῇ συνθέσει τοῦ κυρίως ἱεροῦ τῆς Ἀφαιάς, ἀπὸ ἀπόψεως τῶν σχετικῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἐποχῆς, ὠφείλετο εἰς τὴν ἀρτίαν ἐκμετάλλευσιν τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ ἀκολουθηθέντος ἀπλοῦ τύπου, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ προπύλου παρὰ τὸ πέρας τῆς πλαγίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου. Τοῦτο ἐπέτρεψε τὴν εἰρημένην παροχὴν τῆς διαγωνίου ὄψεως τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῆς εἰσόδου, ἄνευ θυσίας τῶν πλεονεκτημάτων τῆς συμμετροῦ ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ πλαισιοῦντος αὐτὸν ὀρθογωνίου ὀρίου.

Διὰ τῆς ὑπάρξεως τοῦ προπύλου ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἐτοννίζετο ἔτι μᾶλλον ὁ ἀπὸ τοῦ συνόλου ἀποχωρισμὸς τοῦ μέρους, ὅπερ ἔπρεπε νὰ παραμείνῃ *ἀσυβέστατον*, κατὰ τὴν ἀνωτέρω προσδιορισθεῖσαν σημασίαν τοῦ ἀσυχνάστου δι' ἀνάγκας ξένας πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν περιλαμβανομένων ἱερῶν κτισμάτων.

Ἐπὶ πλεόν, παραλλήλως πρὸς τὴν προέχουσαν θέσιν ἐντὸς τοῦ συνόλου τοῦ ναοῦ, οὕτινος ἡ θέα οὐδαμῶθεν φαίνεται ὅτι παρεκωλύετο ἐκ τοῦ παρ'

¹ LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 165.

² Βλ. σχετ. KONTHN, ἔ.ἀ. σ. 14, ἐνθα παρατίθενται καὶ ἄλλα δείγματα διαγωνίου παροχῆς ναῶν ὑπὸ διαφόρους ὀπτικὰς γωνίας.

αὐτὸν χαμηλοῦ ὁρίου, διὰ τῆς καθόλου θέσεως τοῦ ἱεροῦ ἐν τῇ περιοχῇ ἐξεπληροῦτο καὶ ἡ ἑτέρα τῶν ἀπαιτήσεων, τῶν τιθεμένων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδρυσιν ἱερῶν κτισμάτων ἐν τῷ σημειωθέντι χωρίῳ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ (Ἀπομν. II, 8, 10), ὑπὸ τοῦ Σωκράτους, ὅστις *ναοὺς γε μὴν καὶ βωμοὺς χώραν ἔφη εἶναι προεπωδεσάτην, ἣτις ἐμφανεστάτη οὕσα ἀστιβεστάτη εἶη· ἡδὺ γὰρ ἰδόντας προσεῦξασθαι, ἡδὺ δὲ ἀγνώως ἔχοντας προσιέναι*¹.

Αἱ δύο αὗται ἀπαιτήσεις, αἵτινες μετ' ἐπιγραμματικότητος καθορίζονται ἐνταῦθα, ὡς ἀποτελοῦσαι τὰς κυρίας προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀρτίαν ἰδρυσιν τῶν ἱερῶν κτισμάτων, ἐν τῇ πράξει συχνάκις ὑποχωροῦσιν—ἰδίᾳ ἡ ἀπαίτησις τοῦ *ἐμφανεστάτου*—ἐναντι ἐπιτακτικωτέρων ἄλλων ἀναγκῶν. Ὡς τάσεις ἐν τούτοις, ἐκπηγάζουσαι ἐκ τῆς φύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τῶν Ἑλλήνων, παλαιότατα ἤδη ὑφίστάμεναι, συνέβαλον οὐσιωδῶς εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν ἐλληνικῶν προτιμήσεων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκλογὴν τοῦ τόπου καὶ τὸν τρόπον τῆς ἀνιδρύσεως τῶν λατρευτικῶν κτισμάτων, ἐπιδράσασαι καὶ ἐπ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως τῶν ἐπὶ μέρους οἰκοδομημάτων καὶ οἰκοδομικῶν συστάδων ἐντὸς τῶν τεμενῶν².

Ἐκ τῶν λοιπῶν παλαιότερων γνωστῶν ἱερῶν, ἅτινα διεμορφώθησαν μετὰ προφανοῦς τάσεως πρὸς κανονικὸν σχηματισμὸν, χρήσιμον εἶναι νὰ μνημονευθῇ ἐνταῦθα τὸ **ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Σουνίου**³ (πίν. 9α).

¹ Αὐτ. σ. 36 ἐξ.

² Ἀμφότεραι αἱ τάσεις αὗται ἰσχύουσι προκειμένου περὶ τῆς θέσεως τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐπίσης ἐλληνικῇ ἀντιλήψει, ἣτις, ὑπὸ τὴν λαϊκωτέραν αὐτῆς μορφήν ἰδίᾳ, βασίζεται ἐπὶ ἀπλοῦ φυσικοῦ συναισθήματος, ἀναλόγου πρὸς ἐκεῖνο, ἐξ οὗ ἐξεπήγασεν ὁ σωκρατικὸς καθορισμὸς τοῦ ἀρίστου τρόπου ἰδρύσεως ναῶν καὶ βωμῶν. Οὕτως, ἐκτὸς τῆς ἐν γένει προτιμήσεως τῆς *ἐμφανεστάτης* ἐκάστοτε *χώρας*, πρὸς ἰδρυσιν ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα ἐν τῇ ὑπαίθρῳ, ἐξασφαλίζεται τὸ *ἀστιβέστατον* τῆς παρὰ τὴν ἐκκλησίαν ἐκτάσεως καὶ ἐντὸς τῶν οἰκουμένων περιοχῶν, συχνότερον διὰ τοῦ «αὐλογύρου», ὅστις ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων συνδέεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐντὸς οἰκισμοῦ μάλιστα κειμένης ἐκκλησίας. Ἐξαιρέσεις ἐμφανιζόμεναι παλαιότερον ὀφείλονται, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς ξενὰς ἐπιδράσεις ἐκ μακροχρονίων κατακτήσεων κλπ. ἢ εἰς ὑποχώρησιν ἐναντι εἰδικῆς τινος ἐπιτακτικωτέρας πολιοδομικῆς ἢ ἄλλης ἀνάγκης. Τελευταίως, ἔνεκα τῆς ἀναπτύξεως μεγάλων οἰκιστικῶν κέντρων καὶ ἐν Ἑλλάδι, συνεπαγομένων στενότητα χώρου καὶ ἄλλας δυσχερείας, ὡς ἐπίσης καὶ ἔνεκα ποιᾶς τινος ἀλλοιώσεως τοῦ εἰρημένου φυσικοῦ συναισθήματος, ἐμφανίζονται εὐρύτερον ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ ὡς ἄνω κανόνος.

³ Βλ. Β. ΣΤΑΗ, ΑΕ, 1900, σ. 112 ἐξ. Αὐτ. 1917, σ. 168 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ Σούνιον, οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς (1920) σ. 10 ἐξ., ὅθεν καὶ ἡ ἐν πίν. 9α εἰκὼν τῆς παρούσης. HANELL, ἔ.ἀ. σ. 233. W. WREDE, Attische Mauern (1933) σ. 12, 14, 28, 45 ἐξ., 54. Attika (1934) σ. 14 ἐξ. καὶ DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 107 ἐξ. SCRANTON, ἔ.ἀ. σ. 254. DINSMOOR, Architecture, σ. 107, βιβλιογρ. 363 ἐξ. πρβ. W. PLOMMER, BSA, XLV (1950) σ. 78 ἐξ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 117 ἐξ.

Ἐν αὐτῷ ὁ ναὸς κεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἄκρας, ἐντὸς τετραγωνικοῦ τεμένους, ἰσοπεδωμένου διὰ τεχνητῆς ἐπιχώσεως καὶ ἐκβραχισμῶν, περιβαλλομένου δὲ δι' ἰδίου τείχους, συμπληροῦντος τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου. Ἡ μετὰ προπύλου εἴσοδος τοῦ τεμένους εὐρίσκετο παρὰ τὸ δυτικὸν πέρας τῆς πλευρᾶς τῆς προσόψεως.

Ὁ περίβολος, ὠρθογωνισμένος κατὰ τὸ πρόσθιον μέρος, ἔνθα ἐκτίσθη εἰδικῶς διὰ τὸ τέμενος — κατὰ τὸ ὀπίσθιον μέρος διετηρήθη ἡ γραμμὴ τοῦ φρουρίου — ἀνήκει εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τῶν μηδικῶν ἐποχὴν (500 - 490 π.Χ.), ὅτε ἤρξατο καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ παλαιότερου, τοῦ παλίνου ναοῦ, ὅστις παρέμεινεν ἡμιτελὴς κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Περσῶν.

Ὁ νεώτερος, ὁ μαρμαρίνος περίπτερος δωρικός ναός, οἰκοδομηθεὶς κατὰ τὸ 445 - 440 π.Χ. ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ παλαιοῦ, ἐτέθη κατὰ τὸ πλάτος τοῦ τεμένους, ὅπερ κατελάμβανε τὸν ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἰδίᾳ ἐμφανέστατον νότιον χῶρον τοῦ φρουρίου. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ ναοῦ, ὅστις παρεῖχε τὴν πλαγίαν πλευρὰν αὐτοῦ εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ προπύλου εἰσερχόμενον, κανονικὴ καὶ ἀπὸ λατρευτικῆς ἀπόψεως, προὔτιμήθη ἀναμφιβόλως διὰ τὰ πλεονεκτήματα, ἅτινα συνεπήγετο ὡς πρὸς τὴν κυρίως ἐνδιαφέρουσαν ἐνταῦθα ἐντύπωσιν τοῦ μνημείου ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Τοῦτο καθώρισε καὶ τὴν ἐν γένει διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ κατέστη ἄσχετον πρὸς τὸν σχηματισμόν, ὃν εἶδομεν ἐν Καλαυρείᾳ καὶ Αἰγίνῃ. Διὰ τὸν ἀπὸ τοῦ προπύλου εἰσερχόμενον εἰς τὸ τέμενος κατωρθώθη ὅπωςδήποτε νὰ δοθῇ καὶ πάλιν, οὐχὶ ἄνετος ὁμως, διαγώνιος ὄψις τοῦ ναοῦ. Ἡ καμπυλόγραμμος φυσικὴ πορεία τῆς ὀχυρώσεως ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς θαλάσσης διετηρήθη ἀναμφιβόλως, ὥς ἐγένετο καὶ ἀλλαχοῦ ¹, πρὸς πρόληψιν συγχύσεως τῆς εἰκόνος τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῆς λίαν ἐνδιαφερούσης πλευρᾶς ταύτης, ἣτις ἦτο δυνατόν νὰ προκληθῇ ἐὰν καὶ ἐντεῦθεν ὠρθογωνίζετο ὁ περίβολος τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ ἐν λόγῳ ἱερόν, κείμενον ἐντὸς φρουρίου ἐν ἐνεργείᾳ, ὅπερ περιελάμβανε ποικίλα οἰκήματα, δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἰδιαίτερων ἐσωτερικῶν βοηθητικῶν ἐγκαταστάσεων. Ὡς ἐκ τούτου δύο στοαὶ ἐκτίσθησαν μόνον, κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ τεμένους, εὐθὺς μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ νεωτέρου ναοῦ, αἵτινες, πλὴν τῆς πρακτικῆς χρησιμότητος αὐτῶν, ἀπεσκόπουν προφανῶς εἰς τὴν τόνωσιν τῆς ἐντυπώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου.

Ἡ προσθήκη αὕτη τῆς στοᾶς εἰς τὸ ἀπλῆς συστάσεως τέμενος, ὡς στοιχείου κανονικῶς πλαισιοῦντος τοῦτο, ἐμφανιζομένη ἐν Ἀττικῇ καὶ ἀλλαχοῦ, προγενεστέρως ἢ μεταγενεστέρως, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Νεμέσεως τοῦ Ῥαμνοῦντος ², ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἐν

¹ Πρβ. ΚΟΝΤΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 18.

² Βλ. Α. ORLANDOS, BCH, XLVIII (1924) σ. 310, πίν. VIII. Πρβ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 115. Βλ. βιβλ. ἐν WREDE, Attika, σ. 28.

Βραυρῶνι ¹ κ. λ. ἀπετέλεσε νεωτερισμόν, ὅστις ἔμελλε νὰ συμβάλῃ οὐσιωδῶς εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς ἱεροδομίας.

Προκειμένου περὶ εὐρέων, πολλαπλῆς συστάσεως ἱερῶν συγκροτημάτων ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἔχει ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς παρούσης ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Πελοποννήσου Ἡραίου τοῦ Ἄργους ² (πίν. 9β).

Τὸ ἱερὸν τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μακρὰν οἰκιστικῶν κέντρων ἀναπτυχθέντων, πρὸς δὲ τὴν Ὀλυμπίαν, ἀπὸ ἀπόψεως φυσικῶν προϋποθέσεων, διέφερε κυρίως ἔνεκα τῆς ἐπὶ πρानοῦς ἐδάφους ἐγκαθιδρύσεως αὐτοῦ.

Ἐν τῷ Ἡραίῳ τοῦ Ἄργους διὰ τῆς οἰκοδομήσεως ἐπὶ τῆς κλειτύς, χαμηλότερον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (7^{ος} π.Χ. αἰ.), τῶν στοῶν II καὶ III, κατὰ τὸ τέλος τῆς 7ης καὶ τὸ α' ἡμισυ τῆς 6ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος ³, ἴσως δὲ καὶ τοῦ κτίσματος, ὅπερ κατεῖχεν ἀρχικῶς τὴν θέσιν κτίσματος VIII, τὸ ᾠκοδομημένον μέρος τοῦ ἱεροῦ προσέλαβεν ἐπιμήκη μετωπικὴν μορφήν, ἐμφανίζουσαν, παρὰ τὰς ἀναντιρρήτους διαφοράς, σημαντικὰς ἀναλογίας πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ᾠκοδομημένου μέρους τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, κατὰ τὴν κλειτὴν τοῦ Κρονίου, ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τῆς 6ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος.

Τὴν μετωπικὴν ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου δὲν διετάρασεν ἀσφαλῶς ἐν τῷ Ἡραίῳ τοῦ Ἄργους ἡ ὑπαρξίς τοῦ βαθύτερον τοῦ ἐπιπέδου τῶν στοῶν ἐδραζομένου οἰκοδομήματος VII (6^{ος} π.Χ. αἰ.), ὅπερ ἐν τούτοις προσέλαβε τελικῶς σημασίαν στοιχείου συνθέσεως, μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ὡσαύτως χαμηλότερον ἐδραζομένης στοᾶς VI (α' ἡμ. 5^{ου} π.Χ. αἰ. ⁴). Διὰ τῆς στοᾶς ταύτης ἐξεδηλώθη σαφῶς ἡ πρόθεσις περιφεροῦς σχηματισμοῦ, ἔχοντος ὡς βᾶσιν τὸ πεδίον ἐδράσεως τῶν παλαιῶν στοῶν, ὅστις, ὡς καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἀποκτήσας πυρῆνα συνθέσεως, ἀπεκρυσταλλώθη διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Εὐπολέμου (423 — 416 π.Χ.), μετὰ τὴν πυρπόλησιν τοῦ παλαιοῦ.

Ὁ σχηματισμὸς οὗτος ὠλοκληρώθη διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ οἰκοδομή-

¹ Βλ. I. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ, 1949, σ. 75 ἐξ. Αὐτ. 1950, σ. 177 ἐξ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.δ. σ. 116.

² CH. WALDSTEIN, The Argive Heraeum, I (1902) πίν. V, VI. Ἐκ τοῦ πίνακος V ἐλήφθη ἡ πίν. 9β εἰκὼν τῆς παρούσης. HANELL, ἔ.δ. σ. 233. SCRANTON, ἔ.δ. σ. 252. WYCHERLEY, ἔ.δ. σ. 99. P. AMANDRY, Hesperia, XXI (1952) σ. 165 ἐξ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.δ. σ. 235 ἐξ. καὶ 504. Πρβ. KONTHN, ἔ.δ. σ. 5, 20.

³ Βλ. MARTIN, ἔ.δ. σ. 450, ὑπ. 2, 3. AMANDRY, ἔ.δ.

⁴ MARTIN, ἔ.δ. σ. 451, ὑπ. 1. Ἐν WALDSTEIN, ἔ.δ. σ. 127 ἐξ., 116· 410 π.Χ. Ἡ διαφορὰ αὕτη, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς χωρορρυθμικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἱεροῦ ἔχει σημασίαν κυρίως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα, ἐὰν ὁ τελικὸς σχηματισμὸς τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἤρχισε πρὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ νέου ναοῦ καὶ ἀπεκρυσταλλώθη δι' αὐτῆς ἢ ἐὰν ἤρχισε συγχρόνως πρὸς τὴν οἰκοδόμησιν ταύτην (βλ. ἀνάλογον ζήτημα ἐν Ὀλυμπίᾳ).

ματος IV, κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, οὗτινος ἡ εὐρεῖα πρόσοψις ἠρθρῶθη διὰ τρικιονίου στοᾶς, ὡς ἐγένετο καὶ ἀλλαχοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, προκειμένου περὶ εὐρυμετώπων οἰκοδομημάτων, κατεχόντων καιρίας θέσεις διὰ τὴν ὅλην ἐντύπωσιν τῶν ἱερῶν ἢ ἄλλων συγκροτημάτων.

Ἐν τῇ νέᾳ συνθέσει αἱ παλαιαὶ στοαὶ II καὶ III μετετράπησαν ἀπὸ προσώπου τοῦ ἱεροῦ εἰς πλαίσιον τοῦ περὶ τὸν ναὸν χώρου, ὅστις προσέλαβε τὴν σημασίαν κυρίως ἱεροῦ, κατέχοντας ἴδιον ἀνδρωτὸν πεδίον. Τοῦτο συνέβη, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἐν ἄλλοις ἱεροῖς, ἅτινα ἔκειντο ἐπὶ πρᾶνων θέσεων.

Νέαν πανηγυρικὴν πρόσοψιν τοῦ ἱεροῦ παρείχεν ἤδη ἡ στοὰ VI μετὰ τῆς παρακειμένης κλίμακος, δι' ἧς, ὡς καὶ διὰ τῆς κατασκευασθείσης παρὰ τὸ οἰκοδόμημα II, ἐξυπηρετήθη καὶ ἡ πρόθεσις ἀποφυγῆς τοῦ ἀποτόμου διαχωρισμοῦ τῶν σχηματισθέντων ἀνδρωτῶν πεδίων.

Ὁ νέος ναός, ἱδρυμένος κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀνδρωτοῦ πεδίου, παρείχεν εἰς τὸν ἀνερχόμενον τὴν κλίμακα τῆς προσόψεως τὴν πλαγίαν ὄψιν αὐτοῦ κυρίως, παρὰ τὸ δεξιὸν δὲ πέρας τῆς κλίμακος μόνον ἐφαίνετο καὶ ὑπὸ διαγωνιον ὄψιν. Πληρέστερον ὑπὸ τοιαύτην ὄψιν παρείχετο ὁ ναὸς ἀπὸ τῆς νοτιοανατολικῆς μικρᾶς κλίμακος, ἣτις, κατὰ παράδοξον τρόπον, προσήπτετο τῆς κεντρικῆς κατασκευασθεῖσα ἴσως ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ πλεονεκτήματος. Ἡ ὅλη ἄλλωςτε νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ ἐπλεονέκτει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐντυπώσεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ συνόλου, δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι διὰ τὸν λόγον αὐτὸν παρέμεινε τελικῶς ἐλευθέρα καὶ ἀνοικτὴ, προτιμηθείσης κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ οἰκοδομήματος IV τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ βορειοανατολικώτερον, καίτοι τοῦτο συνεπήγετο ἀκανόνιστον σχηματισμὸν τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἐξ Ἀνατολῶν.

Ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλευρῶν τὸ κυρίως ἱερόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν στοῶν, τῶν κλιμάκων καὶ τῶν ἀναλημματικῶν τειχῶν, ἀπετέλει κλειστὴν μάλλον σύνθεσιν ὀρθογωνίου περιῖπου σχήματος.

Ὅλως διάφορον μεταχείρισιν ἰσχυρῶς κεκλιμένου πρᾶνοῦς βλέπομεν ἐν **Δελφοῖς, ἔνθα τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος**¹ (πίν. 10) διεμορφώθη κυρίως μετὰ τὴν ἐκ τοῦ πυρὸς καταστροφὴν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (548 π.Χ.), ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ «ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν», μεταξὺ 513 καὶ 505 π.Χ.² Αἱ μεταβολαί, ὡς ὑπέστη τὸ ἱερόν μεταγενεστέρως ἀφεῶρων εἰς τὰ ἐπὶ μέρους, οὐδεμίαν δὲ ὡς ἐκ τούτου σοβαρὰν ἀλλοίωσιν τῆς ἐν λόγῳ διαμορφώσεως προὔξένησαν.

¹ Πλὴν τῶν Fouilles de Delphes, βλ. P. DE LA COSTE - MESSELIÈRE, Delphes (1945). Βλ. βιβλιογρ. ἐν DINSMOOR, Architecture, σ. 368 ἐξ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.δ. σ. 161. Βιβλ. σ. 502. Ἐκ τῆς εἰκ. 46 ἐλήφθη ἡ ἐν πίν. 10 εἰκὼν τῆς παρουσίας.

² Περὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν περίοδον καὶ τῆς ἥδη ἐμφανιζομένης τάσεως πρὸς ἀξονικὴν συσχέτισιν τῶν μερῶν βλ. MATZ, ἔ.δ. σ. 92.

Τὸ ἱερὸν τῶν Δελφῶν ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν παρ' οἰκιστικὰ κέντρα ἰδρυμένων, πολλαπλῆς συστάσεως ἱερῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ περιεβάλλετο ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τείχους, περικλείοντος τὰ ἱερὰ ἢ μεικτοῦ ἀδιαχωρίστου ἱεροῦ καὶ πολιτικοῦ χαρακτηῆρος οἰκοδομήματα, πρὸς ἐξασφάλισιν ἀσιμβεστάτου τοῦ παρ' αὐτὰ χώρου.

Διὰ τῆς παραλλήλου ἰδίᾳ πορείας τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ περιβόλου¹ τὸ τέμενος προσέλαβε σχῆμα ἐξαιρέτου πράγματι διὰ τὴν ἐποχὴν κανονικότητος, λαμβανομένης μάλιστα ὑπ' ὅσιν τῆς μεγάλης ἐκτάσεως καὶ τοῦ πολυσυνθέτου αὐτοῦ. Ἐπὶ πλέον τὸ κατασκευασθὲν ὀρθογώνιον ἐπιβλητικὸν καὶ εὐρύχωρον ἀνδρωτὸν πεδίον περὶ τὸ μέσον τοῦ τεμένου ἐπέτρεψε τὴν ἀνετον καὶ ἀπολύτως δεσπόζουσαν πέριξ ἰδρυσιν τοῦ νέου ναοῦ ἐν τῇ θέσει τῆς ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων συνεχιζομένης δελφικῆς λατρείας.

Τὰ δύο ταῦτα κύρια στοιχεῖα τῆς συνθέσεως, ὁ περιβόλος καὶ τὸ ἀνδρωτον τοῦ ναοῦ, ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῆς ἐπιτυχοῦς διαμορφώσεως τοῦ τεμένου. Αὕτη κατέστησεν ἄχρηστον οἰανδῆποτε μεταβολὴν ἐν αὐτῷ, ἀνάλογον πρὸς τὰς παρὰτηρουμένας ἐν ἄλλοις ἱεροῖς, ἐντὸς τῶν ἐπομένων ἑκατονταετηρίδων, ὅτε τὸ πνεῦμα τὸ ἐμφανιζόμενον ὡς νέον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, προσέλαβε χαρακτηῆρα ἐπιτακτικωτέρας καὶ σαφεστερας ἀπαιτήσεως.

Κατὰ τὰ λοιπὰ τὸ δελφικὸν ἱερὸν ἀνεπτύχθη τελικῶς παρὰ τὴν ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου S ἀνερχομένην ἀπὸ τῆς κυρίας πύλης πρὸς τὸν ναὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ θέατρον ἱερᾶς ὁδοῦ². Ἡ ὁδὸς αὕτη ἀπετέλεσε τὴν κεντρικὴν νευρώσιν τῆς διαρθρώσεως τοῦ συνόλου, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτῆς καθ' ὅλον τὸ βάθος τοῦ χώρου ἦσαν ἰδρυμένα, κατὰ τὸν συνήθη αὐτόνομον σχεδὸν τρόπον, τὰ διάφορα οἰκοδομικὰ καὶ ἄλλα μνημεῖα.

Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, ὡς ἐπίσης ἀπὸ τῶν πυλῶν τοῦ περιβόλου, αἵτινες ἦγον εἰς ἀντίστοιχα κλιμακωτὰ πεδία ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, προσέτι δὲ καὶ ἐκ διαφόρων σημείων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, παρεῖχοντο πλεῖσται πλεονεκτικαὶ ἀπόψεις τοῦ ἐπὶ ἐμφανεστάτης χώρας πράγματι ἰδρυμένου ναοῦ καὶ τῶν λοιπῶν σπουδαιότερων μνημείων.

Ἡ ἀφθονία αὕτη τῶν καιρίων σημείων ἐνατενίσεως συνετέλεσεν εἰς τὴν δημιουργίαν πολλῶν εὐρυτέρων ἢ ἐπὶ μέρους διαμορφώσεων, ἔχουσῶν τὴν σφραγίδα τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐξετελέσθη ἐκάστη.

Ἐνταῦθα σημειοῦται ἐνδεικτικῶς ἡ ἐμφαντικὴ χρῆσις τοῦ θεάτρου κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα, ἐν εἴδει κογχυλιοειδοῦς ἀπολήξεως τοῦ ἱεροῦ ἄνω, κατὰ τὰ νοτιοανατολικά, ὡς πρὸς δὲ τὰς στωικὰς διαμορφώσεις, πλὴν τῆς οἰκοδο-

¹ Πρβ. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 165.

² WYCHERLEY, ἔ.ἀ. σ. 97 καὶ 215.

μήσεως τῆς στοᾶς τῶν Ἀθηναίων, μετὰ τὸ 480 π.Χ.¹, ἥτις ἐτόνωσε τὴν ἐν-
τύπωσιν τῆς παρὰ τὴν ἄλω διαμορφώσεως, ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ οἰκοδόμη-
σις τῆς διωρόφου στοᾶς τοῦ Ἀττάλου Α', τεθείσης κατὰ τρόπον ἐντελῶς «περ-
γαμηνόν», λοξῶς ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου τοῦ τεμένου².

Τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἀσκληπιοῦ περιέχουσιν ὄροι πανταχόθεν, λέγει ὁ
ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (II, 27, 1) περὶ τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου³ (πίν. 11)
ὅπερ, ἀνῆκον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μακρὰν οἰκιστικῶν κέντρων ἀναπτυ-
χθέντων συνθέτων ἱερῶν συγκροτημάτων, δὲν εἶχεν ἀνάγκην συνολικοῦ ἀπο-
κλείοντος περιβόλου. Ἡ εἴσοδος τοῦ τεμένου καθωρίσθη διὰ τῆς οἰκοδομή-
σεως μνημειακῶν προπυλαίων, περὶ τὸ τέλος τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος,
ἅτινα, ὡς καὶ τὸ Πτολεμαῖον ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Μεγάλων Θεῶν τῆς Σαμοθρά-
κης⁴, εἶχον συμβολικὸν χαρακτῆρα. Ἐντὸς τοῦ συνόλου ἐδημιουργήθη κυ-
ρίως ἱερὸν.

Πρὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ μετέπειτα κυρίως ἱεροῦ

¹ Πρβ. P. AMANDRY, BCH, LXX (1946) σ. 1 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 449.

² Πρβ. MARTIN, Urbanisme, σ. 155.

³ Βλ. βιβλιογρ. ἐν DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 365 ἐξ. Πρβ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 243 ἐξ. Βιβλιογρ. σ. 459. Πρβ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, Ἰστ. Ἑλλ. Τέχνης (1916) σ. 356 ἐξ., 456 ἐξ. Ἐκ τῆς εἰκ. 378 ἐλήφθη ἡ ἐν πίν. 11 εἰκὼν τῆς παρούσης. Πρβ. ΚΟΝΤΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 4 ἐξ. καὶ 6.

⁴ A. CONZE-A. HAUSER-O. BENNDORF, Neue archaeol. Untersuch. auf Samo-
thrace (1880) σ. 37 ἐξ. K. LEHMANN, Samothrace (1955) σ. 73 ἐξ. Βλ. αὐτ. καὶ σχεδιογρ.
τοῦ ἱεροῦ. Πρβ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 435 ἐξ. Βιβλ. σ. 508. Τὸ ἱερὸν τῆς Σαμο-
θράκης παρέχει ἐν τῶν τυπικωτέρων δειγμάτων τεμένους δι' εἰδικούς λόγους ἐξελιχθέντος
διαφόρως τῶν ἐν τῷ παρόντι ἐξεταζομένων ἱερῶν. Εὐρισκόμενον ἐκτὸς τοῦ ἐγγύς διερχο-
μένου περιβόλου τῆς πόλεως, ἀνεπτύχθη βαθμιαίως ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς μέχρι τῆς μέσης
ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς περίπου, ἔχον ὡς βάσιν τὸν παραρρέοντα χεῖμαρρον, ὅστις ἀπέβη
ἡ κεντρικὴ νύρωσις τῆς τελικῆς συνθέσεως. Οὗτος διεχώριζε τὰς βοηθητικὰς ἀπὸ τῶν
ἱερῶν οἰκοδομῶν, αἵτινες περιελήφθησαν ἐντὸς φυσικῶς ἀπομονομένου χώρου. Ὡς ἐκ
τούτου δὲν ἐχρειάσθη νὰ σχηματισθῇ ἐνταῦθα, καθ' οἷονδήποτε τρόπον, πλαισίωσις τοῦ
κυρίως ἱεροῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκδηλοῦται ἀλλαχού ἡ τάσις πρὸς ἀξονικὴν συσχέτισιν τῶν
ἐπὶ μέρους στοιχείων. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἢ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐλευθέρᾳ διάθεσις τῶν
ἱερῶν οἰκοδομῶν, μετὰ ποικίλων ἀξόνων, ἐπὶ τῆς ἀνωφεροῦς ὁχθῆς τοῦ χειμάρρου,
συντελεσθή, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς, μετὰ
σημαντικῆς ἤδη διαθέσεως πρὸς ἔμφασιν. Τοῦτο κατέστησεν εὐχερῇ τὴν ὁλοκλήρωσιν
τοῦ ἱεροῦ, συμφώνως πρὸς τὸ «περγαμηνόν» πολιοδομικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἐπέδρασεν
ἰσχυρῶς ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἀνατολικοῦ νησιωτικοῦ κόσμου. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν βοη-
θητικῶν ἐγκαταστάσεων ἐκτίσθη περὶ τὸ 200 π.Χ. ἡ χαρακτηριστικὴ διώροφος στοά,
παρὰ τὴν ὁχθὴν τοῦ χειμάρρου, τὴν δ' ὅλην σύνθεσιν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ συνέδεσεν εἰς
τὸ βάθος τὸ ἄγαλμα τῆς Νίκης, ἀναλόγου τεχντροπίας (πρβ. ἐν M. BIEBER, The
Sculpture of the Hellenistic age, 1955, σ. 125 ἐξ.), ὑψούμενον ὑπὲρ τὸ κοῖλον τοῦ θεά-
τρου καὶ ἀποτελοῦν τὴν λιάν προσφιλῇ εἰς τὴν τεχντροπίαν κορωνίδα τῆς συνθέσεως.

ὑπῆρχε μόνον ὁ λαβύρινθος, ἐν τῇ θέσει περίπου τῆς μεταγενεστέρως κτισθείσης Θόλου, τὸ τετραγωνικὸν οἰκοδόμημα Ε¹ καὶ τις ἄλλη ἴσως ἄγνωστος κατασκευή.

Ἵνα μὴ ἀπομονωθῇ πιθανῶς ἡ σπουδαιοτάτη θέσις τοῦ λαβυρίνθου, τιθεμένη ὀπισθεν τοῦ ναοῦ, οὗτος ἐτέθη σχεδὸν ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ χώρου, τοῦ σχηματισθέντος τελικῶς εἰς ὀρθογώνιον, ἰδρυθεὶς βορείως τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος αὐτοῦ (380 π.Χ.).

Τὸν χώρον τοῦτον θαυμασίως ὠργάνωσεν ἀπὸ Δ. κατὰ τὸ β' τρίτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἡ Θόλος, ἀπέκλεισε δ' αὐτὸν ἀπὸ Β. ἢ ἐν συνεχείᾳ κατασκευασθεῖσα ἰωνικὴ στοὰ τοῦ Ἀβάτου. Ἀπὸ Α. ἐδημιουργήθη στωικὸν βάθος διὰ τοῦ προστώου, ὅπερ προσετέθη κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ παλαιῦ οἰκοδομήματος Ε, ὡς εἶδομεν ὅτι ἐγένετο καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ, νοτίως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς Νοτιοανατολικῆς Στοᾶς ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἑστίας.

Ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ χαμηλοῦ περιβόλου τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, ὅστις ὅπωςδήποτε φαίνεται ὅτι ἦτο μεταγενέστερος τῆς στοᾶς τοῦ Ἀβάτου, δὲν δύναται, πρὸς τὸ παρόν, νὰ καθορισθῇ μετὰ βεβαιότητος. Ὁμοίως ἀβεβαία παραμένει καὶ ἡ ἔκτασις τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἀπὸ Ἀνατολῶν.

Κατὰ τὰ λοιπὰ σημειοῦται ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, περὶ τὸ 330 π.Χ., ἐπὶ τῆς γραμμῆς σχεδὸν τοῦ ὁρίου τοῦ κυρίως ἱεροῦ, προφανῶς δι' ἔλλειψιν χώρου ἐντὸς αὐτοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἐκτὸς τοῦ κυρίως ἱεροῦ σχηματισμὸς ὀρθογωνίων συνθέτων ἀθλητικῶν καὶ ἄλλων βοηθητικῶν κτισμάτων. Τὸ στάδιον ἐγκατεστάθη κατὰ τὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἐντὸς ἐδαφικῆς πτυχῆς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ διαταράσσεται δι' αὐτοῦ τὸ σύνολον.

Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου ἐπίσης ἐμφανίζεται ἐν τῶν πρωϊμωτέρων δειγμάτων πλήρως διαμεμορφωμένου κλειστοῦ περιστύλου τεμένους, διὰ τῆς διαμορφώσεως, ἣν προσέλαβε τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Κορίνθου μετὰ τὸ 338 π.Χ.²

Ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἐπιτελεσθεῖσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναμόρφωσιν τοῦ βορείου μέρους τῆς πόλεως, ἐπὶ τῇ βάσει ἐνιαίου σχεδίου, ἐν τῷ γηλόφῳ τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὴν σχετιζομένην πρὸς αὐτὸ πηγὴν τῆς Λέρνης, ἔνθα προηγουμένως ὑπῆρχεν ὁ παλαιότερος μεγαροειδὴς ναός, ἰδρύθη νέος, δίστυλος ἐν παραστάσι, εὐρύτερος. Ἀπὸ τῶν τεσσάρων πλευρῶν περίεξ κατασκευάσθησαν στοαί, μετὰ δωματίων, προοριζομένων διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν

¹ Βλ. ὑποσ. 4 σ. 18.

² Βλ. C. ROEBUCK, Corinth, XIV, The Asklepieion and Lerna (1951). Πρὸς καὶ παλαιότε. F. J. DE WAELE, AJA, XXVIII (1933) σ. 416 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ RE. Suppl. VI (1935) λ. *Korinthos*, 195 ἐξ. Βλ. καὶ KONTHN, ἔ.δ. σ. 5 ἐξ.

τῶν ποικίλων ἀναγκῶν ἑνὸς Ἀσκληπιείου. Ὅπισθεν τῆς νοτίου κιονοστοιχίας διήρχετο ὁδός, ἣτις διὰ τοῦ ἐπιστεγάσματος αὐτῆς ἐσχημάτιζεν εἶδος κρυπτοστοᾶς. Μεταξὺ τῆς ἀπὸ Δ. κειμένης Λέωνος καὶ τοῦ γηλόφου τοῦ Ἀσκληπιείου ἔκειτο τὸ Ἄβατον ἢ Ἐγκοιμητήριον, συγκείμενον ἐκ τεσσάρων δωματίων, μετ' εἶδους λιθίνων καθεδρῶν, κλινῶν, τραπεζῶν καὶ βωμοῦ ἐν τῷ μέσῳ.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ στενομῆκης περίστυλος τύπος τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Κορίνθου, μορφολογικῶς τουλάχιστον, συνδέεται στενότερα πρὸς τὸν παλαιὸν ἀπλοῦν τύπον μετὰ ναοῦ, πλαισιουμένου ὀρθογωνίως πέριξ, ὃν εἶδομεν ἐν Καλαυρείᾳ καὶ ἐν Αἰγίνῃ. Διότι πράγματι ἐν τῷ νέῳ τύπῳ δὲν εὗρισκόμεθα εἰ μὴ πρὸ ἀπλουστεύσεως τῆς εὐρύτερας κατηγορίας τεμενῶν, μετὰ πλειόνων κτηριακῶν ἀναγκῶν, εἰς ἣν κατ' ἐξοχὴν ὑπάγονται τὰ Ἀσκληπιεῖα, ἣτις συνετελέσθη ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἐπιτεινομένης ἀνάγκης πρὸς κανονικὸν σχηματισμὸν τῶν συνόλων. Οὕτω κατέστη δυνατὸς ὁ περιορισμὸς τῶν μονάδων συνθέσεως ἐν τῷ νέῳ τύπῳ εἰς δύο μόνον, ὡς ἐγένετο καὶ ἐν τῷ παλαιῷ· ἥτοι εἰς τὸν ναὸν καὶ εἰς τὴν πλαισιοῦσαν αὐτὸν στωικὴν διαμόρφωσιν, ἐν ᾗ συνεδυάσθησαν ἡ λειτουργία τοῦ περιβόλου καὶ τὰ ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν πλεονεκτήματα πρὸς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ποικίλων κτηριακῶν ἀναγκῶν ἐντὸς τῶν παρακειμένων χώρων τῆς στοᾶς.

Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν¹ (πίν. 12α) ἡ ἐπιτεινομένη κατὰ τὸν 5^{ον} π.Χ. αἰῶνα τάσις πρὸς κανονικὴν διαμόρφωσιν τῶν εὐρύτερων καὶ ἐπὶ μέρους σχηματισμῶν, ἀφοῦ προηγουμένως ἐξεδηλώθη, ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατόν, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀνανεώσει τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου ἐπὶ Κίμωνος², ἔσχε σαφεστέρας καὶ πληρεστέρας ἐκδηλώσεις κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν διαρρύθμισιν τοῦ συνόλου ἀπὸ τῆς περικλείου ἐποχῆς καὶ ἐξῆς³.

Ἡ διαρρύθμισις αὕτη διακρίνεται ἀναμφιβόλως ὑπὸ πρωτοτυπίας ἀναλόγου πρὸς τὴν χαρακτηρίσασαν ἐν γένει τὰ ἀθηναϊκὰ ἔργα τῆς περιόδου ταύτης. Σημαντικὸν ἐν τούτοις μέρος τῶν δοθεισῶν ἀσυνήθων λύσεων σχετίζεται πρὸς τὰς προϋποθέσεις, ἀφ' ὧν ἐξεπήγασεν ἡ ὅλη σύνθεσις.

Παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ Ἀκρόπολις δὲν ἀπετέλει ἐνιαῖον τέμενος, ὡς τὰ ἐξετασθέντα ἀνωτέρω ἱερά. Παρὰ τὴν κυρίαρχον θέσιν ἣν κα-

¹ Βλ. βιβλιογρ. ἐν HILL, ἔ.δ. σ. 236 ἔξ. Ἐκ τῆς εἰκ. 22 ἡ εἰκὼν τοῦ πίνακος 12α τῆς παρούσης. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.δ. σ. 40 ἔξ. βιβλιογρ. σ. 500. Πρβ. G. PH. STEVENS, *Restorations of Classical Buildings* (1955), πίν. I ἔξ.

² Βλ. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.δ. σ. 166. Περὶ ἀναλόγου ἐπενεργείας τῆς τάσεως πρὸς κανονικὸν σχηματισμὸν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος, κατὰ τὴν κλασσικὴν τροποποίησιν αὐτοῦ, ἰδίᾳ παρὰ τὸ τελεστήριον, βλ. αὐτ. σ. 170 ἔξ.

³ G. PH. STEVENS, *Hesperia* V (1936) σ. 443 ἔξ. Τοῦ αὐτοῦ *Suppl.* III (1940): Βλ. καὶ C. WEICKERT, *Studien zur Kunstgeschichte des 5. Jahrh. v. Chr.* Ἔργα Περικλέους (1950) σ. 3 ἔξ. MARTIN, *Urbanisme*, σ. 147, 259 ἔξ.

τεῖχεν ἐν αὐτῇ ὁ Παρθενών, εἶναι προφανές ὅτι καὶ τὰ λοιπὰ ἱερὰ διετήρησαν σημαντικὴν αὐτοτέλειαν ἐν τῇ τελικῇ συνθέσει. Τοῦτο ἐπέβαλε τὴν ἀναγνώρισιν πλειόνων ἰδιατέρων τεμενῶν, ἅτινα διεμορφώθησαν κατὰ τὰς ἰδίας ἀπαιτήσεις ἑκαστον, διηρθρώθησαν δὲ εἰς ἐνιαῖον σύνολον, κυρίως διὰ τῆς ἐπενεργείας τῆς ἐντυπώσεως τοῦ Παρθενῶνος, οὗτινος τὴν εὐρυτέραν ἐπιβολὴν δὲν ἐμείωσεν ἀσφαλῶς ὁ παρ' αὐτὸν περίβολος. Σοβαρῶς συνέβαλεν ὡσαύτως καὶ ἡ χρῆσις ἐν εἶδει συνδυατικοῦ στελέχους τοῦ πρὸ τῶν προπυλαίων χώρου, ὅστις διεμορφώθη καταλλήλως πρὸς τοῦτο.

Ἐτέραν προϋπόθεσιν, βασικὴν ὡσαύτως διὰ τὴν σύνθεσιν, ἀπετέλεσεν ἡ ὑπαρξίς μιᾶς μόνον εἰσόδου διὰ τῶν προπυλαίων, ὣν καθωρίσθη προσφόρως πρὸς τοῦτο ἡ θέσις, κατὰ τὴν τελικὴν ἰδίαν διαμόρφωσιν αὐτῶν, μιᾶς δὲ γραμμῆς συχνότερας πορείας πρὸς Α. καὶ ἐνὸς κυρίου ἄξονος συνθέσεως (Α. - Δ.) παρεχομένου καὶ τούτου ἐπίσης ὑπὸ τῶν προπυλαίων ¹.

Ἡ ἀποκλειστικότης αὕτη, ἥτις συνήθως ὑφίστατο εἰς μικρὰ μόνον ἢ ἀπλῆς συστάσεως σύνολα, ἐν τῇ Ἀκροπόλει συνεπήγετο σημαντικὰ πλεονεκτήματα ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως καὶ τονισμοῦ τῆς ὅλης συνθέσεως, ἅτινα θαυμασιῶς πράγματι ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ ἐκτελέσαντες τὴν διαρρυθμίσιν.

Κατὰ τὰ λοιπὰ σημειοῦται ἡ αὐτόνομος σχεδὸν διάθεσις τῶν περιοχόμενων οἰκοδομῶν. Ἐκ τούτων ὁ Παρθενών, τεθεὶς μακρὰν τῶν παλαιότερων κτισμάτων, διὰ τοῦ τρόπου τῆς τοποθετήσεως αὐτοῦ ἤδη ἀπὸ τῆς προπερικλείου περιόδου, παρέσχεν ἐν τῶν τυπικωτέρων δειγμάτων ἀνιδρύσεως ναοῦ ἐντὸς εὐρέος συγκροτήματος, συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, σημαντικῶς βελτιωθὲν μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν νέων προπυλαίων. Οὕτω διὰ τὸν ἀπ' αὐτῶν εἰσερχόμενον, ὡς καὶ διὰ τὸν διερχόμενον τὸ πρόπυλον τοῦ ἰδιαίτερου τεμένους τοῦ ναοῦ, τὴν ἐπιβλητικὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ὅλης κατασκευῆς αὐτοῦ ἐνίσχυνεν ἡ ἄμεσος ἐκδήλωσις τῆς σωματικῆς, τῆς πλαστικῆς ὑποστάσεως τοῦ μνημείου, ὅπερ πρὸς τοῦτο παρείχετο ὑπὸ προσφόρους διαγωνίους ὄψεις ².

Παραλλήλως ἴσχυσεν ἐν τῇ διαρρυθμίσει ταύτῃ ἡ πρόθεσις ὀπτικοῦ καθορισμοῦ τῶν ἀποτελούντων τὸ σύνολον μερῶν, ὡς καὶ ἡ τάσις κανονικωτέρας, κατὰ τὸ δυνατόν, διαμορφώσεως τῶν μερῶν τούτων. Ἡ τάσις αὕτη ἐξεδηλώθη διὰ τοῦ ὑποτυπωδῶς τετραγώνου σχηματισμοῦ τοῦ πρὸ τῶν προπυλαίων χώρου ³, εἰς ὃν παρεῖχε τὸ ἀπὸ Δ. βάθος τὸ μυκηναϊκὸν τεῖχος μετὰ τῶν πρὸ αὐτοῦ ἀναθημάτων· διὰ τῆς ἐν εἶδει τμημάτων ὀρθογωνίων διαμορφώσεων αἰσθητέρας τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ πρὸ

¹ Πρβ. καὶ ΚΟΝΤΗΝ, ἔ.δ. σ. 21 ἔξ.

² Βλ. καὶ αὐτ. σ. 15.

³ Βλ. STEVENS, *Hesperia* V, σ. 516· 45×40 μ.

τῆς Χαλκοθήκης χώρου, ἅτινα ἦσαν τεθειμένα λοξῶς πρὸς τὸν ἀπὸ τῶν προ-
 πυλαίων ἄξονα· διὰ τοῦ κανονικοῦ σχηματισμοῦ τοῦ παρὰ τὸν Παρθενῶνα,
 τὸ Ἐρέχθειον κ.λ.π. χώρου.

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι πρὸς τούτοις ὅτι, καίτοι ὁ ὥς ἄνω καταμερισμὸς
 τοῦ συνόλου ἔλαβε συγκεκριμένην μορφήν, διὰ τειχῶν, πυλῶν κ.λ.π. ὅμως οἱ
 εἰρημένοι χώροι ἀτελῶς μόνον ἀπεχωρίσθησαν ἀπ' ἀλλήλων.

Λίαν ἐνδιαφέρον δεῖγμα βαθμιαίως συντελεσθείσης κανονικῆς δια-
 μορφώσεως ἱεροῦ, εὗρισκομένου ἐντὸς πόλεως διηρθρωμένης κατὰ τὸν πα-
 λαιὸν πολιοδομικὸν τρόπον, παρέχει περαιτέρω τὸ **Ἡράκλειον τῆς Θά-
 σου**¹ (πίν. 12β).

Τοῦτο ἔκειτο ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας πόλεως², παρὰ
 τὸν κῆπον τοῦ *Ἡρακλέους* καὶ ἐπὶ τοῦ ὁρίου τῆς πεδιάδος πρὸς τὴν ἀνω-
 φέρειαν, ἥτις ἄγει ἄνω πρὸς τὴν ἀκρόπολιν.

Μέχρι τέλους τῆς 6ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχον
 ἐν τῷ ἱερῷ τὰ ἐξῆς κτίσματα· ὁ παλαιότερος ναός, ὑπὸ μορφήν ἀπλοῦ μεγά-
 ρου μετ' ἐσωτερικῆς ἐσχάρας, ἰδρυμένος παραλλήλως πρὸς τὸ μῆκος τῆς κλει-
 τύος, ἐν τῇ θέσει τοῦ δευτέρου ἀπὸ Δ. τῶν μεταγενεστέρως οἰκοδομηθέντων
 Οἴκων καὶ μετὰ τοῦ ἄξονος τοῦ μήκους ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Οὗτος κατεσκευάσθη
 περὶ τὸ τέλος τῆς 7ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος καὶ ἀνεωόθη περὶ τὸ 540-520 π.Χ.

Παραλλήλως πρὸς τὸν ναόν, μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κλειτύος, ὑπῆρχον
 ἄλλαι κατασκευαί, δύο ἢ πλείονες, ὁμοίας ἀπλότητος, πρὸ δὲ τοῦ συνόλου
 τούτου ὁ βωμός, ἐν τῇ θέσει, ἣν διέτηρησε καὶ βραδύτερον, ἀρχικῶς λειτουρ-
 γῶν πιθανῶς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἄνευ τινὸς ἐποικοδομῆς. Ὅπισθεν
 τῶν κτισμάτων ὑπῆρχε τὸ ἱερὸν φρέαρ, στεγασθὲν, περὶ τὸ τέλος τῆς 6ης π.Χ.
 ἑκατονταετηρίδος, διὰ δωρικοῦ μονοπύργου³.

Περὶ τὴν καμπὴν τῆς 6ης πρὸς τὴν 5ην ἑκατονταετηρίδα κατεσκευάσθη
 ἡ στενομήκης οἰκοδομὴ τῆς «Λέσχης», ἥτις ἐπλαισίωσε ἀπὸ Α., παρὰ τὸ
 ὄριον τῆς κλειτύος, τὸν χώρον, τὸν κατεχόμενον ὑπὸ τοῦ βωμοῦ καὶ τῶν πα-
 λαιῶν κτισμάτων. Ἡ Λέσχη αὕτη, ἥτις ἀπετέλεσε τὴν πρώτην ἔνδειξιν τῆς
 ἀρξαμένης ἤδη αἰσθήσεως τοῦ ἱεροῦ ὥς συνθέτου συνόλου, ἐξεπλήρωσεν ἀπὸ
 τῆς ἀπόψεως ταύτης σκοπὸν ἀλλαχοῦ ἐκπληρούμενον ὑπὸ στωικῶν κατα-
 σκευῶν. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἡ μορφή τῆς προσόψεως τοῦ οἰκοδομήματος,

¹ Βλ. Μ. LAUNNEY, *Études Thasiennes* I (1944). Ἐκ τοῦ πίν. XIX ἐλήφθη ἡ
 εἰκὼν τοῦ πίν. 12β τῆς παρούσης. Πρβ. R. MARTIN, REG, LXII (1949) σ. 220 ἐξ.
 LXVI (1953) σ. 281. Βλ. καὶ SCRANTON, ἔ.ἀ. σ. 257.

² Πρβ. LAUNNEY, ἔ.ἀ. σ. 10 εἰκ. 1.

³ Βλ. MARTIN, ἔ.ἀ. LXII σ. 221. (LAUNNEY, ἔ.ἀ. σ. 89· ἴσως προγενέστερον
 τοῦ 600 π.Χ.).

ἥτις διηρθροῦτο δι' ὀκτὼ ὁμοίων, κατ' ἴσα διαστήματα κατεσκευασμένων θυρῶν, ἐκοσμεῖτο δὲ ὑπὸ προτομῶν πηγάσων¹.

Ἐντὸς τοῦ 5ου π.Χ αἰῶνος κατεσκευάσθη ὁ νέος περίπτερος ἰωνικός, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ναός², ὅστις κατέλαβε τὸν ἔναντι τοῦ παλαιοῦ χώρον, βορείως τοῦ βωμοῦ, ἀποκλήσαντος, ἤδη ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς Λέσχης, τὴν σημασίαν κέντρου τῆς ἀναπτυσσομένης συνθέσεως. Ὁ ναὸς οὗτος ἰδρύθη ἐπὶ εἶδους ποδίου, διὰ δὲ τῆς εὐρείας, ἐν σχέσει πρὸς τὸν σηκόν, περιστάσεως ἐπλήρωσε τὸ πλεῖστον τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς σχηματιζομένης περὶ τὸν βωμὸν αὐλῆς³.

Τὸ ἀσύνηθες πλατὺ καὶ βραχὺ σχῆμα, ὅπερ ἔλαβεν ὁ ναὸς οὗτος, ἀποτελέσας ἐν τῇ παρουσίᾳ συνθέσει πλαισιοῦν, ἀντὶ πλαισιουμένου στοιχείου, μαρτυρεῖ περὶ τῆς οὐσιώδους συμβολῆς, ἣν συχνάκις ἀσχετῇ ἡ χωρορρυθμικὴ λειτουργία τῶν οἰκοδομημάτων εἰς τὴν δημιουργίαν νέων μορφῶν· ἔστω καὶ ἐὰν πρόκειται περὶ εἶδους, ὥς ὁ ναός, οὗτινος τὰ γενικὰ σχήματα καὶ αἱ ἀναλογίαι ἦσαν καθωρισμένα κατὰ τὴν ἐποχὴν τουλάχιστον τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους τῆς Θάσου.

Ἡ συμπλήρωσις τοῦ συνόλου καὶ ὁ κανονικὸς σχηματισμὸς τῆς περὶ τὸν βωμὸν αὐλῆς συνετελέσθησαν ἐν συνεχείᾳ, ἐπὶ τῇ βάσει ἐνιαίου σχεδίου, ἐντὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα.

Πρὸς ἀπλούστευσιν τῆς συνθέσεως καὶ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς κανονικῆς, ἀξονικῆς διαθέσεως τῶν περὶ τὴν αὐλὴν κατασκευῶν, αἱ ἔναντι τοῦ νέου ναοῦ ἀρχαῖκαί οἰκοδομαὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ μιᾶς στοᾶς, ἀβεβαίου ὕψους, μετὰ πέντε Οἴκων⁴ ὅπισθεν τῆς κιονοστοιχίας, ἥτις ἐπλαίσωνε τὴν αὐλὴν ἀπὸ Νότου. Εἷς τῶν Οἴκων κατέλαβε τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, οὗτινος ἡ σημασία καὶ ὁ σκοπὸς εἶχον μεταβλητῇ ἀσφαλῶς ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ νέου.

Ἀπὸ τῆς προσθίας, τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τὸ ἱερὸν καθωρίσθη πλαισιοθὲν διὰ χαμηλοῦ τοίχου, ἐπὶ μέρους ἀναλημματικοῦ, καὶ εὐρυτάτης κλίμακος, ἅτινα ἐσχημάτιζον εἶδος βάσεως τοῦ ὑπερκειμένου συνόλου. Περὶ τὸ μέσον τῆς κλίμακος κατεσκευάσθη ἐπὶ προβολῆς πρόπυλον, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡ κλίμαξ ἀπεκλείετο διὰ δρυφράκτων ἢ ἄλλως, μὴ χρησιμεύουσα, συνήθως τουλάχιστον, πρὸς ἄνοδον. Κατὰ τὸ πέρας αὐτῆς ἦσαν ἀνιδρυμένα ἐπὶ τῶν βαθμίδων ἀναθήματα καὶ ἐνεπίγραφοι στήλαι. Μεταξὺ τῆς εἰσόδου ταύτης καὶ τοῦ βωμοῦ ἡ πρὸς αὐτὸν ἄγουσα ὁδὸς ἐσχηματίσθη κανονικῶς διὰ πλακοστρώτου.

¹ Βλ. LAUNNEY, ἔ.ἀ. σ. 62, 98 (βιβλιογρ.), εἰκ. 55· πίν. XII.

² Βλ. LAUNNEY, σ. 67 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 220 ἐξ.

³ Πρβ. KONTHN, ἔ.ἀ. σ. 16 ἐξ.

⁴ Βλ. LAUNNEY, ἔ.ἀ. σ. 77 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 221. Τοῦ αὐτοῦ Agora, σ. 446.

Εἰς τὴν πρόθεσιν ὀρθογωνίσεως, κατὰ τὸ δυνατόν, τοῦ συνόλου ἐθνισιά-
σθη τὸ ἱερὸν φρέαρ, ἀποξενωθὲν ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ἱεροῦ καὶ περικλεισθὲν ἐντὸς
τριγωνικῆς αὐλῆς ὀπισθεν τῶν Οὔκων.

Ἡ ὅλη συμπλήρωσις τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἡρμόσθη πρὸς τὸν προσανα-
τολισμὸν τῆς Λέσχης, ὅστις ἦτο καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἀξόνων τοῦ πα-
λαιοῦ ναοῦ. Ὁ νέος ναός, καίτοι, ὡς εἴπομεν, ἀπετέλεσε στοιχεῖον πλαισιούν,
ἐν τούτοις δὲν ὑπετάγη πλήρως εἰς τὸν κοινὸν προσανατολισμὸν τοῦ ὅλου
πλαισίου, ἀλλ' ἀπέκλινεν ἀπ' αὐτοῦ. Διετήρησεν οὕτω, μέχρις ὠρισμένου σημείου,
τὴν αὐτονομίαν, ἣτις διέπει τὴν ἴδρυσιν τῶν ναῶν ἐντὸς τῶν συνόλων, ὡς
ἀποτελούντων συνήθως περιεχόμενα, κεντρικῆς διαθέσεως στοιχεῖα τῆς συν-
θέσεως. Πρὸς τὸν εἰσερχόμενον διὰ τοῦ προπύλου ὁ ναός, τονισθεὶς διὰ τῆς
ἀνιδρύσεώς του ἐπὶ τοῦ ποδίου, καὶ μάλιστα ὁ σηκός, παρεῖχον διαγώνιον
ὄψιν¹.

Τάσις πρὸς ὀρθογωνισμόν τοῦ σχήματος τοῦ τεμένους ἰσχυρὰ κατα-
φαίνεται καὶ ἐν τῷ **ιερῷ τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Θάσου**² (4ος π.Χ. αἰών;),
ἐνθα ὅμως ὁ ἐπιτευχθεὶς τετράπλευρος σχηματισμός, προσεγγίζων τὸ ὀρθο-
γώνιον, ἐμφανίζει σοβαρὰς ἀτελείας, συνήθεις, προκειμένου περὶ διαμορφώ-
σεων ἀναπτυσσομένων ἐντὸς πολιοδομικῶν συνόλων συντεθειμένων κατὰ τὸν
παλαιὸν τρόπον.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει ἀφ' ἐτέρου, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς πα-
ρούσης ἐν τῇ ἀνατολικῇ περιοχῇ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ διαμόρφωσις τοῦ **ιεροῦ**
τῆς Ἀθηνᾶς Λινδίας³ (πίν. 13α) ἐπὶ τῆς Ῥόδου, ἡ γενομένη ἀπὸ τοῦ
β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς.

Ἀφορμὴν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ταύτην παρέσχεν ἡ ἐντὸς τοῦ 4ου π.Χ.
αἰῶνος πυρπόλησις τοῦ διατηρουμένου εἰσέτι ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς

¹ Πρβ. KONTHN, ἔ.δ. σ. 16 ἐξ. Περὶ «ἀτελειῶν» τινων, ὡς πρὸς τὴν ἐπίτευξιν
γεωμετρικῆς κανονικότητος τοῦ ὅλου σχηματισμοῦ, ὀφειλομένων πράγματι εἰς τὴν συν-
ήθως προτιμωμένην κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν συμβιβαστικὴν λύσιν τῶν τιθεμένων ἀν-
τιρρόπων προβλημάτων, ἣτις ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἐμφάνισιν λεπτομερειακῶν μορφι-
κῶν ἀποκλίσεων, ἀπὸ τῆς κανονικότητος, ἐπὶ τῆς σχεδιαστικῆς ὑποτυπώσεως μόνον
αἰσθητῶν, βλ. LAUNEY, ἔ.δ. σ. 34.

² Βλ. A. BON - H. SEYRIG, BCH, LIII (1929) σ. 318 ἐξ. Πρβ. K. SCHEFOLD,
Orient Hellas und Rom (1945) σ. 76. MARTIN, REG, LXVI (1953) σ. 281.

³ Βλ. βιβλιογρ. ἐν R. INGLIERI, Carta archeol. dell' Isola di Rodi (1936)
σ. 62 ἐξ. Βλ. ἐπίσης CHR. BLINKENBERG, Lindos I (1931) σ. 10 ἐξ. πίν. I. Αὐτ. II, I
(1942) σ. 1 ἐξ. X. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ῥόδος (1949) σ. 120 ἐξ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.δ.
σ. 374 ἐξ. Ἐντεῦθεν (εἰκ. 98) ἐλήφθη ἡ φωτογραφία τοῦ παρεχομένου νέου σχεδιο-
γραφήματος τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λίνδου τοῦ καταρτισθέντος ὑπὸ τοῦ E. DYGGVE, ἣτις
παράκειται ἐν πίν. 13α τοῦ παρόντος. Πρβ. καὶ PH. WILLIAMS - LEHMANN, Journal
of the Society of Archit. Historians XIII, 4 σ. 15.

Λινδίας (μέσα 6ου π.Χ. αἰ.)¹. Μέχρι τῆς τελικῆς διαρρυθμίσεως τὸ ἱερὸν τῆς θεᾶς ἐταυτίζετο πρὸς τὴν ἀκρόπολιν, ἰδίᾳ ἀφ' οὗτου αὕτη προσέλαβε καθαρὸν χαρακτῆρα τεμένους, μετὰ τὸν συνοικισμόν τῆς πόλεως τῆς Ῥόδου (408 π.Χ.), περιελάμβανε δὲ καὶ τινὰς μικρὰς ἄλλας δευτερευούσας λατρείας.

Ὁ ἀρχαϊκὸς ναὸς ἔκειτο, ὥς καὶ ὁ σφζόμενος, ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας καὶ στενοτέρας νοτιοανατολικῆς ἀπολήξεως, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴν τοῦ πρα-νοῦς τῆς ἀκροπόλεως, πρὸς τὴν θέσιν δ' αὐτοῦ ἦγεν ἀπλῆ κλίμαξ, ἀκολουθοῦσα τὴν φυσικὴν ἀνοδὸν τοῦ ἐδάφους.

Κατὰ τὴν νέαν διαμόρφωσιν, ὥς ἐγένετο καὶ ἐντὸς τῶν ἄλλων τεμενῶν, περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνωτέρω, ἀπεχωρίσθη τοῦ συνόλου, ἐν εἵδει κυρίως ἱεροῦ, ὁ ἀνώτατος χῶρος παρὰ τὸν ναόν, διευρυνθεὶς τεχνητῶς διὰ τῆς κατασκευῆς ἀνδῆρου πρὸ αὐτοῦ. Τὸ μέτωπον τοῦ ἀνδῆρου τούτου προσέλαβε τὴν μορφήν προπυλαίων (τέλ. 4ου π.Χ. αἰ.), καταφανῶς ἀντανακλῶσαν τὸ πρωτότυπον τῶν ἀθηναϊκῶν προπυλαίων. Ἡ διαφορὰ ἐν τούτοις μεταξὺ τῶν δύο οἰκοδομημάτων εἶναι οὐσιώδης, ὥς ὀφειλομένη εἰς διαφορὰν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν.

Εἰς τὸ πεδίον τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἔφερεν εὐρεῖα κλίμαξ πανηγυρικὴ, κειμένη μεταξὺ τῶν δύο προβαλλομένων περὺγων τῶν προπυλαίων. Ἄνω ἐπὶ τοῦ πεδίου ἡ στοὰ ἐκάμπτετο ἀπὸ Δ., συνεχιζομένη μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς προσθίας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὑπεδηλοῦτο ἡ τοιαύτη συνέχισις διὰ κατασκευῆς τῆς κιονοστοιχίας μόνον.

Εὐρισκόμεθα δηλαδὴ πρὸ ὀρθογωνίου σχηματισμοῦ τοῦ χώρου, μετὰ ἐσωτερικοῦ περιστυλίου, συμπληρουμένου διὰ συνήθων μέσων ἀρχιτεκτονικῆς αὐταπάτης. Ἐν τῷ σχηματισμῷ τούτῳ ὁ ἀμφιπρόστυλος ναὸς ἔλαβε θέσιν πλαισιοῦντος στοιχείου, παραλλήλως ὅμως ἡ δυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ παρέμεινεν ἐλευθέρη, πρὸς δῆλωσιν τῆς αὐθυποστάτου καὶ κυριαρχούσης ὀντότητος αὐτοῦ.

Ἐνδιαφέρει πρὸς τούτοις ἡ σχέσις τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ προπύλαια καὶ πρὸ παντὸς ἡ εἰκὼν, ἣν παρεῖχεν οὗτος εἰς τοὺς ἀπὸ τῶν προπυλαίων ἀνερχομένους. Παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι διαγώνιον ὄψιν παρεῖχεν ὁ ναὸς ἀπὸ τῆς κεντρικῆς μόνον τῶν πέντε εἰσόδων τῶν προπυλαίων καὶ ἀπὸ τῶν Δ. αὐτῆς, ἐξ ὧν ἡ τελευταία ἰδίᾳ ἔκειτο ἐν τῇ πλέον εὐνοϊκῇ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης θέσει².

¹ Περὶ τῆς πυρπολήσεως ταύτης, τιθεμένης προηγουμένως κατὰ τὸ 342 π.Χ. ἤδη δὲ κατὰ 392 π.Χ., πρβ. BLINKENBERG, ἔ.δ. II 1, 2 D 198 ἔξ. G. PUGLIESE - CARATELLI, Studi Class. e Orient. I (1951) σ. 78 ἔξ. L. MORRIGONE, Annuario SIA, XXVII - XXIX, 1949 - 51 (1952) σ. 356, 376.

² Πρβ. ΚΟΝΤΗΝ, ἔ.δ. σ. 15.

Διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς μεγάλης ἑλληνιστικῆς στοᾶς περὶ τὸ 200 π.Χ. κάτωθεν τῶν προπυλαίων ἡ ὅλη διαμόρφωσις ἐξετάθη πέραν τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ αὐτῆς, ὅστις ἦτο ὁ καθορισμὸς κυρίως ἱεροῦ, περιλαβοῦσα ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν τῆς ἀκροπόλεως, ἐν ᾗ ἐτονίσθη ἐμφαντικῶς ἡ σημασία τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Λινδίας ὡς πυρῆνος τῆς ὅλης συνθέσεως καὶ ὡς σκοποῦ τῆς εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνόδου¹.

Τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Κῶ ² (πίν. 13β) ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ διεμορφώθη κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἐπὶ δύο ἐπαλλήλων ἀνδρωτῶν πεδίων, σχηματισθέντων ἐντὸς πρानοῦς ἄλσους, ὅπερ ἐσχετίζετο πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος Κυπαρισσίου.

Περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου ἐδημοσιεύθη ἐσχάτως ἡ πλειστάκις μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω μελέτη³. Ὅθεν χρειάζεται νὰ παρατεθῶσιν ἐνταῦθα τὰ κύρια μόνον συμπεράσματα τῆς μελέτης ταύτης.

Περὶ τὸ μέσον τῆς κλειτύς τοῦ ἄλσους ἐγκατεστάθη περὶ τὸ 350 - 330 π.Χ. ὁ βωμὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅστις ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῆς περαιτέρω διαμορφώσεως. Ὁ παλαιότερος ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἰωνικὸς ἀπλοῦς ἐν παραστάσι, ἐτέθη ἐν κανονικῇ θέσει καὶ ἀποστάσει ἀπὸ τοῦ βωμοῦ. Παρὰ τὸν ναὸν κατεσκευάσθη τὸ εὐρυμέτωπον οἰκοδόμημα D, μετὰ τετραστύλου δωρικῆς προστάδος. Ἡ χρῆσις τοῦ δωρικοῦ θνῦμοῦ ἐπέτρεψε τὴν μείωσιν τοῦ ὕψους τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὸν διαφορισμὸν ὄγκου αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ ἀπουσία τῆς περιστάσεως ἐν τῷ ναῷ συνέβαλεν εἰς τὴν ἀδιάσπαστον ἐμφάνισιν τῆς πλαισιώσεως τοῦ χώρου περὶ τὸν βωμὸν ἀπὸ τῆς δυτικῆς ταύτης πλευρᾶς. Ἀπὸ N. ὁ χώρος οὗτος ἐπλαισιώθη διὰ τῆς ἰδρῦσεως ἀγαλμάτων τεθέντων ὀρθογωνίως πρὸς τὴν δυτικὴν πλευράν. Ἡ ἐμφανὴς ὁμῶς τάσις πρὸς ὀρθογωνισμὸν τοῦ περὶ τὸν βωμὸν χώρου δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἰσχύσῃ καὶ ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἀπὸ ταύτης τὰ ὑπὸ τὸν ῥωμαϊκὸν ναὸν C κτίσματα, σύγχρονα πρὸς τὴν ἐν λόγῳ πρώτην διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ, ἠκολούθησαν διεύθυνσιν συμπέπτονσαν πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τούτου. Ἡ προκύψασα διαφορὰ πρὸς τὴν διάταξιν τῆς νοτίου καὶ δυτικῆς πλευρᾶς ἐκολάσθη διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῆς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ περὶ τὸν βωμὸν σχηματισμοῦ, μετὰ προσανατολισμοῦ συμβιβάζοντος τὴν κατεύθυνσιν τῶν δύο παρακειμένων πλευρῶν. Κατὰ τὴν ῥωμαιοκρατίαν, ὅτε ἡ ὅλη διαμόρφωσις ἔλαβεν ἀδρότερον χαρα-

¹ Πρβ. ΚΑΡΟΥΖΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 127.

² Βλ. P. SCHAZMANN ἐν R. HERZOG, Kos. I, Asklepieion (1932). Ἐκ τοῦ πίν. XXXVIII ἐλήφθη ἡ εἰκ. 13β τῆς παρούσης. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. 356 ἐξ. Βιβλιωγ. σ. 461

³ Βλ. ΚΟΝΤΗΝ, ἔ.ἀ.

κτῆρα, ἡ μετάβασις αὕτη ἐτονίσθη διὰ τοῦ ὑπὲρ τὴν ἐξέδραν καμπυλογράμμου ἀναλήμματος μετὰ κογχῶν.

Ἡ ἀπὸ τῆς ὀρθογωνίου διατάξεως ἀπόκλισις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὠφείλετο εἰς πρόθεσιν διορθώσεως τῆς γωνίας τῆς σχηματιζομένης ὑπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης καὶ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρου, οὗτινος ἡ πορεία δὲν ἦτο ἐπίσης παράλληλος πρὸς τὸν ναὸν καὶ τὸν βωμόν. Ἡ λεπτομέρεια πάλιν αὕτη συνδέεται πρὸς ἄλλας «ἀνωμαλίας» ἐμφανιζόμενας ἐν τῷ κατωτέρῳ ἀνδρῳ, αἵτινες, ὡς καὶ αἱ σημειωθεῖσαι ἤδη, γίνονται κυρίως αἰσθηταὶ ὑπὸ τοῦ ἐξετάζοντος τὸ ἱερὸν ἐν σχεδιαστικῇ ὑποτυπώσει. Διὰ τὸν εὐρισκόμενον ἐντὸς αὐτοῦ ἅπαντα φαίνονται ὡς ἔχοντα τὴν πρέπουσαν μορφήν καὶ ὡς κατέχοντα τὴν προσήκουσαν θέσιν. Οὕτως δλόκληρος ὁ ἐν σχήματι ἀνοικτοῦ Π στωικὸς σχηματισμὸς τοῦ κάτω ἀνδῆρου ἔχει μετατεθῆ πρὸς Α. ἐν σχέσει πρὸς τὸν σημειωθέντα σχηματισμὸν τῶν ἱερῶν οἰκοδομῶν. Συναφῶς ἡ μετὰ κλίμακος καὶ προπύλου εἰσοδος τοῦ ἱεροῦ ἐν τῷ κατωτέρῳ ἀνδρῳ δὲν εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς ἀνόδου πρὸς τὸ ἀνδρῶν τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ἀλλ' ἀνατολικώτερον.

Τὴν κλεῖδα τῆς ἐρμηνείας τῶν εἰρημένων «ἀνωμαλιῶν», ὡς συνόλου, παρέχει ἡ παρατήρησις ὅτι, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς θέσεως ταύτης τῆς εἰσόδου τοῦ τεμένου, ὁ ναὸς παρείχeto εἰς τὸν εἰσερχόμενον ὑπὸ εὐνοϊκὴν, συμφώνως πρὸς τὸ συναίσθημα τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἐποχῆς, διαγώνιον ὄψιν. Τὸ πλεονέκτημα τοῦτο διετηρεῖτο καὶ ἐπηυξάνετο κατὰ τὴν ἀναγκαστικὴν λοξὴν πορείαν τοῦ ἐπισκέπτου ἀπὸ τοῦ προπύλου πρὸς τὸν βωμόν καὶ τὸν ναόν, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν ἀνοδὸν αὐτοῦ εἰς τὸ κυρίως ἱερὸν. Σημειωτέον ὅτι ὑπὸ διαγώνιον ὄψιν ἐφαίνετο ὁ ναὸς καὶ ἀπὸ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ κάτω ἀνδῆρου, τοῦτο δὲ ὑπεβηθηεῖτο διὰ τῆς διαγωνίου συσχετίσεως τοῦ ἀναλήμματος τοῦ κυρίως ἱεροῦ πρὸς τὸν βωμόν καὶ τὸν ναόν.

Ἡ ἀνάγκη ὅπως τονωθῇ ἡ ἐντύπωσις τοῦ ναοῦ, ἣν ἐξυπηρετεῖ ἡ διαμόρφωσις αὕτη, ἦτο ἰδιαιτέρως ἐπιτακτικὴ ἐνταῦθα· κυρίως διότι ὁ ναός, ὡς εἶδομεν, λόγῳ τῆς χρήσεως τοῦ βωμοῦ ὡς κέντρου τῆς συνθέσεως, κατέλαβε τὴν ἀσυνήθη θέσιν πλαισιούντος, ἀντὶ πλαισιουμένου στοιχείου. Πρὸς τούτοις ἡ ἐπὶ δύο ἐπαλλήλων πεδίων ἀνάπτυξις τοῦ συνόλου ἦτο δυνατόν νὰ μειώσῃ ἔτι μᾶλλον τὴν συμβολὴν τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ὅλην ἐντύπωσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του σημασίαν αὐτοῦ. Ἡ διμερὴς αὕτη διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ συνεπήγετο ὡσαύτως καὶ τὸν κίνδυνον χαλαρώσεως ἢ διασπάσεως τῆς συνοχῆς ὁλοκληροῦ τῆς συνθέσεως.

Εἰς τὴν ἐνσυνείδητον ἀναμφιβόλως πρόθεσιν ἀποφυγῆς τῶν δύο τούτων κινδύνων ὀφείλεται πρὸς τούτοις καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ προσθίου μέρους τοῦ τεμένου διὰ τοῦ στωικοῦ σχηματισμοῦ τῶν. ἐξυπηρετούντων πρακτικὰς ἀνάγκας χώρων τοῦ κάτω ἀνδῆρου, οὗτινος τὸ ὅπισθεν μέρος παρέμεινεν ἀνοικτόν. Οὕτω διὰ τοῦ προπύλου, δυναμένου εἰς πλείστας ἀρ-

χαίας συνθέσεις να παρομοιασθῇ πρὸς τὸν φωτογραφικὸν φακόν, κατέστη δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τοῦ σημείου κυρίας ἐνατενίσεως τοῦ ἱεροῦ ὡς καὶ ἡ συναφὴς στενὴ σύνδεσις αὐτοῦ ἐπὶ ἐνὸς ἄξονος, ἐνοῦντος τὸ πρόπυλον μετὰ τοῦ ναοῦ.

Ἐντὸς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος προσετέθη ὁ νέος μεγαλύτερος ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, δωρικὸς περίτερος, ὅστις ἰδρῦθη ἐπὶ τοῦ σχηματισθέντος τρίτου ἀνωτάτου ἀνδῆρου. Πρὸς τὸν βωμὸν ὁ ναὸς οὗτος, προσηνατολισμένος ἀπὸ Β. πρὸς Ν., συνεδέθη δι' εἰδικοῦ πλακοστρώτου καὶ διὰ τῆς κλίμακος. Τὸ ἀνώτατον ἀνδῆρον ἀπεκλείσθη ὅπισθεν διὰ στοῶν, ἐν σχήματι ἀνοικτοῦ Π, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν στωικὸν σχηματισμὸν τοῦ κάτω ἀνδῆρου. Ἡ οὕτω δημιουργηθεῖσα μεγαλοπρεπὴς τριμερὴς διάταξις, ἀναπτυσσομένη ἐπαλλήλως καθ' ὕψος καὶ βάθος, συνεδέετο διὰ θλαστοῦ ἄξονος, τονιζομένου διὰ τῶν κλιμάκων. Τὸ σύνολον ἐκορυφῶτο διὰ τοῦ νέου ναοῦ, ὅστις κατεῖχε τὴν ἐμφανεστάτην μακρόθεν καὶ ἐκ τοῦ πλησίον θέσιν.

Ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ περὶ τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ γίνεται λόγος καὶ περὶ τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ρόδου¹, γνωστοῦ ἐκ φιλολογικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν πηγῶν. Τὸ ἱερὸν τοῦτο ἔκειτο ἐντὸς τῆς πόλεως τῆς Ρόδου, ἐπὶ τῆς κλειτύος τῆς ἡρέμα κατερχομένης πρὸς τὸν μέγαν λιμένα. Ἐκ τῶν εἰρημένων πηγῶν καὶ ἰδίᾳ ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, ὁρῶμεν τὰ τῆς ἰδρύσεως ἀναθημάτων, συνάγεται ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρχε διμερὴς ἀνδρωτὴ διαμόρφωσις, ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον αὐτοῦ. Ἐν τῷ κάτω ἀνδρῷ ὑπῆρχον ἐπίσης στοαὶ καὶ πρόπυλον, ἐν δὲ τῷ ἀνωτέρῳ ἦσαν ἐγκαθιδρυμένοι αἱ ἱεραὶ οἰκοδομαί. Αἱ στοαὶ τοῦ κάτω ἀνδῆρου εἶχον ἀσφαλῶς ὀρθογώνιον διάταξιν, ἐπιβαλλομένην ἐνταῦθα καὶ ἐκ τῆς ἵπποδαμείου διαιρέσεως τῆς πόλεως. Ἐν τῷ ῥοδιακῷ ἱερῷ ἡ κλειστὴ ἔμπροσθεν μετὰ προπύλου διαμόρφωσις τοῦ κάτω ἀνδῆρου ἦτο δεδικαιολογημένη καὶ ὡς ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτοῦ ἐντὸς οἰκουμένης περιοχῆς, πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ χώρου ἀστιβεστάτου. Ἐπὶ πλέον ἡ διαμόρφωσις αὕτη ἐχρονολογεῖτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος. Ὡς ἐκ τούτου ἐξεφράσθη ἡ ὑπόθεσις ὅτι οἱ ἐκτελέσαντες τὴν πρώτην διαμόρφωσιν τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ ἔλαβον ἴσως ἐκ τοῦ ῥοδιακοῦ ἱεροῦ τὴν ἀφετηρίαν διὰ τὴν ὁδὸν ἣν ἠκολούθησαν πρὸς ἐπίλυσιν τῶν πρὸ αὐτῶν τεθειμένων προβλημάτων, περὶ ὧν ἀνωτέρω.

Ἐνδιαφέρει ὡσαύτως ἐνταῦθα ἡ διαμόρφωσις τοῦ διπλοῦ ἱεροῦ τῆς συνοικίας τοῦ λιμένος τῆς πόλεως τῆς Κῶ² (πίν. 14α), ἡ συντελε-

¹ Πρβ. αὐτ. σ. 8 ἐξ.

² Βλ. L. MORRICONE, Boll. d'Arte, 1950, σ. 63 ἐξ. Ἡ εἰκὼν τοῦ πίν. 14α τοῦ παρόντος ἐλήφθη ἐκ τῆς εἰκ. 13.

σθεῖσα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς προσθήκης τοῦ ἀνωτέρου ἀνδῆρου τοῦ Ἀσκληπείου. Καίτοι ἡ πόλις ἀνῆκεν εἰς τὰς κανονικῶς τετμημένας τὸ διπλοῦν τοῦτο ἱερὸν, ὡς ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐκτὸς τοῦ τείχους κατ' οὐδὲν ὥφειλε τὸν ὀρθογώνιον σχηματισμὸν εἰς τὴν ἄμεσον τουλάχιστον ἐπενέργειαν τῆς ὁμοιοκῆς διαρθρώσεως τῆς πόλεως. Οὐδὲ καὶ τὸν πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος προσανατολισμὸν τῶν ἁξόνων τοῦ ὀδικοῦ συστήματος τῆς πόλεως ἠκολούθησε τὸ ἐν λόγῳ ἱερὸν, οὕτινος οἱ ἁξονες ἀποκλίνουν ἀπ' αὐτῶν, προφανῶς πρὸς ἐπίτευξιν γραφικῆς ἐντυπώσεως ἀπὸ τοῦ λιμένος ¹.

Κατὰ τὰ λοιπὰ σημειοῦται ἡ ἐπὶ ἐνιαίου ποδίου ἴδρυσις τῶν δύο παραλλήλως τεθειμένων δωρικῶν ναῶν ², ὁ διὰ δωρικοῦ περιστυλίου κλειστός σχηματισμὸς τῆς περὶ τοὺς ναοὺς αὐλῆς, ἥς ἐκατέρωθεν ὑπῆρχε σειρὰ δωμάτων, ὡς ἐπίσης ἡ ἄρθρωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ περιβόλου διὰ λεσβίου κυματίου, δωρικῶν ἡμικιονίων καὶ παραθύρων. Κατὰ τὸ μέσον τῆς προσθίας πλευρᾶς τοῦ τεμένους ὑπῆρχον δύο παρ' ἄλληλα τεθειμένα πρόπυλα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς ναοὺς, ἅτινα, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐξησφάλιζον τὴν κατὰ μέτωπον ἐνατένισιν τοῦ προκειμένου εἰς ἕκαστον ναοῦ καὶ τὴν διαγώνιον τοῦ ἑτέρου.

Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὴν εἰρημένην ἐποχὴν ἐπιδιώκεται ἡ παροχὴ ἀμφοτέρων τῶν ἐν λόγῳ ὄψεων τῶν ναῶν, ἐφ' ὅσον ὁμως δὲν παραβλάπτεται ἡ συμμετρικὴ διάταξις τοῦ συνόλου, ἡ κατὰ κύριον λόγον ἐνδιαφέρουσα. Ἡ διπλῇ αὕτῃ ἐπιδιώξει ἐνίστε, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐν τῷ συγχρόνῳ περίπου **ἱερῷ τῶν Αἰγῶν** ³ (πίν. 14β), ὑπὲρ τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου, ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς παροχῆς μετωπικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῆς προσθίας εἰσόδου τοῦ τεμένους καὶ διαγωνίου ἀπὸ ἑτέρας εἰσόδου, κειμένης ἐπὶ πλαγίας πλευρᾶς (βλ. καὶ κατωτέρω).

Τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς ἐν Πριήνῃ ⁴ (β' ἡμ. 4ου π.Χ. αἰ.), πίν. 15α, μνημονεύεται συνήθως μετὰ τῶν τυπικῶν δειγμάτων τεμενῶν περιλαμβανομένων ἐντὸς κανονικῶς τετμημένων πόλεων, ἐνθα ὁ ὀρθογώνιος σχηματισμὸς τῶν

¹ Πρβ. MORRICONE, ἔ.ἀ. σ. 67.

² Κλίμακες, ὡς σημειοῦνται ἐν πίν. 14α, δὲν ὑπῆρχον πρὸ τῶν ναῶν (Ἀνακοίνωσις L. Morricone).

³ Βλ. R. BOHN, *Altertümer von Aegae* (Ergänzungsh. JdI, 1889) σ. 35 ἐξ. εἰκ. 36, 40. Ἡ ἐν πίν. 14β εἰκὼν τοῦ παρόντος ἐλήφθη ἐκ τῆς εἰκ. 40. MARTIN, *Urbanisme*, σ. 15 ἐξ. Πρβ. KONTHN, ἔ.ἀ. σ. 17 ἐξ.

⁴ TH. WIEGAND - H. SCHRADER, *Priene* (1904) σ. 136 ἐξ. Ἐκ τοῦ πίν. XIII ἡ ἐν πίν. 15α εἰκὼν τῆς παρούσης. M. SCHÖDE, *Die Ruinen von Priene* (1934) σ. 56 ἐξ. Πρβ. GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 105. HANELL, ἔ.ἀ. σ. 234. DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 89 ἐξ. WYCHERLEY, ἔ.ἀ. σ. 160 ἐξ. SCRANTON, ἔ.ἀ. σ. 257. MARTIN, *Agora*, σ. 256 ἐξ. WILLIAMS - LEHMANN, ἔ.ἀ. σ. 15.

ιερῶν καὶ λοιπῶν συγκροτημάτων προκαλεῖται καὶ αὐτομάτως, ὥς ἐκ τῆς ἀρ-
μογῆς αὐτῶν πρὸς τὴν ὅλην ὀρθογωνίου διατάξεως διάρθρωσιν.

Ἐντὸς τῶν ιερῶν τῆς κατηγορίας ταύτης, ὧν τὰ κυριώτερα γνωστὰ δεί-
γματα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος καὶ
ἐξῆς, ὁ ναὸς ἀκολουθεῖ, κατὰ κανόνα, τὸν κοινὸν προσανατολισμὸν τῆς πό-
λεως, τιθέμενος, παραλλήλως πρὸς τὰς πλευρὰς τοῦ περιβόλου τοῦ τεμένους.

Πέραν τούτου, μέχρις ὠρισμένης ἐποχῆς τουλάχιστον, ὁ ναὸς δὲν τίθε-
ται συνήθως ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ πλαισιουῦντος αὐτὸν ὀρθογωνίου¹,
διατηρῶν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, στοιχειωδῶς τὴν ἐλευθερίαν περὶ τὴν
διάθεσιν τῶν πλαισιουμένων οἰκοδομῶν, ἥτις πληρεστέρα διαπιστοῦται ἐν
ταῖς λοιπαῖς κατηγορίαις τῶν τεμενῶν.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει προκειμένου καὶ περὶ τεμενῶν περιλαμβανόντων αὐτο-
τελεῖς βωμούς, ὧν οἱ ἄξονες ἀποκλίνουνσι μάλιστα καὶ ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ἐνίοτε
προσανατολισμοῦ τοῦ τεμένους καὶ τῆς πόλεως. Τοῦτο ἰσχύει, ἐπὶ παρα-
δείγματι, ἐν τῷ **Δελφινίῳ τῆς Μιλήτου**², ὅπερ, σὺν τοῖς ἄλλοις, παρέχει τὸ
πλέον ἐνδιαφέρον δείγμα ἐξελίξεως τεμένους βαθμηδόν, ἀπὸ τῆς διαμορφώ-
σεως τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος, μετὰ στοῶν ἐκατέρωθεν τῆς αὐλῆς ἔνθα
ὁ βωμός, πρὸς τὴν ἐν σχήματι Π κλειστὴν ὡσαύτως διαμόρφωσιν τῆς πρῶι-
μου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς, μέχρι τοῦ πλήρως περιστύλου σχηματι-
σμοῦ, εἰς ὃν κατέληξε τὸ τέμενος κατὰ τὴν πρῶιμον ῥωμαιοκρατίαν καὶ ἰδίᾳ
κατὰ τὴν τελευταίαν ῥωμαϊκὴν διαρρῦθμιν αὐτοῦ.

Ἐν τῷ **ιερῷ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν τῆς Πριήνης**³ (μέσ. 3ου π.Χ.
αἰῶνος), πίν. 15β, ὁ αὐτοτελής ἐπίσης βωμός, ὥς ἦτο ἰδρυμένος, παρείχε δια-
γώνιον ὄψιν ἀπὸ τῆς κυρίας, τῆς βορείου εἰσόδου, δευτερευόντως δὲ καὶ ἀπὸ
τῆς ὡσαύτως παλαιᾶς, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πλαγίας εἰσόδου.

Ἐν τῷ **ιερῷ τοῦ Διὸς τῆς Πριήνης** ὁ τετράστυλος πρόστυλος ἰωνικὸς
ναὸς ἔκειτο βορειότερον τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ τεμένους, πλαισιούμενος
ἐκατέρωθεν διὰ δωρικῶν στοῶν. Ὑπετέθη ὅτι ἡ ἀσυμμετρία αὕτη ὀφείλεται
εἰς πιθανὴν μεταγενεστέραν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ προσθήκην τῆς βο-
ρείου στοᾶς⁴. Ὅπως δὲ ποτε ὁμως παραμένει καὶ πάλιν ὥς ἀρχικὴ ἢ ἀπό-
κλισις ἀπὸ τῆς συμμετρικῆς διατάξεως τῆς εἰσόδου τοῦ τεμένους, παρὰ τὴν

¹ Πρβ. GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 104. WYCHERLEY, ἔ.ἀ. σ. 90 ἐξ.

² G. KAUERAU - A. REHM ἐν TH. WIEGAND, Milet, III. Αὐτ. I, 3, σχ. I, VII
καὶ I, 6, πίν. XXII-XXVI. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 20. DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 58 ἐξ.
SCRANTON, ἔ.ἀ. σ. 257.

³ WIEGAND - SCHRADER, ἔ.ἀ. σ. 164 ἐξ. Ἐκ τῆς εἰκ. 158 ἢ ἐν πίν. 15β εἰκὼν τῆς
παρούσης. SCHEDE, ἔ.ἀ. σ. 69 ἐξ. DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 91 ἐξ.

⁴ MARTIN, ἔ.ἀ.

βορειοανατολικήν γωνίαν τῆς αὐλῆς, δι' ἧς ἐματαιώθη ἡ κατὰ μέτωπον ἐνατένισις τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸ τέμενος.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναός, ὡς ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ παρὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, ἐσχετίσθη στενῶς πρὸς τὴν πλαισίωσιν τῆς αὐλῆς. Παραλλήλως ὅμως ἐτονίσθη ἡ αὐτοτελής καὶ δεσπόζουσα ὑπόστασις τοῦ ναοῦ διὰ τῆς προβολῆς τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ κυρίως διὰ τῆς σημαντικῆς ὑπερυψώσεως τοῦ οἰκοδομήματος ἄνωθεν τῶν παρακειμένων δωρικῶν στοῶν, ἥτις ἐπετεύχθη διὰ τῆς χρήσεως ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἐν αὐτῷ.

Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν Ἀσπορηνῆς¹ (Μαμούρτ-Καλέ), πλησίον τοῦ Περγάμου, οὔτινος ἡ σχέσις πρὸς τὸν τύπον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς τῆς Πριήνης ἔχει παρατηρηθῇ ἤδη, ὁ δωρικός ἐν παραστάσι ναός, τεθεὶς ὡσαύτως μεταξὺ τῶν πλαισιουσῶν αὐτὸν κλειστῶν ἔμπροσθεν στωικῶν κατασκευῶν, συμφώνως πρὸς τὸ ἰσχυρὸν πνεῦμα ἐν τῇ ἐν λόγῳ περιοχῇ ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς οἰκοδομήσεως αὐτοῦ (ἀ' ἡμ. 3ου π.Χ. αἰ.), ἐξήρθη δι' ἀνιδρύσεως ἐπὶ χαμηλοῦ ποδίου μετὰ κεντρικῆς κλίμακος.

Ὁμοίως ἔχει παρατηρηθῇ ἡ συγγένεια πρὸς τὸν ἐν λόγῳ τύπον² ἄλλων περιστύλων σχηματισμῶν, ἐν οἷς τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλόπολεως (3ου π.Χ. αἰῶνος;) ³, οὔτινος ἡ αὐλὴ περιβάλλεται ἀπὸ τριῶν πλευρῶν διὰ διπλῆς στοᾶς, ἀπὸ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ βάθους διὰ τριπλῆς στοᾶς. Ἐντὸς τῆς στοᾶς ταύτης ἐτέθη ὁ ναός, κείμενος ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, ἐφ' οὗ καὶ ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ἔκειτο ἡ κυρία εἴσοδος μετὰ προπύλου. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ναοῦ συνέπιπτε πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ περιβόλου. Ὁ βωμός, ὡς συνήθως προκειμένου περὶ συγκροτημάτων ἐν οἷς ὁ ναός ὑπήγετο εἰς τὰ πλαισιοῦντα στοιχεῖα τῆς συνθέσεως, εἶχε σημασίαν κεντρικοῦ πυρῆνος αὐτῆς.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἐκ τῆς θέσεως τῆς «ἐξέδρας», κατὰ τὴν πλαγίαν ἀπὸ Β. πλευρὰν τοῦ περιβόλου, ἔνθα ὁ KNOBLAUCH ἀνεγνώρισεν ὅτι ὑπῆρχε πρόπυλον, ὁ ναός ἐφαίνετο καὶ πάλιν, διὰ μέσου τῶν κιονοστοιχιῶν, ὑπὸ διαγώνιον ὅψιν καὶ δὴ καὶ ὑπὸ γωνίαν 45°.

Ὁμοία, πληρεστέρα ὅμως ὑποταγὴ τοῦ ναοῦ εἰς τὴν στωικὴν πλαισίωσιν τοῦ συνόλου, ἐμφανίζεται κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα ἐν τῇ βορείῳ ἀγορᾷ

¹ Βλ. A. CONZE - P. SCHAZMANN, Mamurt-Kaleh (Ergänzungsh. JdI, 1911), σ. 14 ἐξ. πίν. I. ZSCHIEFTZSCHMANN, RE, XIX, 1, 1236, 1252.

² MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 528 ἐξ.

³ A. GARDNER-M. SCHULTZ, Excav. at Megalopolis (1892), ὅθεν ἡ ἐν πίν. 16α εἰκὼν τῆς παρούσης. P. KNOBLAUCH, AA, 1942, σ. 148 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. WILLIAMS-LEHMANN, ἔ.ἀ. σ. 16. Πρβ. KONTHN, ἔ.ἀ. σ. 17.

τῆς Μιλήτου¹, ἥτις, ὥς ἔχει παρατηρηθῇ, διμορφώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τεμενῶν τῆς κατηγορίας ταύτης².

Τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἐν Πριήνῃ³ (μέσα 4ου π.Χ. αἰῶνος), κείμενον ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως, ὑπὲρ τὴν οἰκουμένην ὅμως περιοχὴν, παρέχει ἐνδιαφέρον δεῖγμα κανονικοῦ σχηματισμοῦ τεμένους, εὗρισκομένου ὑπὸ τὴν ἔμμεσον ἐπενέργειαν τοῦ ἐν τῇ πόλει ἐφαρμοζομένου πολιοδομικοῦ συστήματος.

Τὸ τυπικώτερον δεῖγμα, ἀφ' ἑτέρου, κανονικοῦ σχηματισμοῦ τεμένους, διατηρήσαντος τὸν παλαιὸν προσανατολισμὸν αὐτοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίως τετμημένης πόλεως, ἀποτελεῖ, ὥς γνωστόν, τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτεμίδος Λευκοφρυήνης ἐν Μαγνησίᾳ τῇ ἐπὶ Μαϊάνδρῳ⁴ (πίν. 16β). Ἐν αὐτῷ ὁ Ἑρμογένης, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος, ἀφοῦ, προηγουμένως ἴσως, μετεχειρίσθη τὸν τύπον τοῦ περιστύλου τεμένους ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διονύσου τῆς Τέω (193 π.Χ.)⁵, ἐφήρμοσε τὴν ἐν γένει ὑπάρχουσαν πείραν, ὥς πρὸς τὴν συσχέτισιν τῶν πλαισιούντων καὶ πλαισιουμένων στοιχείων, παρασχὼν τὴν ἐπιτυχεστέραν πρᾶγματι, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς ἐποχῆς, διαμόρφωσιν συμμετρως διατεταγμένου κλειστοῦ τεμένους, μετὰ δωρικῶν στοῶν, περιβαλλουσῶν ἐν σχήματι Π τὴν αὐλήν. Ὁ ἰωνικὸς ναός, μετὰ τοῦ μνημειώδους βωμοῦ, ἐκυριάρχησαν πλήρως διὰ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ὅλης κατασκευῆς αὐτῶν ἐντὸς τοῦ τεμένους. Σχετικῶς παρατηρεῖται ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ ἀνωτάτου ἀνδῆρου τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Κῷ, ἣν εἶδομεν προηγουμένως, ἐν τῷ Ἀρτεμισίῳ ὁ κεντρικὸς ἄξων τοῦ ναοῦ συνέπεσε πρὸς τὸν κατὰ μῆκος κεντρικὸν ἄξονα τοῦ στενομήκους τεμένους, ὅπερ ἐνταῦθα, ὥς συνηθέστερον, εἶχε τὴν εἴσοδον ἀπὸ τῆς στενῆς πλευρᾶς. Οὕτως ὁ ναός, κείμενος εἰς ἀπόστασιν ἐξασφαλίζουσαν τὴν ἄνετον ἐνατένισιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸ τέμενος, διὰ τῆς ψευδοδιπτέρου διατάξεως κατέστη δυνατόν νὰ καταλάβῃ τὸ πλεῖστον τοῦ πλάτους τῆς αὐλῆς, ἄνευ παροχῆς ἐπαχθοῦς ἐντυπώσεως τοῦ ὄγκου αὐτοῦ.

Διάφορος τῆς ἐμφανιζομένης ἐν τῷ Ἀρτεμισίῳ τῆς Μαγνησίας χοῆσις

¹ Βλ. MILET, I, 6, σ. 23 ἐξ. πίν. XXV.

² MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 530 ἐξ.

³ Priene, ἔ.ἀ. σ. 147 ἐξ. SCHEDE, ἔ.ἀ. σ. 91 ἐξ. DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 39 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 529.

⁴ Βλ. J. KOHTE ἐν C. HUMANN, *Magnesia am Maeander* (1904) σ. 39, 91 ἐξ. εἰκ. 109-112, πίν. II, ὅθεν ἡ ἐν πίν. 16β εἰκὼν τῆς παρούσης. Πρβ. DINS-MOOR, ἔ.ἀ. σ. 274 ἐξ., 377. Βλ. καὶ GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 104. LEHMANN - HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 234. DOXIADIS, ἔ.ἀ. σ. 107 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 530 ἐξ. ROBERTSON, ἔ.ἀ. σ. 153 ἐξ. WILLIAMS - LEHMANN, ἔ.ἀ. σ. 15.

⁵ Βλ. Y. BÉQUIGNON - A. LAUMONIER, BCH, XLIX (1925) σ. 281 ἐξ. MARTIN ἔ.ἀ. σ. 530.

τῆς ψευδοδιπτέρου διατάξεως, ἀλλ' οὐχὶ ἄσχετος πρὸς αὐτήν, εἶναι ἡ παρατηρουμένη ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἑκάτης τῶν Λαγῆνων¹, ἐνθα ὁ κορινθιακὸς ναὸς (τέλ. 2ου π.Χ. αἰ.) διὰ τῆς εὐρείας περιστάσεως προσέλαβε μέγεθος, παρασχὼν εἰς αὐτὸν ὄντοῖτητα ἐντὸς τῆς εὐρυτάτης περιστύλου αὐλῆς τοῦ τεμένους. Μὴ ὑφισταμένης ἐνταῦθα δυνατότητος πρὸς κανονικὴν σύμμετρον συσχετίσιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τεμένους, ἔνεκα τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ σχήματος τῆς τραπεζοειδοῦς σχεδὸν αὐλῆς, ὁ ναὸς, ἁρμοσθεὶς στοιχειωδῶς πρὸς τοὺς ἄξονας τοῦ συνόλου, συνεσχετίσθη πρὸς τὸ τέμενος καὶ πρὸς τὰς εἰσόδους κατὰ τὸν παλαιὸν μᾶλλον τρόπον.

Ἐν Περιγᾶμῳ², ἐνθα τὸ γνωστὸν τουλάχιστον σπουδαιότερον μέρος τῆς πόλεως ἦτο συστηματικῶς μὲν συντεθειμένον, ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως ἀρχῶν ὅλως διαφόρων πρὸς τὰς ἱπποδαμείους, οἱ διαμορφωθέντες ἐπὶ μέρους ὀρθογώνιοι σχηματισμοί, οἵτινες προσέδωσαν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν, δὲν ὀφείλονται ἀσφαλῶς εἰς τὸ ἐφαρμοσθὲν πολιοδομικὸν σύστημα, ἀλλ' εἰς τὴν ὑφισταμένην ἤδη καθιέρωσιν τῶν οἰκείων τύπων.

Ἐκ τῶν τεμενῶν τοῦ Περιγᾶμου ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα ἡ μνεῖα τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος³ ἐν τῇ μέσῃ πόλει, ὅπερ ἐμορφώθη κατὰ τὸν 3ον καὶ 2ον π.Χ. αἰῶνα κυρίως. Αἱ ποικίλαι καὶ πολλαὶ ἰδιάζουσαι ἀνάγκαι τοῦ ἱεροῦ τούτου ἐπληροῦντο ἐντὸς χώρων ὑπαχθέντων εἰς στωϊκὰς διαμορφώσεις, διαταχθεῖσας περὶ τὴν στενομήκη αὐλὴν τοῦ τεμένους, ἐν σχήματι Π. Εἰς τὸ αὐτὸ πλαίσιον τῆς αὐλῆς ὑπῆχθη, κατασκευασθὲν ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν βόρειον στοάν, τὸ κλιμακοειδὲς θέατρον τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ναός, ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ περιόδου (περὶ τὸ 270 π.Χ.), ἰδρύθη κατὰ τὸ βάθος τῆς αὐλῆς, οὐχὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ τεμένους ἀλλὰ νοτίως αὐτοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν διαρρύθμισιν τῶν τεμενῶν τοῦ ἀνωτέρω μέρους, τῆς περιγᾶμνης ἀκροπόλεως (πίν. 17α), εἶναι προφανὲς ὅτι ἐν αὐτῇ ὑπελογίσθη, κατὰ κύριον λόγον, ἡ ἐξ ἀπόπτου ἐντύπωσις τοῦ συνόλου καὶ τῶν μερῶν ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κοιλάδος, πρὸς ἣν ἦτο ἐστραμμένη ἡ ὅλη ἀνοικτὴ διαμόρφωσις τῆς ἀκροπόλεως.

¹ Βλ. G. MENDEL, Catal. des Sculptures gr. rom. et byz. Constantinople (1922) σ. 428 ἐξ., 432. A. SCHÖBER, Der Fries des Hekateions von Lagina (Istamb. Forsch. II, 1933) σ. 9 ἐξ. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 282. WILLIAMS - LEHMANN, ἔ.δ. σ. 15.

² Βλ. βιβλιογρ. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 378. Πρβ. GERKAN, ἔ.δ. σ. 121. TH. FYFE, Hellenistic Architecture (1936) σ. 170 ἐξ. πίν. XXVII. WYCHERLEY, ἔ.δ. σ. 27 ἐξ.

³ Βλ. DÖRPFELD, AM, XXXV (1910) σ. 355 ἐξ. Αὐτ. XXXVII (1912) σ. 235 ἐξ. ZSCHITZSCHMANN, RE, XIX, 1 (1937) λ. Pergamon σ. 1251 ἐξ. E. OHLEMUTZ, Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon (1940) σ. 203 ἐξ. MARTIN, ἔ.δ. σ. 254, 466. WILLIAMS - LEHMANN, ἔ.δ. σ. 16.

Ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ περιπτώσει εἶναι τοσοῦτον ἐμφανῆς ἢ ἐπιδίωξις τῆς τοιαύτης ἐντυπώσεως ὥς παράγοντος τῆς συνθέσεως, ὅστις ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπελογίζετο πάντοτε, ὑπὸ τὸ ἰσχυρὸν ἐκάστοτε τεχνοτροπικὸν πνεῦμα, προκειμένου περὶ διαμορφώσεως ὁρατῶν μακρόθεν ἑλληνικῶν τεμενῶν.

Ἐν Περγάμῳ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος¹, ἰδρυθεὶς περὶ τὸ 250 π.Χ. κατὰ τὸ μῆκος τῆς κλειτύς, ὑπὲρ τὴν θέσιν τοῦ θεάτρου, ἐπλαισιώθη κατὰ τὸν 2^{ον} π.Χ. αἰῶνα διὰ στοῶν μετὰ ὀρόφου, ἐν σχήματι Π. Ἡ λοξὴ θέσις τοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ τεμένου, ἢ ἐνθυμίζουσα τὸν παλαιὸν τρόπον ἀνιδρύσεως τῶν ναῶν, ὀφείλεται εἰς τὴν ἀρχικὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς κλειτύς, ὥς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν εἰρημένην συναφῇ ἐπιδίωξιν τῆς ἐξ ἀπόπτου ἐντυπώσεως τοῦ μνημείου.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς κοιλάδος τὸ σχῆμα τοῦ τεμένου ἠκολούθησε τὴν λοξὴν γραμμὴν τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν παρέμενεν ἀνοικτὸν μὴ ἐπεκταθείσης τῆς νοτίου στοᾶς, ἀσφαλῶς ἵνα μὴ παρακωλυθῇ ἡ πλεονεκτικὴ διὰ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ συνόλου ὄψις ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου. Ἡ συναφῶς προκύψασα ματαίωσις τῆς ὀρθογωνίσεως τοῦ τεμένου ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἐμφανίζει ἀναλογίαν πρὸς τὴν σημειωθείσαν ἀνωτέρω ἀπόκλινσιν ἀπὸ τῆς κανονικότητος τοῦ σχήματος τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργεῶς, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀπὸ τῶν νοτιοανατολικῶν πλεονεκτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κυρίως ἱεροῦ².

Τὸ ἄνδερρον τοῦ βωμοῦ τοῦ Διὸς ἐν Περγάμῳ (180 π.Χ.)³ ὀρθογωνίσθη ἀπὸ τῶν τριῶν πλευρῶν, ὃ δὲ βωμὸς κατέλαβε τὸ κέντρον, ἔχων τὸ μέτωπον πρὸς τὴν κοιλάδα.

Συμμέτρως διεμορφώθη ἐπίσης τὸ **Τραϊάνειον**⁴, ἰδρυθὲν ἐν εἴδει ἀντιρρόπου σχηματισμοῦ πρὸς τὸ ἄνδερρον τοῦ βωμοῦ, ἐπὶ τῆς πιθανῆς θέσεως παλαιότερου ἱεροῦ τοῦ Διός. Τὸ τέμενος τοῦτο, πλαισιούμενον ὑπὸ στοῶν ἐν σχήματι Π, ἐνεφάνιζε σημαντικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ ἄνω ἄνδερρωτὸν πεδίων τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ, ἔχον ἀνοικτὴν κατ' οὐσίαν τὴν προσθίαν πρὸς τὴν κοιλάδα πλευρὰν καὶ τὸν ναὸν τεθειμένον ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ πλάτους τοῦ ὀρθογωνίου.

Πλὴν τούτου τὸ Τραϊάνειον, ὥς ἐκ τῆς ἐν γένει ἀπλότητος τῆς συνθέσεως αὐτοῦ, ἔναντι ἄλλων ἰδίᾳ μικρασιατικῶν, συριακῶν κ.λ.π. περιστύλων τε-

¹ Βλ. R. BOHN, *Alt. von Pergamon*, II. ZSCHITZSCHMANN, ἔ.δ. 1258. MARTIN, ἔ.δ. 140 ἔξ.

² Πρβ. KONTHN, ἔ.δ. σ. 18.

³ Βλ. J. SCHRAMMEN, *Alt. von Pergamon*, III, σ. 3 ἔξ. πίν. I ἔξ. ZSCHITZSCHMANN, ἔ.δ. 1255.

⁴ Βλ. H. STILLER, *Alt. von Pergamon*, V, 2 σ. 51 ἔξ. ZSCHITZSCHMANN, ἔ.δ. σ. 1255. MARTIN, ἔ.δ. σ. 142. Πρβ. KONTHN, ἔ.δ. σ. 35.

μενῶν τῆς ῥωμαιοκρατίας, καταλέγεται μετὰ τῶν ἐγγυτέρων πρὸς τὴν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν τεμενῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐν οἷς ὁ ναὸς C τῆς Κορίνθου ¹, τὸ Δικτύνναιον τῆς Κρήτης ² κ.λ.π.

Ἐν τῇ ἀκροπόλει τοῦ Περγάμου τὸ Ἡρώων ³ προσέλαβεν ὡσαύτως περιστυλον διαμόρφωσιν, ὡς καὶ ἄλλα δείγματα τοῦ εἴδους τούτου.

Ὑπὸ τὸ θέατρον τέλος ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου ⁴ ἀρχικῶς (περὶ τὸ 170 π.Χ.) καὶ βραδύτερον τοῦ Καρακάλα, περαίνων τὸ στενόμενες ἄνδρον, δι' οὗ συνεδέετο κάτωθεν ἡ ἔχουσα ὡς πυρῆνα τὸ θέατρον σύνθεσις τῆς ἀκροπόλεως, ἐσχημάτιζεν ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὴν παρακειμένην στοάν, ἣτις καθώριζε τὸ ἄνδρον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς κλειτύος. Ὁ σχηματισμὸς οὗτος ὑπάγεται εἰς εἰδικὴν κατηγορίαν ὁμοίων, μονοπλεύρως ἢ πλήρως ἐπιτυγχανομένων ὀρθογωνίων διαμορφώσεων, ὡς εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν ⁵, κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, ἢ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ τῆς Δεσποίνης ἐν Λυκοσούρα ⁶, περὶ τὸ 180 π.Χ.

Ἡ πρωίμως ἐμφανιζομένη ἐν τοῖς σχηματισμοῖς τῆς κατηγορίας ταύτης παράλληλος διάθεσις τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στοᾶς, ὀφειλομένη συνήθως εἰς τὴν στενότητα τοῦ διαμορφουμένου χώρου, ἐνιαχοῦ, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διονύσου ἐν Ἀθήναις ⁷, μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς στοᾶς παρὰ τὸν παλαιὸν ναὸν κατὰ τὸ 420 π.Χ., ἐρμηνεύεται ἐξ ἄλλων αἰτίων, σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τοῦ συνόλου.

Τὰ ἐνδιαφέροντα ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς παρούσης συμπεράσματα, αἵτινα συνάγονται ἐκ τῆς ἐπισκοπῆσεως τῶν ὡς ἄνω μνημονευθέντων χαρακτηριστικῶν δειγμάτων ἐξελίξεως ἱερῶν, ἐν οἷς περιλαμβάνονται τὰ πλεῖστα τῶν γνωστῶν σπουδαιοτέρων θρησκευτικῶν κέντρων τῆς ἀρχαιότητος, δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν ὡς ἑξῆς.

Μετὰ τὰς παλαιότερας γνωστὰς ἐμφανίσεις τῆς στοᾶς ὡς μέσου καθορι-

¹ Βλ. R. STILLWELL - R. SCRANTON - S. FREEMANN, Corinth, I, 2 (1941) σ. 131 ἐξ πίν. XVI - XVII.

² Βλ. G. WELTER-M. JANZEN, Das Dictynnaion, Forsch. auf Kreta 1942 (1951) σ. 106 ἐξ.

³ E. BOERINGER - F. KRAUS, Altert. von Pergamon, IX (1937). Opusc. Arch. 1944, εἰκ. 30 ἐξ.

⁴ Βλ. R. BOHN, Altert. von Pergamon, IV, σ. 41 ἐξ. Πρβ. DINSMOOR, ἑ.δ. σ. 269. WILLIAMS - LEHMANN, ἑ.δ. σ. 16.

⁵ Βλ. βιβλιογρ. ἐν HILL, ἑ.δ. σ. 236. Βλ. καὶ σ. 125 ἐξ.

⁶ Βλ. P. KAVVADIAS, Fouilles de Lycosoura (1893). B. ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ, ΠΑΕ, 1896, σ. 93 ἐξ. DOXIADIS, ἑ.δ. σ. 45. Πρβ. ROBERTSON, ἑ.δ. σ. 330. Βλ. καὶ LEHMANN-HARTLEBEN, ἑ.δ. σ. 31 ἐξ. SCRANTON, ἑ.δ. σ. 255.

⁷ Βλ. G. WELTER, AM, XXXVII (1922) σ. 75 ἐξ. LEHMANN-HARTLEBEN, ἑ.δ. σ. 172 ἐξ. HILL, ἑ.δ. σ. 107 ἐξ., 113 ἐξ. SCRANTON, ἑ.δ. σ. 256.

σμοῦ καὶ συνδέσεως τοῦ χώρου ἱερῶν συγκροτημάτων ἐντὸς τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος ἐμφανίζεται σαφῶς καὶ ἀναμφισβητήτως ἡ τάσις πρὸς ὀρθογώνιον σχηματισμὸν αὐτοῦ¹.

Ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τῆς αὐτῆς ἑκατονταετηρίδος ἡ ἐν λόγῳ τάσις λαμβάνει σταθερὰν μορφήν καὶ παρέχει ἤδη πλήρη ἀποτελέσματα, προκειμένου περὶ ἀπλῆς συστάσεως σχηματισμῶν, ὥς εἶναι τὸ ἄνδρον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς καὶ ἰδίᾳ τὸ ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Καλαυρεΐᾳ καὶ τὸ κυρίως ἱερὸν τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ.

Ἀπὸ τῶν παλαιότερων, πλήρων καὶ μὴ, ἐκφάνσεων τῆς εἰρημένης τάσεως καθίσταται προφανὲς ὅτι αὕτη, κατὰ κύριον λόγον, ἀναφέρεται εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς πλαισιώσεως τῶν ἱερῶν συγκροτημάτων. Ἀμέσως ὥς ἐκ τούτου ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῆς μορφῆς καὶ τῆς θέσεως τῶν κανονικῶς πρὸς πλαισίωσιν χρησιμευσουσῶν κατασκευῶν, ὥς εἶναι ὁ περίβολος, τὰ ἀναλήμματα καὶ αἱ στοαί. Αἱ λοιπαὶ περιεχόμεναι ἐν τοῖς πλαισίοις κατασκευαὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ ναοὶ ὑπάγονται εἰς τὴν τάσιν ταύτην μέχρι βαθμοῦ μόνον ἐπιτρέποντος τὴν ἐκπλήρωσιν ἄλλων ἀπαιτήσεων, αἵτινες διέπουν τὴν ἐν χώρῳ ἴδρυσιν τῶν μνημειωδῶν οἰκοδομημάτων. Πλέον ἔντονος ἐμφανίζεται μεταξὺ τούτων ἡ τάσις πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς σωματικῆς αὐτῶν ὑποστάσεως, ἐπιτεινομένη σὺν τῇ ἀναπτύξει τοῦ πλαστικοῦ αἰσθημάτος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Ἐν τῷ κυρίως ἱερῷ τῆς Ἀφαίας ἡ διάθεσις αὕτη ἐξεπληρώθη διὰ τοῦ ὅλου τρόπου ἀνιδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ συνολικὸν συγκρότημα καὶ τὴν περιοχὴν. Ἐξεδηλώθη πρὸς τούτοις ἀπτότερον, ὥς γίνεται συχνάκις μετὰ ταῦτα, διὰ τῆς παροχῆς διαγωνίου ὄψεως τοῦ ναοῦ εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ προπύλου εἰσερχόμενον εἰς τὸ κυρίως ἱερὸν. Ἐνταῦθα κατέστη δυνατόν νὰ συμβιβασθῶσιν αἱ δύο εἰρημέναι τάσεις, διαταχθέντος συμμετρως τοῦ κυρίως ἱεροῦ.

Ἐντὸς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τὴν συντελεσθεῖσαν ἀπὸ τῆς περικλείου ἐποχῆς καὶ ἑξῆς, ἀνεγνωρίσθη ἡ ὑπαρξὶς πλειόνων μονάδων συνθέσεως. Αὗται ἀπετέλεσαν ὀρθογωνίου αἰσθήσεως σχηματισμούς, εὐρισκομένους ἐν ἀλληλουχίᾳ καὶ συνδεομένους διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ Παρθενῶνος, ὥς ἐπίσης διὰ τοῦ καθορισμοῦ ἐνιαίου ἄξονος τῆς συνθέσεως, ὅστις παρείχετο ὑπὸ τῶν προπυλαίων.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἑκατονταετηρίδα ἡ τάσις πρὸς κανονικότητα ἐξεδηλώθη καὶ ἐν τῇ διαμορφώσει ἱερῶν συνόλων ἢ κυρίως ἱερῶν περὶ τὸν χρησιμεύσαντα ἐν εἴδει πυρῆνος τῆς συνθέσεως ναὸν ἢ βωμόν² ὥς ἐπὶ παραδείγματι ἐν τῷ Ἡραίῳ τοῦ Ἀργους ἢ ἐν τῷ Ἡρακλείῳ τῆς Θάσου, ἅτινα συνεπληρώθησαν τελικῶς κατὰ τὴν ἐπομένην ἑκατονταετηρίδα. Ἐν Ὀλυμπίᾳ περὶ

¹ Χαρακτηριστικὰς προώιμους ἐμφανίσεις τῆς ἐν λόγῳ τάσεως βλ. καὶ ἐν MATZ, ἔ.δ. σ. 88 ἑξ.

τὴν καμπὴν τῆς 5ης πρὸς τὴν 4ην π.Χ. ἑκατονταετηρίδα ἤρξατο ἐπίσης ὁ σχηματισμὸς κυρίως ἱεροῦ πέριξ τοῦ προγενεστέρως οἰκοδομηθέντος ναοῦ τοῦ Διός, συνεπληρώθη δὲ κατὰ τὰς πλαισιώσεις, αἵτινες συνεδυάσθησαν πρὸς ἄλλους σχηματισμοὺς τοῦ τεμένου, ἐντὸς τῆς 4ης κυρίως ἑκατονταετηρίδος.

Ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος, ἥτις ἀπετέλεσεν ἐποχὴν ἐφαρμογῆς τῆς κτηθείσης ἤδη πείρας πρὸς ἐπίτευξιν σχηματισμῶν ὑπὸ τὸ ἐν λόγῳ πνεῦμα, ἐμφανίζονται δείγματα πλήρως ὠρθογωνισμένων συνθέτων σχηματισμῶν, κλειστῶν συμφώνως πρὸς τὴν δεσπόζουσαν βαθμιαίως τάσιν, ὡς εἶναι τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Κορίνθου, τὸ κυρίως ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς Λινδίας κ.ἄ. Τοῦτο ἐπετεύχθη κατόπιν ἀπλουστεύσεως τῶν συνθέσεων διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῶν στοιχείων αὐτῶν εἰς δύο κυρίως, ὡς ἐν τῷ παλαιῷ ἀπλῆς συστάσεως τύπῳ· εἰς τὸν ναὸν καὶ εἰς τὸν περίβολον, πρὸς ὃν συνηνώθησαν αἱ ἀπὸ τοῦ 5ου ἰδίᾳ αἰῶνος γενικευθεῖσαι στοαὶ καὶ οἱ εἰς αὐτὰς ὑπαχθέντες χρήσιμοι χώροι τῶν τεμενῶν. Εὐρυτέρα χρήσις τῶν τοιούτων σχηματισμῶν ἐγένετο ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἀνατολικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔνθα μετεφέρθη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης τὸ ἐπίκεντρον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δραστηριότητος.

Ἀπὸ τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς καὶ ἐξῆς χρονολογοῦνται κυρίως καὶ τὰ γνωστὰ μέχρι τοῦδε ἱερά, τὰ κείμενα ἐντὸς κανονικῆς διατάξεως πολιοδομικῶν συνόλων. Ἡ κατηγορία αὕτη τῶν ἱερῶν οὐδεμίαν οὐσιώδη διαφορὰν ἐμφανίζει ἔναντι τῶν λοιπῶν ἐλευθέρως ἢ ἐντὸς παλαιοῦ τρόπου ἀκανόνιστων συνόλων ἀναπτυχθέντων. Αὐστηρότερον μόνον δεσμεύεται ἐν αὐτοῖς ὁ ναὸς δι' ὑπαγωγῆς εἰς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ τεμένου, ὅστις εἶναι συνήθως καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῆς πόλεως ἢ μέρους αὐτῆς.

Ἐντὸς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἐπανξάνονται τὰ δείγματα πλήρως ὠρθογωνισμένων κλειστῶν ἢ καὶ ἐν γένει συμμετρῶν διατάξεων. Ὑπερισχύει ὅμως εἰσέτι ἐνίοτε ἡ τάσις πρὸς δήλωσιν τῆς αὐθυποστάτου ὄντοττος τῶν ἐπὶ μέρος οἰκοδομῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ ναοῦ, διαταράσσουσα τὴν συμμετρικότητα τῶν ἱερῶν συγκροτημάτων. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Κῷ ἀποτελεῖ τὸ πλέον ἀναμφισβήτητον παράδειγμα ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Ἐντὸς ὅμως τοῦ τρίτου αἰῶνος, ἐὰν θεωρηθῇ ὡς βεβαία ἡ χρονολόγησις ἐντὸς τοῦ αἰῶνος τούτου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως, ἐμφανίζεται ἤδη καὶ ἡ πλήρης ὑπαγωγή τοῦ ναοῦ εἰς τὰ πλαισιοῦντα τὸν σχηματισμὸν στοιχεῖα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπωτέραν συνέπειαν τῆς ὅλης τάσεως πρὸς καθυπόταξιν ἀπάντων τῶν στοιχείων τῆς συνθέσεως εἰς ἐνιαῖον κανόνα, πρὸς ἣν ἀκριβῶς ἀντέδρα προηγουμένως ἡ ἀντίρροπος αὐθυπόστατος αἴσθησις τῶν περιεχομένων ἐν τῷ περιβόλῳ κατασκευῶν.

Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ὑπαγωγή τοῦ ναοῦ εἰς τὰ πλαισιοῦντα στοιχεῖα, σχετιζομένη συνήθως πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ βωμοῦ ὡς κέντρου τῆς συνθέσεως, σπανίως ἀπαντᾷ καὶ μεταγενεστέρως. Ὁ ναὸς ἐν γένει διατηρεῖ πρωτεύουσαν

καὶ κυρίαρχον θέσιν ἐντὸς ἐπίσης τῶν ἀπολύτως συμμέτρων διατάξεων, ἣτις ἐνισχύεται μάλιστα ποικιλοτρόπως διὰ τῶν μέσων τῆς ἐκάστοτε ἐφαρμοζομένης τεχνοτροπίας.

Ὅπως δὴ ποτε εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐκ τῆς σημειωθείσης καθυποτάξεως τοῦ ναοῦ εἰς τὴν πλαισίωσιν προκύπτουσα μορφὴ περιστύλου τεμένους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ περιστύλον ἱερὸν ἐν γένει, οὐδεμίαν ἄμεσον σχέσιν δύναται νὰ ἔχῃ πρὸς ἄλλα, ἀνάλογα εἶδη συγκροτημάτων καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον, πρὸς ὃ συσχετίζεται ἐνίστε.

Ἐν τῷ μυκηναϊκῷ ἀνακτόρῳ, ὡς καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ περιστύλῳ οἰκίᾳ, ἡ αὐτὴ σχηματίζεται πρὸς ἀπομόνωσιν τοῦ πρὸ τοῦ μεγάρου ἢ τοῦ οἴκου χώρου, διὰ περιβόλου, σχηματιζομένου κυρίως ὑπὸ βοθηθικῶν ἢ ἄλλων οἰκοδομῶν παρὰ τὸ μέγαρον ἢ τὸν οἶκον καὶ διατασσομένων ὀρθογωνίως παρὰ τὸν ἥωρον τοῦτον.

Ὅπως διαφόρως τὸ ἱερὸν σχηματίζεται πρὸς ἐξασφάλισιν ἀσπιβεστάτου τοῦ περὶ τὸν ναόν, τὸν βωμόν καὶ τὰς λοιπὰς σεπτὰς κατασκευὰς χώρου, ὅστις εἶναι καθηγιασμένος ἤδη πρὸ τῆς περιβολῆς, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Ἐνεκα τούτου αἱ ἱερὰ κατασκευαὶ διατηροῦσι τὸν χαρακτῆρα τοῦ περιεχομένου στοιχείου, ὃν ἐπίσης ἔχουσι καὶ ἐντὸς τῶν μὴ περιβαλλομένων ἱερῶν ἐκτάσεων, ὡς εἶναι τὰ ἀνοικτὰ καὶ τὰ δι' ὄρων ἀπλῶς ἢ ἀναλημμάτων καθοριζόμενα ἄλλῃ.

Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις πρὸς ὀρθογωνίους καὶ ἐξ αὐτῶν πρὸς περιστύλους σχηματισμούς, ἡ διεπομένη ἐκ τῶν ὡς ἄνω καθορισθειῶν ἀντιρρόπων τάσεων, καταφαίνεται ἐκ τῶν παρατεθέντων δειγμάτων ἐξελίξεως τεμενῶν.

Ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος τὸ συμμέτρως διατεταγμένον ὀρθογώνιον ἱερὸν ἀποτελεῖ πλέον τὸν κανόνα, ὅστις σπανίως παραβαίνεται. Ἀντιθέτως μάλιστα πρὸς τὰ παρατηρούμενα ἐν τῇ διαμορφώσει τῶν παλαιότερων ἱερῶν, αἱ ἄλλαι τάσεις ἐκπληροῦνται μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἀντίκεινται εἰς τὴν κανονικότητα καὶ τὴν συμμετρικότητα τῆς συνθέσεως καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτάς.

Τὰ παραδείγματα ἐξελίξεως ἱερῶν, ἐν οἷς, μετὰ πλήρων ἢ ἀτελῶν ἀποτελεσμάτων, ἐμφανίζεται, ὑπὸ ποικίλας τεχνοτροπικὰς ὄψεις, ἡ τάσις πρὸς κανονικὴν περιγραφὴν τῶν συνόλων ἢ μερῶν, ἀναφέρονται, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τεμένη ἀναπτυχθέντα μακρὰν οἰκιστικῶν κέντρων ἢ παρὰ τοιαῦτα κέντρα, συντεθειμένα κατὰ τρόπον ἀποκλείοντα τὴν ὡς ἐκ τῆς ἀμέσου ἐπενεργείας αὐτοῦ ἐρμηνείαν τῆς ἐν λόγῳ τάσεως.

Πρὸς τούτοις τινὲς τῶν ἐξετασθέντων σχηματισμῶν ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν παλαιότεραν τῆς λήξεως τῶν μηδικῶν πολέμων, μεθ' οὗς ὅπως δὴ ποτε ἐπεξετάθη, μορφωθεῖσα εἰς σύστημα, ἡ τῶν πόλεων διαίρεσις καὶ δὴ καὶ ἐν λίαν περιορισμένη κατ' ἀρχὰς περιοχῇ.

Ὅθεν ἡ εἰρημένη τάσις πρὸς κανονικὸν σχηματισμὸν τῶν ἱερῶν συγκρο-

τημάτων αποτελεί ἴδιον φαινόμενον τῆς ἱεροδομίας, ἀναπτυχθὲν παραλλήλως πρὸς τὴν συγχρόνως ἐκδηλωθεῖσαν ὁμοίαν τάσιν ἐν τῇ καθ' αὐτὸ πολιοδομίᾳ, ἣτις ἀπέληξεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νεωτέρου ἢ ἱπποδαμείου τρόπου¹.

Ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν δειγμάτων ἱερῶν διαμορφωθέντων ἐντὸς κανονικῶς τετμημένων πόλεων, ἅτινα θὰ ἠδύναντο νὰ χρονολογηθῶσι μετὰ βεβαιότητος κατὰ τὸν 5ον καὶ τὸ α' ἡμῖσι τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, καθιστᾷ ἀνέφικτον, πρὸς τὸ παρόν, τὴν συναγωγὴν ἀσφαλῶν συμπερασμάτων περὶ τῆς παλαιότερας ἐξελίξεως τῶν τεμενῶν τῆς κατηγορίας ταύτης.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐν τούτοις ὅτι ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς συγγενοῦς πρὸς τὸ τέμενος ἀγορᾶς², ἣτις εἶναι πληρέστερον γνωστή, διαπιστοῦται ὡσαύτως βραδεῖα καὶ μετὰ μακροχρόνιον ἀντίδρασιν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς συνθέσεως ὑπαγωγὴ τοῦ συνόλου εἰς ἐντελῶς κανονικὴν καὶ σύμμετρον διάταξιν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ἀγορᾶς τῶν κανονικῶς τετμημένων πόλεων ἐν αἷς κατὰ τὴν πρώτην διαρρύθμισιν καθωρίζοντο ἀπλῶς τὰ ὀρθογώνια, ἅτινα ἦσαν προωρισμένα διὰ τὰ μέλλοντα νὰ ἀναπτυχθῶσι, κατὰ τὰς ἰδίας ἀπαιτήσεις ἕκαστον, ἱερὰ καὶ λοιπὰ κοινὰ συγκροτήματα.

Ὁ ἱπποδάμειος τρόπος, ἀφ' ἑτέρου, διὰ τῆς σὺν τῷ χρόνῳ καθιερώσεως αὐτοῦ ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων ὡς τοῦ μόνου συστήματος, ὅπερ συνεπήγετο πρακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ κόσμον (ΑΡΙΣΤ. Πολ. Ι, 1330 a, 11 ἐξ.) ἐνίσχυσε τὴν ἐν γένει ὑφισταμένην τάσιν πρὸς κανονικότητα τῶν σχηματισμῶν. Οὕτω συνετέλεσε καὶ ἐκεῖνος ἀσφαλῶς εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐπιβολὴν τοῦ ὀρθογωνίου ὡς τοῦ κανονικοῦ σχήματος τῶν ἱερῶν συνόλων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων δειγμάτων συνάγεται ὅτι ἡ ἐν αὐτοῖς διαπιστουμένη τάσις πρὸς κανονικὸν ἐπὶ μέρους ἢ καθόλου σχηματισμὸν ἐξεδηλώθη κατὰ διάφορον δι' ἕκαστον τέμενος χρόνον. Ὁ χρόνος οὗτος καθωρίσθη συχνάκις ὑπὸ παρασχεθείσης τινὸς εὐκαιρίας ἢ δυνατότητος πρὸς ἐκτέλεσιν γενικωτέρων μεταβολῶν, αἵτινες βεβαίως δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ἐπιχειρηθῶσιν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν.

Ἀναμφιβόλως, κατὰ τὴν παλαιότεραν ἰδίᾳ ἐποχὴν, λόγοι θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος, πλὴν τῶν οἰκονομικῶν καὶ λοιπῶν, καθίστων ἐπίσης δυσχερῆ τὴν ἐφαρμογὴν νεωτερισμῶν ἐντὸς τῶν τεμενῶν. Εἶναι γνωστὸν σχετικῶς ὅτι κατὰ τινὰς περιπτώσεις ἐχρειάσθη, ἐπὶ παραδείγματι, νὰ προηγηθῇ καταστροφὴ ἐκ

¹ Πρβ. GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 42 ἐξ. βλ. παλαιστ. βιβλιογρ. ἐν G. CULTREIRA, Archit. Ippodamea (1924) σ. 11 ἐξ. E. FABRICIUS, RE, III, A, 2 (1929) σ. 99 ἐξ. WYCHERLEY, ἔ.ἀ. σ. 15 ἐξ. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 202 ἐξ., 330 ἐξ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 346 ἐξ. I. Δ. KONTH, AE, 1953-54, I, σ. 255 ἐξ. αὐτ. 1956 σ. 106 ἐξ. F. CASTAGNIOLI, Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale (1956).

² Βλ. τὴν πλειστάκις μνημονευθεῖσαν τελευταίαν διεξοδικὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος ὑπὸ τοῦ R. MARTIN, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

πυρκαϊᾶς ἢ ἄλλως τοῦ ὑπάρχοντος παλαιῦκοῦ ναοῦ, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἔναρξις ἢ καὶ ἡ συμπλήρωσις ἀρξαμένου ἤδη νεωτεριστικοῦ προγράμματος.

Ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐπίσης, ὡς εἶδομεν, ἡ καθυστέρησις τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ σπουδαιότερου τουλάχιστον μέρους τοῦ ἱεροῦ, μετὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Κρονίου, φαίνεται ὅτι ὤφειλετο εἰς τὰς δυσχερείας, τὰς ὁποίας συνεπήγετο ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς ἄλλεως ἀπὸ τοῦ θρησκευτικῶς καὶ ὁργανικῶς συμφυοῦς πρὸς αὐτὴν σταδίου.

Ζήτημα τίθεται πρὸς τούτοις ὡς πρὸς τὰς σχετικὰς προθέσεις τοῦ Λίβωνος καὶ τῶν λοιπῶν ῥυθμιζόντων τὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός· ἐὰν δηλαδὴ καὶ οὗτοι προέβλεπον, ἀκαθορίστως ἔστω, τὴν γενικωτέραν μεταβολήν, ἥς τὴν ἀφετηρίαν παρέσχεν ὁ τρόπος τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ· ἢ ἐὰν ἀπλῶς αἱ προθέσεις αὐτῶν περιωρίζοντο εἰς τὴν συνήθη κατὰ τὸν 5^{ον} π.Χ. αἰῶνα ἀπομάκρυνσιν τοῦ νέου ναοῦ ἀπὸ τῶν παλαιότερων οἰκοδομῶν τοῦ τεμένους καὶ τὸ πολὺ εἰς τὴν δημιουργίαν κεντρικοῦ πυρῆνος τοῦ περιφερῶς ἤδη διαμορφουμένου συνόλου.

Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει θὰ ἡδύνατο νὰ ὑποτεθῇ καὶ πάλιν ὅτι αἱ εἰρημέναι θρησκευτικῆς φύσεως δυσχέρειαι καθυστέρησαν τὴν ἔναρξιν τῆς διαρρυθμίσεως ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς μέχρι τοῦ τέλους περὶπου τῆς 5^{ης} ἑκατονταετηρίδος. Θὰ ἔπρεπεν ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ τοῦτο· τὰ γνωστὰ δείγματα συστηματικῶν διαρρυθμίσεων, συμφώνως πρὸς τὸ νέον πνεῦμα, χρονολογουμένων κατὰ τὸν 5^{ον} π.Χ. αἰῶνα, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐκτελεσθείσας ἐντὸς τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, προέρχονται ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἢ ἐκ περιοχῶν προσφόρων εἰς χωρορρυθμικοὺς νεωτερισμούς, ἐν αἷς καὶ ἡ βορειοανατολικὴ Πελοπόννησος, ὡς μαρτυρεῖ πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ ὅλη ἐξέλιξις τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργεῦς. Ἡ Ἡλεία ὁμως, ἐξ ὧν τουλάχιστον γνωρίζομεν, δὲν φαίνεται ὅτι προσεχώρει εὐκόλως εἰς τοιοῦτους νεωτερισμούς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι σχετικῶς, ὅτι ἡ στοά, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ κυριώτερον δηλαδὴ μέσον ὁπτικοῦ σχηματισμοῦ τοῦ χώρου, ἔστω καὶ ὑποτυπώδους, οὐδόλως ἐμφανίζεται ἐν Ὀλυμπίᾳ πρὸ τοῦ τέλους τῆς 5^{ης} ἑκατονταετηρίδος. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀγορᾷ τῆς Ἡλίδος ¹ χρησιμοποιεῖται ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης κατὰ τρόπον αὐτόχρημα πρωτόγονον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης.

Ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναμείνῃ τις πλήρη σχηματισμὸν τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς τῆς Ἡλίδος, καθ' ἣν ἐποχὴν καὶ ἐν ταῖς περιοχαῖς ἐνθα ἐδημιουργήθη ἡ κανονικὴ μορφή τοῦ εἵδους δὲν εἶχεν αὕτη σχηματισθῇ πλήρως. Ἐν τῇ ἡλειακῇ ὁμως ἀγορᾷ εἶναι προφανὲς ὅτι αἱ στοαὶ ἐτέθησαν αὐτοτελῶς σχεδόν, ὡς οἶονδήποτε ἄλλο οἰκοδόμημα, ἐλάχιστα δὲ ἐλήφθη

¹ Πρβ. TRITSCH, Jahresh., XXVII (1932) σ. 64 ἐξ., εἰκ. 77. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 311 ἐξ.

ὑπ' ὅψιν ὁ χωρορρυθμικὸς σκοπὸς αὐτῶν. Τοῦτο δὲ καθ' ἦν ἐποχὴν, πλὴν τῶν ἄλλων, ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς τῆς Πελοποννήσου εἶχον ἤδη συμπληρωθῇ αἱ πρωιμώτατα ἀρξάμεναι θαυμάσια διαμορφώσεις μετὰ στοῶν ἐν τῷ Ἡραίῳ τοῦ Ἄργους, καὶ ἐν Κορίνθῳ εἶχεν ἤδη ἐπιχειρηθῇ ἡ ἐπιτυχὴς πλαισιώσεις τοῦ περὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος χώρου διὰ στοῶν¹.

Περὶ τὴν καμπὴν τῆς 5ης πρὸς τὴν 4ην ἑκατονταετηρίδα, ὅτε ἤρξαντο ἐμφανιζόμεναι ἐν Ὀλυμπίᾳ αἱ πρῶται ἐκδηλώσεις τῆς ἐν συνεχείᾳ συντελεσθείσης μεταβολῆς, τὸ νεώτερον χωρορρυθμικὸν πνεῦμα εἶχεν ἤδη ἐπιβληθῇ εὐρύτατα, συνεπείᾳ τῆς ὅλης ἐξελιξέως τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ ἰδίᾳ συνεπείᾳ τῆς συναφοῦς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην ἐπεκτάσεως τῆς συστηματικῆς πολιοδομίας ἀνὰ τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον.

Πρὸς τοῦτοις κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, καθ' ἦν συνετελέσθη ἡ διαρρύθμισις τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ, ἐν τῇ δυτικῇ Πελοποννήσῳ ἐν γένει ἐνεποίησεν ἀσφαλῶς ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν ἡ ἴδρυσις τῆς Μεσσήνης, ἣτις καὶ ἀπὸ πολιοδομικῆς ἀπόψεως ἀπετέλεσε σημαντικὸν γεγονός ἐν τῇ ἐν λόγω περιοχῇ. Ὡς γνωστὸν ὁ Ἐπαμεινώνδας μετεκάλεσεν εἰδικούς, οἷς τέχνη στενωποὺς κατατέμενυσθαι καὶ οἰκίας καὶ ἱερὰ οἰκοδομεῖσθαι καὶ τείχη περιβάλλεσθαι... (ΠΑΥΣ. IV, 27, 5)· προφανῶς πρὸς διαμόρφωσιν τῆς νέας πόλεως κατὰ τρόπον συστηματικόν².

Σχετικῶς δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἱδρύσεως τῆς Μεσσήνης περίπου συμπίπτει ἡ δευτέρα, σημαντικωτάτη περίοδος τῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ μεταρρυθμίσεως, ἣτις καθωρίσθη ἀνωτέρω μετὰ τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων καὶ τοῦ πολέμου τῶν Ἡλείων καὶ Ἀρκάδων. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐκτὸς τῆς κατασκευῆς τῆς Νοτίου Στοᾶς, ἴσως δὲ καὶ ἑτέρας στωικῆς διαμορφώσεως παρὰ τὸν Ἱππόδρομον, ἤρξατο κατ' οὐσίαν ὁ κανονικὸς σχηματισμὸς τοῦ κυρίως ἱεροῦ, διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ περιβόλου, ὑπὸ τὴν ὑποτεθεῖσαν ἀρχικὴν μορφήν, τὴν πρὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ Φιλιππείου.

Οἰαδῆποτε καὶ ἐὰν εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἣν καθυστέρησεν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἡ ἔναρξις τῆς νέας διαρρυθμίσεως τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ἥς, ὡς εἶδομεν, περαιτέρω συνέπειαν ἀπετέλεσεν ἡ διαρρύθμισις αὕτη, ἀναμφιβόλως ἡ ἐκτέλεσις τῶν εἰρημένων μεταβολῶν ἐντὸς τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀρτιωτέραν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τὸ νέον πνεῦμα, διὰ τῆς χρήσεως τῆς ἤδη ἀποκρυσταλλωθείσης σχετικῆς πείρας.

¹ Αὐτ. σ. 338, 433 ἐξ. ὑπ. 3.

² Βλ. Γ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΠΑΕ, 1909, σ. 201 ἐξ. Αὐτ. 1925 - 26, σ. 55 ἐξ. Περβ. MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 382. Περβ καὶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1957 (1958) σ. 75 ἐξ.

Τὸ μέγεθος τοῦ ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ, ἀφ' ἑτέρου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὁμαλότητα τοῦ τόπου, ἐπέτρεψαν τὴν βαθμιαίαν ἐφαρμογὴν τῶν βασικῶν ἀρχῶν συνθέσεως, ὧν τὰς παλαιότερας καὶ νεωτέρας ἐκφάνσεις ἐπεσκοπήσαμεν ἀνωτέρω, ἐντὸς λίαν ἐκτεταμένου καὶ πολυμεροῦς ἀρχιτεκτονικοῦ περιβάλλοντος.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας θὰ ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ μόνον πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἥτις, διὰ λόγους σημειωθέντας ἀνωτέρω, ὑπερεῖχεν αὐτοῦ ὥς πρὸς τὴν αὐστηροτέραν ἐνότητα τοῦ συνόλου, δὲν ἐνεφάνιζεν ὅμως τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ παρατηρουμένην ποικιλίαν καὶ πολυμορφίαν συνθέσεως.

Ε'. ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

α'. Ἐπιγραφὴ εὐρεθεῖσα ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἑστίας τῆς Ὀλυμπίας.

Ἡ γενομένη ἐν τῷ Α' κεφαλαίῳ τῆς παρούσης διαπίστωσης τῆς ὑπάρξεως δευτέρας ἐστίας ἐν Ὀλυμπίᾳ φέρει εἰς τὸν νοῦν τὸ ἕτερον φυλετικὸν στοιχεῖον, τὸ συνεχῶς προβαλλόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἱεροῦ παρὰ τοὺς Ἡλείους, τοὺς Πισάτας.

Πρὶν ἢ ἐπιχειρήσωμεν νὰ διευκρινήσωμεν ὅ,τι εἶναι δυνατόν νὰ διευκρινηθῇ σχετικῶς, σκοπίμον ἐστὶν νὰ ἴδωμεν τὸ ἐν τῶν δύο διασωθέντων ψηφισμάτων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναβιώσεως τῆς πολιτείας τῆς Πίσσης (365-363 π.Χ.), ὅτε διεξήχθη καὶ ἡ μάχη, περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνωτέρω, ἡ περιγραφομένη ὑπὸ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ.

Πρόκειται περὶ τῆς ἐν Olympia, V, 31 ἐπιγραφῆς¹, τῆς κεκαραγμένης ἐπὶ πλακὸς ἐξ ὀρειχάλκου, ἣτις ἐνέχει πρόσθετον ἐνδιαφέρον, διότι ἀνευρέθη ἐν τῇ στοᾷ τοῦ πρὸς τὸ ἱερόν τῆς Ἑστίας ταυτισθέντος Νοτιοανατολικοῦ Οἰκοδομήματος. Ἐν πίνακι 17β παρέχεται τὸ διασωθὲν μέρος αὐτῆς.

Ἀπὸ τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τῆς ἐπιγραφῆς ὁ Α. KIRCHHOFF² παρετήρησεν ὅτι, ὥς ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν διαφορῶν γλώσσης καὶ γραφῆς πρὸς τὰς ἡλειακὰς ἐπιγραφάς, αὕτη δὲν δύναται νὰ συγκαταλέγεται μετ' αὐτῶν, ὑπέθεσε δ' ὥς ἐκ τούτου ὅτι ἐγράφη κατὰ τὴν πρόσκαιρον ἀπομάκρυνσιν ἐξ Ὀλυμπίας τῶν Ἡλείων, μεταξὺ 103,4 καὶ 104,2 ὀλυμπιάδος. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει πράγματι καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐν τῷ ψηφίσματι ἀναγγραφομένων ἑλλανοδικῶν, ἐφ' οὗ ἀντιθέτως βασισθεῖς ὁ KAHNSTEDT ἐχρονολόγησε τὴν ἐπιγραφὴν περὶ τὸ τέλος τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος. Ἡ χρονολόγησις ὅμως αὕτη προϋποθέτει ὡς ἀπαραίτητον τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δύο ἑλλανοδικῶν διετηρήθη κανονικῶς ἐν Ὀλυμπίᾳ μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, ἣτις, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, δὲν εὐσταθεῖ. Ἀλλὰ καὶ ἡ προβληθεῖσα πιθανὴ σύνδεσις τῶν Συρακουσῶν περὶ τὸ 364 π.Χ. μετὰ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἀντιθέτου πρὸς τοὺς Ἀρχάδας καὶ Πισάτας οὐδό-

¹ Πέραν τῆς παρεχομένης αὐτόθι παλαιότερας βιβλιογραφίας βλ. IG, V, σ. XIX, 65 (HILLER VON GAERTRINGEN). W. LARFELD, Griech. Epigr., σ. 339, 343, ἐνθα ἡ παλαιὰ ἀποκατάστασις τοῦ H. ROEHL, IGA, 107 Add. U. KAHNSTEDT ἐν GGN, 1927, σ. 162 ἐξ.

² Arch. Zeitung, XXXVII (1879) σ. 156 ἐξ.

λως αποτελεί σοβαρόν κώλυμα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ψηφίσματος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην· διότι ὁ ἐν αὐτῷ τιμώμενος Συρακούσιος καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡδύνατο νὰ παρίσταται ἐν Ὀλυμπίᾳ διὰ λόγους προσωπικῆς ἰδεολογικῆς θέσεως, ἀντιθέτου πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς πατρίδος αὐτοῦ.

Πέραν τούτου ἡ συνήθης ἀπόδοσις τοῦ ψηφίσματος εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἀρκάδων, ἀντὶ τῆς φυσικωτέρας ἀποδόσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀναβιώσασαν Πίσσαν, ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τοῦτο εἶναι γεγραμμένον διὰ τοῦ παλαιότερου ἀλφαβήτου, ἐνῶ τὸ ἕτερον τῶν διασωθέντων ψηφισμάτων τῆς περιόδου ταύτης, τὸ ἐν Olympia, V, 36, ἐν ᾧ ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τῶν Πισατῶν, ἐγράφη δι' ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου¹.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ γεγονότος ὅτι οὔτε οἱ Ἀρκάδες φαίνεται ὅτι παρέμειναν πιστοὶ ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τοῦ παλαιοῦ ἀλφαβήτου — τὸ περίπου σύγχρονον ἐν IG, V₂, 1 ψήφισμα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀρκάδων², ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι γεγραμμένον δι' ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου — θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἑξῆς· προκειμένου περὶ ἐποχῆς καθ' ἣν μεταβάλλεται τὸ ἀλφάβητον, ὥς ἦτο ἡ ἐν λόγῳ διὰ τὴν περιοχὴν ταύτην³, ἡ παράλληλος χρῆσις τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου τρόπου γραφῆς εἶναι φυσικὴ καὶ συνήθως ἄνευ ἰδιαίτερας τινὸς σημασίας. Τοῦτο ἰσχύει ἔτι μᾶλλον διὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν τῆς ἀναστατώσεως τῶν πάντων ἐν Ὀλυμπίᾳ, καθ' ἣν οἱ εἰθισμένοι εἰς τὴν γραφὴν καὶ τὴν σύνταξιν ἡλειακῶν κυρίως ἐπιγραφῶν εἰδικοὶ εἶχον προφανῶς ἀπομακρυνθῆ, ὥς ἐκ τούτου δὲ ἡ ἐργασία αὕτη ἐξετελεῖτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ διαφόρων ἐκάστοτε ἀτόμων, Πισατῶν, Ἀρκάδων, ἄλλων Ἑλλήνων ἢ καὶ δούλων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἡσκημένων εἰς ὠρισμένον τρόπον συντάξεως καὶ γραφῆς. Σημειωτέον ὅτι μόνον ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀνώμαλος αὕτη κατάστασις, εἶναι δυνατόν νὰ αἰτιολογηθῶσιν ἀνέτως καὶ ἰδιορρυθμίαι τινὲς τῆς ἐξεταζομένης ἐπιγραφῆς, ὥς π.χ. ἡ παράλληλος δήλωσις διὰ τοῦ E καὶ H τοῦ φθόγγου η, ἐν δὲ τῇ ὑπ' ἀριθ. 36 συγχρόνῳ ἐπιγραφῇ ἢ ἄλλως ἀνεξήγητος ἀσυνταξία, ἡ ἐμφανιζομένη ὥς ἐκ τῆς θέσεως τῶν ὀνομάτων κατ' ὀνομαστικὴν (*Ἀγιάδας κ.λ.π.*) μετὰ τὴν γενικὴν *ἐλλανοδικῶν*⁴. Ἐνδιαφέρον εἶναι σχετικῶς ὅτι, πλὴν τῶν δύο τούτων ψηφισμάτων, ἦτοι τῶν ὑπ' ἀριθμ. 31 καὶ 36, ἅτινα διαφέρουσι μόνον κατὰ τὴν γραφὴν, φαίνεται ὅτι καὶ τρίτον, τὸ ἐν Olympia, V, 37, ἀνάγεται εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ κατηγορίαν· ἐνταῦθα τὸ ἐν στ. 3.. *των* δύναται λίαν πιθανῶς

¹ CH. MICHEL, RIG 198. E. HICKS - G. HILL, GHI, 115. LARFELD, ἔ.δ. σ. 330. DITTENBERGER, Syll.⁸ 171. E. SCHWYZER, Dialect. Graec. Exempla Epigr. Potiora, 422. ERNST MEYER ἐν RE XX, 2 (1950) λ. *Pisa, Pisatis* 1754.

² DITTENBERGER, ἔ.δ. 183.

³ KIRCHHOFF, ἔ.δ.

⁴ LARFELD, ἔ.δ. σ. 339.

νὰ συμπληρωθῇ εἰς *Πισαίων*. Τὸ ψήφισμα τοῦτο ἐπιπροσθέτως, ἔτι μᾶλλον διαφέρει τῶν ἄλλων εἶναι γεγραμμένον καὶ ἐν ἀττικῇ διαλέκτῳ.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου τὸ ὑπ' ἀριθμ. 31 ψήφισμα, ὡς ἀναφερόμενον εἰς ἀπονομὴν τιμῶν κατόπιν δωρεᾶς γενομένης πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργου τινὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ, φαίνεται λίαν ἀπίθανον ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς πλευρᾶς τῶν Ἀρκάδων. Οἱ ἐν τοῖς Ἀρκάσιν ἄρχοντες, ὡς εἶναι μεμαρτυρημένον, οὐχὶ μόνον δὲν ἔτρεφον στοργὴν τινα πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας, ἀλλ' ἀντιθέτως, εὐθὺς ὡς ἡσθάνθησαν ὅτι ἦσαν ἀσφαλεῖς, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Ἡλείων, ἔφθασαν μέχρι τῆς χρήσεως τῶν ἱερῶν χρημάτων, πρὸς κάλυψιν τῶν πολεμικῶν δαπανῶν (ΞΕΝΟΦ. Ἑλλ. IV, 33 ἐξ.), ἀντιμετωπίσαντες διὰ τὸ ἔγκλημα τοῦτο πρὸς τοὺς θεοὺς, ὡς καὶ διὰ τὴν συμπαρομαρτοῦσαν ὑποπτον διαχείρισιν τῶν χρημάτων τοῦ ἱεροῦ (αὐτ. 34), δῆλῶτα καὶ φθαρτικὴν ἐσωτερικὴν διαμάχην ἐν τῷ κοινῷ.

Ἐν στ. 1 ὁ ROEHL συνεπλήρωσεν: ἐπεὶ πολλὰ χρήματα ἔδωκαν... Ἐν Olympia, V, 31 ἐγένετο δεκτὸν ὅτι τὸ ψήφισμα ἀνήκει εἰς τὸν συχνόν, ἀλλαχοῦ ὅμως, τύπον (οἱ δεῖνα) ἔδωκαν προξενίαν ἀτέλειαν κ.λ.π. διὰ τῆς συμπληρώσεως... ἔδωκαν... (στ. 3) τιμὰν ὥστε εἶναι... Ὁ HILLER ἔθεσεν ἐρωτηματικὸν εἰς τὸ ἀπίθανον τιμάν.

Περὶ τῆς παρασχεθείσης ὑπὸ τῶν τιμωμένων ἐκδουλεύσεως εὐρίσκονται ἐν διαφωνίᾳ οἱ μελετήσαντες τὴν ἐπιγραφὴν. Ὑπετέθη σχετικῶς, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν γενομένην ἀποδεκτὴν ἀνάγνωσιν τοῦ στ. 2 ..σαν τὸ ἱερὸν τῷ Διός, ὅτι πρόκειται περὶ δωρεᾶς ἢ ἔργου σχετιζομένου πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Διὸς ἢ περὶ ἐπισκευῆς ὁλοκλήρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας. Οἱ DITTENBERGER-PURGOLD, ἀπορρίψαντες τὰς ἀπιθάνους πράγματι ἐκδοχὰς ταύτας, ἐδέχθησαν ὅτι πρόκειται περὶ ἐπισκευῆς ἀντικειμένου τινὸς χρυσοῦ—ἢ ἐξ ἀρχῆς κατασκευὴ μᾶλλον ἀποκλείεται, ὡς ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου· τὸ χρύσειον—τραπέζης ἱερᾶς τοῦ Διὸς ἢ ἄλλου ἀναλόγου. Καὶ πάλιν ὅμως εἶναι δύσκολον νὰ παραδεχθῇ τις ὅτι ἐτιμήθησαν πέντε ἄτομα διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἐνὸς ἀντικειμένου, ὅσον πολυτελὲς καὶ ἐὰν ἦτο τοῦτο.

Ἡ διαπιστουμένη ἤδη ταύτισις τοῦ οἰκοδομήματος, ἐνθα ἀνευρέθησαν τὰ τεμάχια τῆς ἐπιγραφῆς, πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας ἄγει εἰς τὴν φυσικὴν πρὸ παντὸς ἄλλου ἐξέτασιν τῆς πιθανότητος περὶ ὑπάρξεως σχέσεώς τινος τοῦ εὐρήματος πρὸς τὸν τόπον εὐρέσεως, ἣτις πράγματι καθίσταται δυνατὴ, ἐὰν ἐν στ. 2 ἀναγνωσθῇ: ...σαν τὸ ἱερὸν τοδί, ὡς...

Ὁ ἐμφαντικὸς καθορισμὸς τοῦ τόπου διὰ τοῦ τοδί¹, ἀντὶ τούτου εἶναι ὁ

¹ Ἐν σχέσει πρὸς τοὺς μετὰ ἰ ἐμφαντικοὺς δεικτικούς τύπους βλ. E. SCHWYZER, Griech. Grammatik, I σ. 611 ἐξ. Περὶ τῶν ἀρκαδικῶν τύπων τῶν ἐκ τοῦ *ὄνι* καὶ *ὄνυ* βλ. IG, V, σ. 187 (πίν.). Τὸ ἡλειακὸν τοῖ βλ. ἐν Olympia, V, 9. Πρβ. SCHWYZER, ἔ.ἀ. σ. 212. H. VAN HERWERDEN, Lex.² II, λ. *ὄνι*, λ. *ὄνυ*, λ. *τοῖ*.

πλέον ἀρμόζων ἐνταῦθα, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ χαλκῇ πλάξ εἶχε τεθῇ ἐν τῇ στοᾷ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας, ἐν ἣ καὶ ἀνευρέθη, πρὸς ὑπόμνησιν τιμῆς ἀποδοθείσης διὰ δωρεάν σχετιζομένην πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦτο ¹. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ τύπου τοῦ, ἀντὶ τοῦ ἐκ τοῦ ἀρκαδικοῦ ὄνι ἡ καὶ τοῦ παλαιοῦ ἡλειακοῦ τοῦ, πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐν γένει περὶ τῶν πισατικῶν ἐπιγραφῶν τῆς περιόδου ταύτης σημειωθέντων, παρατηρεῖται ὅτι ἡ ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ Ἡλιδι χρῆσις παραλλήλως πρὸς τοὺς λοιποὺς τοπικοὺς δεικτικοὺς τύπους καὶ τῶν ἐκ τοῦ ὅδε προερχομένων ², καθιστᾷ λίαν εὐχερῇ, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἐν λόγῳ ἐποχῇ, τὴν ἀρμογὴν τοῦ ἐμφαντικοῦ καὶ εἰς τοὺς τύπους τούτους. Ἐνδιαφέρων εἶναι πρὸς τούτοις ὅτι ἡ ἐκ τῆς νέας ἀναγνώσεως τοῦ στ. 2 προκύπτουσα σύνταξις τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας μετ' ἄρθρου, τὸ *ἱερὸν τοῦ*, εἶναι ἡ κανονικῶς ἀπαντῶσα ἐν ἀρκαδικαῖς καὶ ἡλειακαῖς ἐπιγραφαῖς ³.

Ἡ πρώτη ἐξ ὅλων ἐρχομένη φυσικὴ ὑπόθεσις ὅτι οἱ τιμώμενοι παρέσχον τὰ μέσα πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας, κατόπιν τῶν ζημιῶν, ἃς ἦτο ἐπόμενον νὰ ὑποστῇ τοῦτο ὡς ἐκ τῆς παρ' αὐτὸ διεξαγωγῆς τῆς μάχης τοῦ 364 π.Χ. ἀποκλείεται, κυρίως κατόπιν τῆς τελικῆς ἀναγνώσεως ὑπὸ τοῦ PURGOLD ἐν στ. 1, *χρύσειον*, ἀντὶ τοῦ παλαιότερου ὑποτεθέντος *χρυσίον* ⁴. Ἡ ἐκδοχὴ ἀφ' ἐτέρου ὅτι τὸ *χρύσειον* συνώδινεν οὐσιαστικὸν δηλοῦν συγκεκριμένην ποσότητα χρημάτων ἢ καὶ χρυσοῦ—ἡ κοπὴ χρυσῶν νομισμάτων ὑπὸ τῆς Πίσσης ⁵ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην θὰ καθίστα εὐπρόσδεκτον τὴν τοιαύτην δωρεάν—πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ διότι, πλὴν τῶν σχετικῶν δυσχερειῶν συμπληρώσεως, ἡ ὑπαρξίς τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου, τὸ *χρύσειον*, καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν ἐκδοχὴν ταύτην.

Ὅθεν ἡ λύσις πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ μᾶλλον ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν μεμαρτυρημένην σημασίαν τῆς λέξεως *χρύσειον*, ὡς δηλούσης χρυσοῦν ἔλασμα ἢ

¹ Τὸ ψήφισμα δὲν ἀνεγράφη ἐπὶ τινος τῶν πλίνθων τῆς στοᾶς, ὡς θὰ ἀνέμενε τις ἐκ καθορισμοῦ τὸ *ἱερὸν τοῦ*, ἀλλ' ἐπὶ χαλκῆς πλακός (ἄδρῳς ὑπολογιζομένης εἰς 0.45×0.13 μ.), ἣτις προσεκολλήθη εἰς εἰς τινὰ τῶν τοίχων αὐτῆς, ἀσφαλῶς ἕνεκα τοῦ τρόπου κατασκευῆς τοῦ οἰκοδομήματος διὰ πωροπλίνθων ἐκ κογχυλιάτου κεκοιναμένου, ἐφ' ὧν ἦτο ὅλως ἀδύνατος ἡ χάραξις τῆς ἐπιγραφῆς.

² Περβ. IG, V₂, σ. 187 (πίν.) λ. ὁδε. Olympia V, 16 18. 21.

³ Περβ. O. HOFFMANN, Griech. Dial. I, σ. 297. Olympia, V, 16 19: τὸ γράφος τόδε.

⁴ Τὸ τεμάχιον τῆς πλακός, ἐφ' οὗ ἡ λέξις, ἀναζητηθὲν δὲν ἀνευρέθη μετὰ τῶν λοιπῶν τεμαχίων τῆς ἐπιγραφῆς, ἅτινα φυλάσσονται ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ὀλυμπίας. Θὰ ἐνδιέφερε κυρίως νὰ ἐξετασθῇ ἡ ὑφισταμένη, ἔστω καὶ μικρά, πιθανότης τῆς τυχὸν δημιουργίας τῶν ὡς κεραίων τοῦ Ε ἐρμηνευομένων χαραγῶν, παρὰ τὸ χεῖλος τῆς θραύσεως, κατὰ τὸν βίαιον κατακερματισμὸν τῆς πλακός διὰ τέμνοντος ὀργάνου, λίαν πιθανῶς μετὰ τὴν ἐπανεγκατάστασιν τῶν Ἡλείων ἐν Ὀλυμπίᾳ.

⁵ Βιβλιογρ. περὶ τῶν χρυσῶν νομισμάτων, τῶν κοπέντων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναβιώσεως τῆς Πίσσης, βλ. παρὰ ERNST MEYER, ἔ.ἀ. 1754.

χρυσὴν πλάκα, ἣτις ἐμφανίζεται, ἐπὶ παραδείγματι, ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Σελινοῦντος ¹, χρονολογούμενη κατὰ τὸν 5^{ον} π.Χ. αἰῶνα: ...ἐν χρυσοῖσι ἐλάσαντας τὰ δ' ὀνόματα ταῦτα κολάψαντας. Ἡ σημασία τῆς λέξεως *χρύσειον* ἐνταῦθα συμπιπτει προφανῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως *χρύσωμα*, τὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν λέξιν *ἀργύρωμα* ἢ *χάλκωμα*, ὅπερ συχνάκις ἀπαντᾷ ἐν ἐπιγραφαῖς, πρὸς δὴλωσιν τῆς πλακός, ἐφ' ἧς μέλλει νὰ ἀναγραφῇ τὸ διατυπούμενον ψήφισμα ².

Κατὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ἡ δωρεὰ τῶν τιμωμένων ἐν τῷ πισατικῷ ψηφίσματι συνίστατο εἰς τὴν χορήγησιν ποσότητός τινος χρυσοῦ, εἰς ἔλασμα ἢ πλάκας. Ὁ χρυσὸς οὗτος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐχρησίμευσε πρὸς ἐξοπλισμὸν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας δι' ἀναγκαίων, ὥς ἐκ τῆς φύσεώς του, πολυτελῶν τινων σκευῶν *χρηστηρίων*, θυσίας, σπονδῆς ἢ ἄλλων ἐπιτραπεζίων, διακοσμητικῶν κ.λ.π.

Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐνισχύει ἡ ὑπαρξίς τυπικῶν σχεδὸν φράσεων μετὰ τοῦ κατασκευάζειν ἢ κατασκευάζεσθαι, ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ ἐξοπλίζειν διὰ σκευῶν οἰκίαν, ἱερόν, πλοῖον κ.ἄ., αἵτινες καθιστῶσιν εὐχερῇ τὴν συμπλήρωσιν ἐν στ. 2: ...σκεύεσι κατεσκεύασαν τὸ ἱερόν τοδί. Σχετικῶς πρβ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΝ ³ ἐν X, 1: Ὅνόματα ἀπ' αὐτῶν (δηλ. ἀπὸ τῶν σκευῶν) πεποιήται τὸ κατασκευάζεσθαι τὴν οἰκίαν τοῖς σκεύεσιν ἢ τὸν ἀργὸν ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο. Βλ. καὶ παρ' ΗΡΟΔΟΤΩΙ (VIII, 33): ἐνθα ἦν ἱερόν Ἀπόλλωνος... ἀναθήμασι πολλοῖσι κατεσκευασμένον. Ἐπίσης παρὰ ΔΙΟΓΕΝΕΙ ΛΑΕΡΤ. V, 14: κατασκευάζειν τὴν οἰκίαν τοῖς σκεύεσιν κ.ἄ. ⁴

Ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν γενομένην ὑπόθεσιν περὶ ἀποδόσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑστίας εἰς τοὺς Πισάτας, ὥς κοινῆς ἐστίας αὐτῶν, ἡ διὰ τοῦ ψηφίσματος τιμωμένη δωρεὰ ἐμφανίζεται ὥς ἐκδήλωσις ἰδιαίτερας φιλοφροσύνης πρὸς τοὺς νέους κυρίους τῆς Ὀλυμπίας ὑπὸ τῶν μνημονευομένων ξένων, οἵτινες δι' αὐτῆς ἐπλήρωσαν ἐπείγουσαν ἀνάγκην, ἴσως ἐξοπλισμοῦ τοῦ ἱεροῦ, λόγῳ τῆς ἐπικειμένης πανηγύρεως τοῦ 364 π.Χ.

Παρατίθεται τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ὑπὸ τὴν νέαν ἀποκατάστασιν.

Θεός. Τύχα. Ἐπεὶ προθύμως ἐ]δωκαν, οἱ τὸ χρύσειον
δόντες σκεύεσι κατεσκεύ]ασαν τὸ ἱερόν τοδί, ὥς
ἐδύναντο κάλλιστα, ἀναγραφ]ῆναι αὐτῶς καὶ γενεὰν
αὐτῶν τῷ δάμῳ τῷ Πισατῶν προ]ξένως καὶ εὐεργέτας

¹ Βλ. DITTENBERGER, Syll.³ 1122.

² Αὐτ. IV, πίν. λ. *χάλκωμα*. Πρβ. ἐν LIDDELL - SCOTT⁹, λ. *ἀργύρωμα*, *χάλκωμα*, *χρύσωμα*.

³ Βλ. τὸ εἰδικὸν περὶ σκευῶν βιβλ. X τοῦ ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ. Πρβ. καὶ εἰδικῶς περὶ *χρηστηρίων* θυσίας, σπονδῆς κ.λ.π. ἐν X, 11 καὶ 65.

⁴ Πλείονα δείγματα ἐν ΣΤΕΦ. Θησ. καὶ LIDDELL - SCOTT⁹ λ. *κατασκευάζω*.

..... πος Θεοδότω Μάγνης
 ..... ην Θηβαῖος
 ..... ς Συρακόσιος
 ..... Σεκυνώνιος
 ..... ς Ἀργεῖος
 Ὑπὸ (δεῖνος τοῦ).....] κλέος καὶ Ὀλυμπιοδώ-
 ρω (τοῦ δεῖνος) ἔλλαν]οδικώντων

β'. Περὶ τῆς σχέσεως Ἡλείων καὶ Πισατῶν.

Ἡ σύγχυσις ἢ ἐπικρατοῦσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν μακραίωνα διαμάχην πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς προστασίας αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἡλείων καὶ τῶν Πισατῶν, οἵτινες προέβαλλον πρὸς τοῦτο ἀντικρουμένους μύθους καὶ ἱστορικά γεγονότα ἢ πλάσματα. Οἱ Ἡεῖοι, ἐπικρατήσαντες τελικῶς, εἶναι προφανὲς ὅτι κατώρθωσαν νὰ στρέψωσιν ὑπὲρ αὐτῶν τὴν μέχρις ἡμῶν διασωθεῖσαν παράδοσιν¹. Ἀλλὰ καὶ τῶν ἀποδείξεων τῶν πισατικῶν ἀξιώσεων διεσώθησαν καταφανῇ λείψανα.

Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (VII, 354), μεταδίδων τὴν δυσπιστίαν, μεθ' ἧς, ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἤδη, φαίνεται ὅτι ἀντιμετωπίσθη τὸ προκῦψαν ἑτερογενὲς ὑλικόν, λέγει χαρακτηριστικῶς, ὅτι οἱ μὲν ἔφερον ὡς ἰδρυτὴν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ἁγῶνος ἓνα τῶν Ἰδαίων Δακτύλων Ἡρακλέα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τὸν Ἀλκμήνης καὶ Διός· τὰ γὰρ τοιαῦτα πολλαχῶς λέγεται καὶ οὐ πάννυ πιστεύεται.

Οἱ δύο Ἡρακλεῖς ὑπῆρξαν πράγματι σύμβολα διαμάχης². Οὕτως ὁ ΠΙΝΔΑΡΟΣ, ἀποτελῶν τὴν παλαιότεραν σχετικὴν πηγὴν, ἐμφανίζεται ὡς θιασώτης τῆς περὶ τοῦ Ἡρακλέους τῆς Ἀλκμήνης καὶ τοῦ Διὸς παραδόσεως³. Ἡ ἱστορία τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ ἄρχεται ἀφ' ἧς ὁ Ἡρακλῆς Διὸς ἄλκιμος υἱὸς σταθμᾷτο ζάθιον ἄλσος πατρὶ μεγίστῳ⁴. Ὁ μόνος διασφῶζόμενος δεσμὸς πρὸς τὸ

¹ Τὴν ἐντονωτέραν ἐπὶ τοῦ προκειμένου κριτικὴν ἥσκησεν, ὡς γνωστόν, ὁ Κ. ΒΕΛΟΧ, ἐν συνδυασμῷ ἰδίᾳ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ καταλόγου τῶν ἑλλανοδικῶν· Περβ. Griech. Gesch.², I, 1 σ. 386, ὑπ. 1, σ. 148 ἐξ.

² Τὰς σχετικὰς περὶ τῶν Ἡρακλέων παραδόσεις βλ. ἐν SWOBODA, RE, V, 2 λ. Elis, 2384.

³ Πλὴν τῆς ἐν γένει πολιτικῆς θέσεως τοῦ Πινδάρου, ἥτις ὠδήγησε προφανῶς αὐτὸν εἰς τὴν ἐναντι τῆς διαμάχης τῶν Πισατῶν πρὸς τοὺς Ἡλείους καταπύρξιν συναγομένην στάσιν, εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἡ προτίμησις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἡρακλέα τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀλκμήνης, ἢ ὀφειλομένη εἰς τὴν ἐκ Θηβῶν καταγωγὴν τοῦ ποιητοῦ. Περβ. σχετικῶς W. SCHMID - O. STÄHLIN, Gesch. gr. Literatur I, 1 (1929) σ. 550 ἐξ.

⁴ Ὀλ. I, 53 ἐξ. Περβ. καὶ Ὀλ. B, 5 ἐξ. Ὀλ. Γ, 19 ἐξ. Νεμ. I, 60.

παρελθὸν εἶναι ὁ τύμβος τοῦ Πέλοπος¹, τοπικοῦ ἥρωος, ἐπωνύμου ὅμως τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐκ τῶν προγόνων τοῦ Ἡρακλέους (ΠΑΥΣ. V, 13, 2). Σημειωτέον ὅτι, διὰ προφανοῦς μυθολογικοῦ πλάσματος, ἡ γενεὰ τοῦ Πέλοπος συνεδέθη καὶ πρὸς τὴν ἀναφερομένην παλαιὰν ἰδρυσιν τῆς Ἡλίδος (αὐτ. V, 4, 2). Πρὸς τιμὴν τοῦ Πέλοπος καθιέρωσεν ὁ Ἡρακλῆς τὸν ἀγῶνα παρὰ τὸ ἀρχαῖον *σᾶμα* αὐτοῦ². Κατὰ τὰ λοιπὰ τὰ πάντα ἐν Ὀλυμπίᾳ ἄρχονται ἀπὸ τοῦ Ἡρακλέους· αὐτὸ τοῦτο τὸ ἄλσος ἐμορφώθη ὑπ' αὐτοῦ (Ὀλ. Γ' 40 ἐξ.)· καὶ τὸ ὄνομα τοῦ *Κρονίου πάγου* ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, *πρόσθεν γὰρ νώνυμος* (Ὀλ. I, 60)³.

Ἡ ἐξαίρετος θέσις, ἡ δοθεῖσα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ εἰς τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους ἐν τῷ ναῷ τοῦ Διὸς ἀνταποκρίνεται ἀναμφιβόλως πρὸς τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραδόσει. Ἡ ἐντόνως, ἀφ' ἑτέρου, ἐκδηλουμένη πρόθεσις ἀποσβέσεως τοῦ παρελθόντος τοῦ ἀποδιδρομένου εἰς τὸ ἱερόν, ἐρμηνευομένη μόνον ὡς ἐκ τῆς χρήσεως αὐτοῦ εἰς πολιτικῆς φύσεως ἀποδείξεις, εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν συνήθως ἐκδηλουμένην ἐν ἄλλοις ἱεροῖς τάσιν ἀποδόσεως εἰς αὐτὰ κατὰ τὸ δυνατόν παλαιότερας καὶ εὐρυτέρας ἱστορίας.

Καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐπίσης φαίνεται ὅτι ἐδημιουργήθη τελικῶς τοιαύτη παράδοσις, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ἰδίᾳ, οὗτινος ἡ περὶ Ὀλυμπίας ἐκθεσις, συνταχθεῖσα κυρίως ἐπὶ τόπον, καίτοι ἐνέχει γενικὴν ἡλειακὴν χροιάν, περιέχει ὅμως καὶ ἄλλα ποικίλα στοιχεῖα. Τοῦτο συνέβη προφανῶς ὅτε ἡ περὶ τοῦ ἱεροῦ παράδοσις ἀπώλεσε πλέον τὸν ἀρχικὸν μαχητικὸν προορισμὸν αὐτῆς, μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ μεταξὺ τῶν Ἡλείων καὶ Πισατῶν ἀνταγωνισμοῦ.

Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ἀκριβῶς (V, 7, 6) μεταδίδει καὶ τὴν περὶ παλαιᾶς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τοῦ Κρόνου εἰς Ὀλυμπίαν ἐκδοχὴν, ἣν προϋτίθετο νὰ ἐξαλείψῃ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ἐνδιαφέρον δὲ εἶναι ὅτι ἡ λατρεία αὕτη συνδέεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ πρὸς τὴν παλαιὰν ὡσαύτως ἔλευσιν εἰς Ὀλυμπίαν τοῦ Ἰδαίου Δακτύλου Ἡρακλέους.

Καίτοι ἐξέρχεται τῶν σκοπῶν τῆς παρουσίας ἡ ἐξέτασις τῆς προελεύσεως καὶ τοῦ χρόνου εἰσαγωγῆς τῶν διαφόρων λατρειῶν εἰς Ὀλυμπίαν, ἐνδιαφέρει δὲ κυρίως ἡ γενομένη χρήσις τῶν οἰκείων μύθων ὡς πολιτικῆς φύσεως ἀποδείξεων, εἶναι ἀνάγκη, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς δύο Ἡρακλεῖς νὰ σημειωθῶσι τὰ ἐξῆς.

Ἀμφότεροι φαίνεται ὅτι λίαν ἐνωρὶς ἔσχον ἰδιαιτέραν σημασίαν ἐν τῷ

¹ Περβ. SWOBODA, ἔ.ἀ. 2384 ἐξ. ΖΙΓΗΕΝ, ἔ.ἀ. XVII, 2, 2521· XVIII, 1, 70. Βλ. καὶ ὑπ. 1 σ. 5 τῆς παρούσης.

² Ὀλ. I, 28 ἐξ. Ὀλ. A, 154 ἐξ. ΒΑΚΧΥΛ. Z, 53· I, 25. Περβ. ΖΙΓΗΕΝ, ἔ.ἀ. XVII, 2521.

³ Διάφορον παράδοσιν περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ λόφου ὑπὸ τοῦ Κρόνου βλ. παρὰ ΠΛΟΥΤ., Περὶ ποτ. XIX, 3.

ἱερῶ, χρησιμεύσαντες ὡς σύμβολα πολιτικῆς διαμάχης, ἥδη ἀπὸ τῆς πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Πίσσης ἐποχῆς. Τοῦτο συμπεραίνεται, ὡς πρὸς μὲν τὸν Ἡρακλέα τῆς Ἀλκμήνης καὶ τοῦ Διὸς, κυρίως ἐκ τοῦ πρὸς αὐτὸν ὕμνου τοῦ ΑΡΧΙΛΟΧΟΥ, ὅστις, συντεθεὶς εἰδικῶς διὰ τὴν Ὀλυμπίαν, φαίνεται ὅτι ἀπετέλει τὸ κύριον ἐπινίκειον μέλος ἐν αὐτῇ, ὡς συνάγεται κυρίως ἐκ τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ¹, ὡς πρὸς δὲ τὸν Ἰδαῖον Δακτύλον ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ βωμοῦ αὐτοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπὶ κλησιν τοῦ Παραστάτου. Ὅτι ὁ βωμὸς οὗτος, ἰδρυθεὶς κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τοῦ ἀπογόνου τοῦ ἥρωος, τοῦ Κλυμένου (ΠΑΥΣ. V, 5, 1), ἐξυπηρέτει βαθέως ἐρριζωμένην ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ἐπιχωρίων καὶ ἀσφαλῶς παλαιὰν λατρείαν, συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς μεταφυτεύσεως τῆς λατρείας ταύτης εἰς Ἡλῖδα, ἔνθα ἐν τῷ Γυμνασίῳ ὑπῆρχεν ὁμοίος βωμός (ΠΑΥΣ. VI, 23, 3), δηλουμένης παραλλήλως ἐν αὐτῷ καὶ τῆς παρουσίας τοῦ ἐτέρου Ἡρακλέους, διὰ τοῦ μύθου τῆς ἀποξέσεως τῶν ἀκανθῶν τοῦ ξυστοῦ περιβόλου (αὐτ. 23, 4).

Ἀναμφιβόλως ἡ μεταφύτευσις αὕτη τῆς λατρείας τοῦ Ἰδαίου Δακτύλου ἀπεσκόπει εἰς τὸν ὑπὸ τῶν Ἡλείων προσεταιρισμὸν τοῦ παρέχοντος εἰς αὐτοὺς πρᾶγματα πολιτικοῦ συμβόλου². Ἀναλόγου σημασίας εἶναι ἀσφαλῶς ἡ μεταφύτευσις ἀντιθέτως, ἐξ Ἡλίδος εἰς Ὀλυμπίαν, τῆς λατρείας τοῦ Ἡλείοις ἐπιχωρίου δαίμονος, τοῦ Σωσιπόλιδος³, γενομένη, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, δι' ἐπιφανείας πρὸς ἐνίσχυσιν ἀναμφιβόλως τῶν ἡλειακῶν δικαιωμάτων ἐπὶ τῆς Ὀλυμπίας, κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀρκάδων, ὅτε οἱ Ἡλείοι ἐκινδύνευσαν νὰ ἐξωσθῶσιν ὀριστικῶς ὑπὸ τῶν προβαλλόντων δικαιώματα ἐντοπιότητος Πισατῶν.

Ὡς πρὸς τὸν μετ' ἐπιμονῆς προβαλλόμενον μῦθον τοῦ Ἡρακλέους τῆς Ἀλκμήνης καὶ τοῦ Διὸς θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἐξῆς· ὁ μῦθος οὗτος ἀνεξαρτήτως τῆς γενικωτέρας αὐτοῦ σημασίας ἀπὸ δωρικῆς πλευρᾶς⁴, τοῦ ἀμφισβητουμένου χρόνου εἰσαγωγῆς αὐτοῦ εἰς Ὀλυμπίαν⁵, ὡς καὶ τῆς πιθα-

¹ Ὀλ. Θ, 1 ἐξ. Τὰς ἄλλας πηγὰς βλ. ἐν Ε. DIEHL, Anth. Lyr. Gr. 120.

² Διάφορον ἄποψιν ὑποκαταστάσεως τοῦ Θηβαίου Ἡρακλέους διὰ τοῦ Ἰδαίου Δακτύλου κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, βλ. ἐν SWOBODA, ἔ.ἀ. 2384. Βλ. αὐτ. 2378 περὶ τῆς λατρείας τῶν Ἰδαίων Δακτύλων καὶ τῆς πρὸς αὐτὴν συναπτομένης λατρείας τοῦ Κρόνου, ὡς ἐνδείξεων χρητικῆς ἐπιδράσεως ἐν Ὀλυμπίᾳ (βιβλιογρ.). Πρβ. GARDINER, BSA, XXII, σ. 85 ἐξ.

³ Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Σωσιπόλιδος ἐν Ἡλίδι βλ. ΠΑΥΣ. VI, 25, 4. Πρβ. ZIEHEN, ἔ.ἀ. XIX 1, 54 ἐξ. (βιβλιογρ.). Η. BULLE, JdI, LIV (1939) σ. 214 ἐξ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, Τὸ Ἐρέχθειον, ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας (1949) σ. 12 ἐξ. Πρβ. καὶ J. SCHMIDT, RE, III, A1 (1927) λ. *Sosipolis*, 1171 ἐξ.

⁴ Πρβ. Ε. MEYER, Gesch. des Altertums², III, σ. 233 ἐξ. Βλ. ἀντιθ. BELOCH, ἔ.ἀ. I, 2, σ. 76 ἐξ.

⁵ Πρβ. SWOBODA, ἔ.ἀ. 2384. ZIEHEN, ἔ.ἀ. XVII, 2, 2520 ἐξ.

νῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ Φεΐδωνος¹, ὑπὸ τὴν γνωστὴν τουλάχιστον εἰς ἡμᾶς μορφήν, ἰδίᾳ ἐν τῇ γνησιωτέρᾳ πηγῇ παρὰ ΠΙΝΔΑΡΩΙ, συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν προσπάθειαν ἀποσβέσεως τοῦ εὐμενοῦς διὰ τὰς πιαστικὰς ἀξιώσεις παρελθόντος τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ². Ὡς ἐκ τούτου ἀπετέλεσε προφανῶς ἡλειακοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπόδειξιν, ἀναγομένην εἰς τὴν ὅλην συσχέτισιν τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν πρὸς τὸν Ὀξύλον καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ Ἡρακλέους γενεαλόγησιν αὐτοῦ (ΠΑΥΣ. V, 3, 7).

Ἡ ὅλη ἄλλωστε σχετικὴ παράδοσις παρὰ ΠΙΝΔΑΡΩΙ, ἐμφανίζει καθαρῶς ἡλειακὴν χοροίαν, μετ' ἰσχυροῦ τόνου μάλιστα, προδίδοντος τὸν μαχητικὸν προορισμὸν αὐτῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ποιητοῦ, ὅπερ μαρτυρεῖ ἐναντίον τῶν γενομένων ὑποθέσεων, περὶ δῆθεν μεταγενεστέρας δημιουργίας τῆς περὶ παλαιᾶς διαμάχης τῶν Ἡλείων καὶ Πισατῶν παραδόσεως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πολιτικῶν δεδομένων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

Οὕτως ὁ Ὀλυμπιακὸς ἑλληνοδίκας καλεῖται ὑπὸ τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς καταγωγῆς τῶν Ἡλείων τῆς Κοίλης Ἡλίδος, Αἰτωλὸς ἀνὴρ (Ὀλ. Γ, 21), ὅπως καὶ παρὰ ΒΑΚΧΥΛΙΔΗΙ, ὁ Ὀλυμπιακὸς κότινος, αἰτωλίδος ἀνδρὸς ἐλαίας (VII, 51). Ὡσαύτως παρὰ ΠΙΝΔΑΡΩΙ, συμφώνως πρὸς τὰς σχετικὰς ἡλειακὰς ἐπιδιώξεις, ἐξαίρονται οἱ Ἡλεῖοι ὡς σπονδοφόροι Κρονίδα Διός, τὴν δὲ Ὀλυμπίαν ὀνομάζει ὁ ποιητὴς γαίαν σφετέραν τὰν καλέουσιν Ὀλυμπίου Διὸς ἄλσος (Ἰσθμ. Β, 31 ἐξ.)³.

Τὸ ὄνομα τῆς Πίσσης ἀποδίδεται πρὸς τούτοις συχνάκις εἰς τὴν Ὀλυμπίαν (βλ. κατωτέρω), ἡ Πίσσα ὅμως διὰ τὸν ΠΙΝΔΑΡΟΝ, ὡς καὶ διὰ τοὺς συγχρόνους Ἡλείους, δὲν εἶναι εἰ μὴ ἔξοχον μέρος τῆς ὅλης Ἡλίδος: ἀκρωτήριον Ἀλίδος (Ὀλ. Θ, 12).

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, ὡς μαρτυροῦσα ὑπὲρ τῆς ἐξ ἡλειακῆς πλευρᾶς προελεύσεως τῆς παραδόσεως περὶ τῆς Πίσσης ὡς τελούσης ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Διός, ἡ ὑπὸ τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ μνεία αὐτῆς ἐν Ὀλ. Β, 5⁴, καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν ὑφ' ἣν ἐκτενέστερον ἀναπτύσσεται ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (V, 3, 1).

Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ ἐπίσης (VII, 355), μεταδίδει ἡλειακὸν προφανῶς ἰσχυρισμὸν, ἀπορριπτόμενον ὑπ' αὐτοῦ, περὶ ἐνότητος τοῦ ἡλειακοῦ καὶ πιαστικοῦ χώρου, ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ τρωικοῦ πολέμου, δικαιολογοῦντα τὴν ἔλλειψιν μνείας τῶν Πισατῶν παρ' ΟΜΗΡΩΙ, διὰ τῆς μὴ συμμετοχῆς αὐτῶν εἰς

¹ Περβ. Ἐφορον (παρὰ ΣΤΡΑΒ.) FGH, I, 237.

² Περβ. SWOBODA, ἔ.ἀ. ZIEHEN, ἔ.ἀ.

³ Περβ. WADE - GERY, ἐν Cambr. Anc. Hist. III σ. 544.

⁴ Περβ. Σχολ. (DRACHM. I, σ. 59) 4a: Δία μὲν γὰρ ὅτι τούτου ἱερὸς ὁ τόπος... 4b: ἡ μὲν Πίσσα τοῦ Διὸς ἐστὶν ἱερὰ. Περβ. εἰς Ὀλ. I, 55 (αὐτ. σ. 324): καὶ Καλλίμαχος δὲ τὴν Ἥλιν Διὸς οἰκίον εἶπεν ἀντὶ τοῦ Πίσσαν (Frg. 198) καὶ κατωτέρω: Ἥλιν ἀντὶ Πίσσαν.

τὸν πόλεμον, ὡς ὄντων ἱερῶν τοῦ Διός. Ἡ προβολὴ αὕτη τῆς ἱερότητος τῆς Πίσσης ὑπὸ τῶν Ἡλείων σχετίζεται ἀναμφιβόλως πρὸς τὸν ἡλειακὸν ἰσχυρισμὸν περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς Ἡλίδος ὑπὸ τῶν Ἡρακλειδῶν ὡς ἱερᾶς τοῦ Διός¹. Εἶναι ἐν τούτοις λίαν πιθανὸν ὅτι παραλλήλως ἐν τῇ παραδόσει περὶ τῆς Πίσσης ἀντανακλάται καὶ τις παλαιὰ ἴσως πλεονεκτικὴ μεταχρίσεις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ, ἀνάλογος πρὸς τὴν κατωτέρω συναγομένην ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τουλάχιστον τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἡλίδος, ἣτις ἐδικαιολογεῖτο ὡς ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας εὐνοίας πρὸς αὐτὴν τοῦ Διός, ὑπάτου ἡθικοῦ ῥυθμιστοῦ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν πολιτείαν τῆς Ἡλίδος καὶ τὴν ἡλειακὴν ἐνότητα.

Ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐπισκοπήσει ἡ χαλεπὴ μορφή, ὑφ' ἣν παρεδόθησαν μέχρις ἡμῶν οἱ βασιλεῖς τῆς Πίσσης, ὡς καὶ τὰ μυθολογικὰ σύμβολα τῆς βασιλείας ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Πισατίδος ἐν γένει. Οὕτω καίτοι ὁ Σαλμωνεύς, μυθικὸς βασιλεὺς τῆς πιστατικῆς Σαλμώνης ἢ τῆς Πίσσης (ΣΤΡΑΒ. VII, 356)², παρουσιάζεται ἐν τῇ μυθολογίᾳ ἄλλων ἐπίσης περιοχῶν, εἰς τὴν πιστατικὴν μόνον ὄντοτητα αὐτοῦ, ἣτις εἶναι ἴσως καὶ ἡ πρωταρχικὴ³, προσάπτεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ὑβριστοῦ, τοῦ ἀσεβοῦς καὶ τοῦ ὑπερηφάνου καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀντιδικοῦντος πρὸς τὸν Δία, ὑφ' οὗ καὶ κεραυνοῦται. Φοβερὰ εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ ἥρωος, ἡ μεταδιδομένη ὑπὸ τοῦ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ (FHG, I, 116, 7): ... Ὑβριστὴς δὲ ὢν, καὶ τῷ Διὶ ἐξισοῦσθαι θέλων, διὰ τὴν ἀσέβειαν ἐκολάσθη· ἔλεγε γὰρ ἑαυτὸν εἶναι Δία, καὶ τὰς ἐκείνου ἀφελόμενος θυσίας, ἑαυτῷ προσέτασσε θύειν· καὶ βύρσας μὲν ἐξηραμμένας ἐξ ἄρματος μετὰ λεβήτων χαλκῶν σύρων, ἔλεγε βροντᾶν· βάλλων δὲ εἰς οὐρανὸν αἰθομένας λαμπάδας, ἔλεγεν ἀστράπτειν. Ζεὺς δὲ αὐτὸν κεραυνώσας, τὴν κτισθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ πόλιν καὶ τοὺς οἰκήτορας ἠφάνισε πάντας.

Καὶ ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ (IV, 68, 2): Σαλμωνεύς ὑβριστὴς ὢν καὶ ἀσεβὴς ὑπὸ τῶν ὑποτεταγμένων ἐμισήθη, ὑπὸ δὲ Διὸς διὰ τὴν ἀσέβειαν ἐθανατώθη⁴.

Ἡ μέχρι παραφροσύνης καταστρεπτικὴ διὰ τὸν ἄρχοντα καὶ διὰ τοὺς ἀρχομένους ὕβρις καὶ περιφρόνησις τῶν θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων νόμων εἶναι ἴδιον καὶ ἄλλων πιστατῶν βασιλέων, μυθικῶν καὶ ἱστορικῶν. Ὁ Πανταλέων⁵, ἐπὶ παραδείγματι, ἦτο ὑβριστὴς καὶ χαλεπός· οὗτος πρέσβεις πρὸς αὐτὸν

¹ Βλ. Ἔφωρον (παρὰ ΣΤΡΑΒ.) FHG, I, 236, 15. Πρβ. SWOBODA, ἔ.δ. 2382 ἔξ.

² Βλ. J. ILBERG ἐν ROSCHER, Lex. IV, λ. *Salmonius*, σ. 290 ἔξ. Πρβ. καὶ NAWRATH, RE, I, A 2, λ. *Salmonius*, 1889 ἔξ.

³ Πρβ. WILAMOWITZ, *Isyllos von Epidauros* (1886) σ. 101. ILBERG, ἔ.δ. 291.

⁴ Πρβ. καὶ τὴν παράδοσιν περὶ τῆς καταστροφῆς τῆς ἡλειακῆς χώρας, ὡς ἐκ τῆς παραφροσύνης τοῦ Σαλμωνέως (C. VALER. FLACC. *Argonaut.* 662 ἔξ.). Τὴν λοιπὴν μυθογραφικὴν παράδοσιν βλ. ἐν ILBERG καὶ NAWRATH, ἔ.δ.

⁵ Περὶ τῆς τελευταίας δυναστείας τῆς Πίσσης βλ. ἐν ERNST MEYER, ἔ.δ. 1750 ἔξ.

ἐλθόντας, ἐκτεμὼν ἠγάγκασε καταφαγεῖν τοὺς ὄρχεις (ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ ΠΟΝΤ. FHG, II, 213).

Πρὸς τὴν τοιαύτην ἐμφάνισιν τῶν πισατῶν βασιλέων δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀσύμφωνος καὶ ὁ ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἀετώματι τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ τονισμὸς κυρίως τῆς ὕβρεως τοῦ Οἰνομάου, ἣν μέλλει νὰ πατάξῃ ὁ Ζεὺς, ὁ κυριαρχῶν ἐν τῇ ὅλῃ ἐντυπώσει τῆς συνθέσεως. Τὴν τιμωρίαν ταύτην τῆς ὕβρεως, ἣτις ἐν τῷ ἀετώματι, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἔλαβε μορφήν θλιβεροῦ ἀλλ' ἀναποτρέπτου καθήκοντος, ὑπενεθύμιζον ὠμότερον ἢ οὐχὶ μακρὰν τοῦ ναοῦ ἱσταμένη *Οἰνομάου κίων* (ΠΑΥΣ. V, 20, 6), ὡς ἐπίσης καὶ τὰ θεμέλια *οἰκίας τῆς Οἰνομάου*, παρὰ τὸν βωμὸν τοῦ Κεραυνίου Διὸς (αὐτ. 14, 7).

Δὲν φαίνεται πρὸς τοῦτοις ὅτι εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν μορφήν ταύτην τοῦ μύθου τοῦ Οἰνομάου, τὴν παρουσιαζομένην ἐν τῷ ἀετώματι, ἡ πληροφορία τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (V, 10, 2), ὅτι *ἐποιήθη ὁ ναὸς καὶ τὸ ἄγαλμα τῷ Διὶ ἀπὸ τῶν λαφύρων ἠνίκα Πίσαν οἱ Ἑλεῖοι καὶ ὅσον τῶν περιόικων ἄλλο συναπέστη Πισαίοις πολέμῳ καθείλον*. Παρὰ τὰ συναφῇ χρονολογικὰ προβλήματα¹, ἡ ῥητὴ αὕτη μαρτυρία δὲν δύναται νὰ τεθῇ κατὰ βάσιν ἐν ἀμφιβόλῳ.

Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, περὶ τὸν χρόνον τῆς ἐνάρξεως τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς φαίνεται ὅτι συνετελέσθη βασικὴ ῥύθμισις τῆς θέσεως τῶν Πισατῶν ἐν τῇ ἡλειακῇ πολιτείᾳ, ἣτις εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι συνεδυσάσθη πρὸς τὴν τελικὴν τακτοποίησιν τῶν μετὰ τὴν καθυπόταξιν τῆς Πίσης δημιουργηθέντων ζητημάτων. Τὰ ζητήματα ταῦτα, ἐν ἣ περιπτώσει, ἐπὶ παραδείγματι, ἀνεφέροντο εἰς τὴν τύχην τῆς ἀσφαλῶς κατασχεθείσης βασιλικῆς καὶ ἄλλης περιουσίας ἢ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ προϊόντος φόρου ἐπιβληθέντος ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ εἰς τοὺς Πισάτας, δὲν θὰ ἦτο παράδοξον ἐὰν εἶχον παραμείνει ἐπὶ μακρὸν ἐκκρεμῇ.

Ὅπως δὴποτε ἡ μαρτυρουμένη αὕτη χρῆσις κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς χρημάτων, σχετιζομένων πρὸς τὴν καθυπόταξιν τῆς Πίσης (εἰς ἅτινα, ὡς ἔχει ὑποτεθῇ ἤδη, προσετέθησαν ἴσως καὶ ἄλλα προερχόμενα ἐκ τῆς λείας τοῦ πολέμου τοῦ ἀπολήξαντος εἰς τὴν πρόσφατον τελικὴν καθυπόταξιν τῶν τριφυλιακῶν πόλεων), εἶχε προφανῶς τὴν ἐννοίαν ἱκανοποιήσεως τοῦ θεοῦ, τοῦ κυρίως θιγομένου, κατὰ τοὺς Ἑλείους, ἐκ τῆς διασπάσεως τῆς ἡλειακῆς ἐνότητος. Ἀνάλογος ἦτο ἡ ἱκανοποίησις ἢ παρεχόμενη εἰς τὸν Δία διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν Ζανῶν π.χ. ἐκ τῶν προστίμων τῶν εἰσπραττομένων κατόπιν τῆς παραβάσεως τοῦ ὀλυμπιακοῦ νόμου, ἣτις ἔθιγεν ἐπίσης τὸν Δία κυρίως.

¹ Πρβ. Olympia, II, σ. 19 ἐξ. SWOBODA, ἔ.δ. 2394. BELOCH, ἔ.δ. II, 1, σ. 140. WIESNER, 94.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς Πισάτας βασιλεῖς παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μῆνις τῶν Ἡλείων ἐναντίον αὐτῶν, ἥτις, ἐξ ἀντανakλάσεως προφανῶς, ἔφθασε μέχρι τῶν μυθικῶν βασιλέων τῆς περιοχῆς, παρουσιάζεται κατὰ πολὺ ἐντονωτέρα τῶν λοιπῶν ἐκδηλώσεων, τῶν συνδεομένων πρὸς τὴν διαμάχην Ἡλείων καὶ Πισατῶν. Οὕτως ὁ Πανταλέων βαρύνεται καὶ δι' ἀνοσίων ἐγκλημάτων ἐναντίον αὐτῶν τούτων τῶν Πισατῶν. Ἡ ἐναντι τῆς πισατικῆς, ἐπὶ παραδείγματι, ἐκδοχῆς περὶ τῆς παλαιότητος τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος Χαμύνης ἡλειακῆ ἐκδοχῆς (ΠΑΥΣ. VI, 21, 1) εἶναι ὅτι: . . . *Χάμυνον ἄνδρα Πισαῖον Πανταλέοντι ἐναντιούμενον τῷ Ὀμφαλίῳ τυραννοῦντι ἐν Πίσῃ καὶ ἀπόστασιν βουλεύοντι ἀπὸ Ἡλείων, ἀποθανεῖν φασιν αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Πανταλέοντος καὶ ἀπὸ τοῦ Χαμύνου τῆς οὐσίας τῇ Δήμητρὶ οἰκοδομηθῆναι τὸ ἱερόν.*

Ἐν τῇ ἡλειακῇ ὥσαύτως προελεύσεως διηγῆσαι τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ περὶ τῆς καταστροφῆς τῆς Πίσσης (VI, 22, 2) διὰ τὴν *αὐθαίρετον συμφορὰν* ἣν ἐφειλκύναντο οἱ Πισαῖοι, ἐμφανίζονται ὡς πταίοντες ὁ Πανταλέων καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ, οἵτινες ἐπίορκοι, ἐπίβουλοι καὶ ἀπερίσκεπτοι ὄντες, ἐκίνουν συνεχῶς τὴν Πίσαν ἐναντίον τῶν ἀδικουμένων Ἡλείων. Ἡ ἀντίδρασις ἄλλωστε τῶν Πισατῶν, ἡ διαφαινομένη καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Χαμύνου, ἐξεδηλώθη, κατὰ τὴν ἡλειακὴν πάντοτε ἄποψιν, καὶ ἐνεργῶς, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δαμοφώντος: *οὐ γὰρ δὴ οἱ Πισαῖοι συνεχώρουν μετέχειν δημοσίᾳ τοῦ τυράννου τῶν ἀμαρτημάτων, ἐναντίον τῶν Ἡλείων* (αὐτ. V, 16, 5).

Εἶναι προφανές ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης ἐμφανίσεως τῶν πραγμάτων ἐπεδιώκετο ἡ ἀποξένωσις τῶν ἡττηθέντων Πισατῶν ἀπὸ τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας, ὅστις, ἐν τῇ γνωστοτέρᾳ τουλάχιστον εἰς ἡμᾶς τελευταίᾳ περιόδῳ τῆς ἀνεξαρτήτου Πίσσης, διεδραμάτισε κύριον πρόσωπον. Παραλλήλως διὰ τῆς καταφανοῦς τάσεως διαχωρισμοῦ τῶν εὐθυνῶν τῶν βασιλέων ἀπὸ τῆς στάσεως τῶν ὑπηκόων αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐδικαιολογεῖτο καὶ τις εὐμενῆς μεταχείρισις τῶν Πισατῶν ἢ τουλάχιστον τάξεώς τινος αὐτῶν φίλα φρονούσης πρὸς τοὺς Ἡλείους, ἥς ἡ ὑπαρξίς διαφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω διηγῆσεων, ἥδη ἀπὸ τῶν ἀμέσως μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Πίσσης χρόνων.

Κοινῶς γίνεται ἀποδεκτὸν σήμερον ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν ἱστορίαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ὅτι μέχρι περίπου τῆς 1ης ὀλυμπιάδος τὴν προστασίαν αὐτοῦ εἶχον οἱ Πισαῖοι¹. Ἡ πρώτη ἡλειακὴ προστασία διήρκεσε περίπου μέχρι τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσανσαν ἑκατονταετηρίδα, μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς Πίσσης περὶ τὸ 580 π.Χ. — αἱ μικραὶ διακυμάνσεις τῶν οἰκείων χρονολογιῶν τῆς πα-

¹ Παλαιοτ. βιβλιογρ. βλ. ἐν SWOBODA, ἔ.ἀ. 2388. Πρβ. MEYER, ἔ.ἀ. σ. 263, 499· βλ. καὶ WADE · GERY, ἔ.ἀ. σ. 747 ἐξ. ZIEHEN, ἔ.ἀ. XVII, 2, 2531 ἐξ. Πρβ. καὶ ERNST MEYER, ἔ.ἀ. 1746 ἐξ.

λαιᾶς ταύτης περιόδου, κατὰ πηγάς, δὲν φαίνεται ὅτι ἔχουσι σημασίαν τινά— ἐκυριάρχησεν ἐν Πίσῃ ἡ δυναστεία τοῦ Πανταλέοντος καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Ἡ ἰσχύσασα ὁμῶς ὡς πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατάστασις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν εἶναι σαφές. Οὕτως, ἐνῶ ῥητῶς μαρτυρεῖται ὅτι οἱ Πισαῖται ἐτέλεσαν σειρὰν ὅλην πανηγύρεων, τελικῶς οἱ Ἡλείοι μίαν μόνον ὀλυμπιάδα, τὴν 341ν, δὲν ἐνέγραψαν, ὑπαιτιότητι τῶν Πισατῶν. Εἰς ταύτην θὰ ἡδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἀνολυμπιάς τοῦ Φεΐδωνος¹, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἤδη γινομένην ἀποδεκτὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ἐὰν ἤθελε κριθῇ ὡς βάσιμος ἡ πληροφορία τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, καθ' ἣν ἡ ἐκστρατεία αὐτοῦ ὠφείλετο εἰς ὑποκίνησιν τῶν Πισατῶν, μεθ' ὧν ἐτέλεσε τὸν ἀγῶνα (VI, 22, 2).

Τὸ γεγονός τῆς ἀκυρώσεως ὑπὸ τῶν Ἡλείων μιᾶς μόνον ὀλυμπιάδος ἡ δύο εἶναι σοβαρὸν πρᾶγματι· διότι καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ πλήρους παραποιήσεως τοῦ οἰκείου καταλόγου ὑπ' αὐτῶν, πρᾶγμα ἀπίθανον, καὶ πάλιν θὰ παρέμενεν ἀνεξήγητος ἡ σημείωσις μόνον τῶν ἐν λόγῳ ἀνολυμπιάδων.

Ἐξ ὅλων τῶν δυνατῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑποθέσεων ἀνετον βάσιν πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος παρέχει κυρίως ἡ περὶ ὑπάρξεως συμβατικῆς τινος σχέσεως μεταξὺ Ἡλείων καὶ Πισατῶν, ἣτις μεταγενεστέρως παρυσιασθῇ ἐν τῇ ἡλειακῇ παραδόσει ὡς σχέσις ὑποτελείας τῶν Πισατῶν βασιλέων εἰς τὴν Ἡλίδα (ΠΑΥΣ. V, 10, 2. VI, 21, 1· 22, 4).

Ἡ συμβατικὴ αὕτη σχέση, ἣτις φαίνεται ὅτι κατὰ καιροὺς διαταράχθη ἐκ μέρους τῶν Πισατῶν βασιλέων, ἐπωφεληθέντων προσκαίρων ἀδυναμιῶν τῶν Ἡλείων, ἔνεκα τῆς ἀναμίξεως εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῶν *διαλλαγῶν* μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δαμοφῶντος τῶν *ἐκκαίδεκα γυναικῶν*, αἵτινες συνεδέοντο πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας, καὶ τῆς ἀναφερομένης συναφοῦς ἀκυρώσεως ὀλυμπιάδων, ἀφεῶρα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, κυρίως εἰς τὴν δυαδικὴν προστάσιαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας². Τοῦτο ἄλλωςτε κρίνεται φυσικόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ προστασία αὕτη ἀπετέλει τὸ οὐσιωδέστερον ἀντικείμενον κοινοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν δύο γειτόνων.

Σημειωτέον ὅτι οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει ἵνα ἀποδεχθῶμεν, ὡς ὑπετέθη, ὅτι ἡ δυαδικὴ προστασία καθιερώθη μόλις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δαμοφῶντος, διὰ τῶν *διαλλαγῶν*³, αἵτινες ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ λεγομένων, φαίνε-

¹ Περβ. πηγάς, βιβλιογρ. ἐν TH. LENSCHAU, RE, XIX, 2 (1938) λ. *Pheidon*, 1931 ἐξ.

² Περβ. SWOBODA, ἔ.δ. 2386, 2389. Βλ. καὶ J. OELER, RE, VIII, 1, λ. *Hellaniotikae*, 155. G. GASPAR ἐν DAREMBERG - SAGLIO, Lex. IV, λ. *Olympie*, σ. 178. ZIEHEN, ἔ.δ. XVII, 2, 2335.

³ Βλ. ZIEHEN, αὐτ.

ται ὅτι ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν διαταραχθείσης τάξεως παλαιότερας σχέσεως.

Ἡ ἄποψις τῆς δυναδικῆς προστασίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, συνδυσθεῖσα πάντοτε πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλλανοδικῶν πρὸ τῆς 50ῆς ὀλυμπιάδος, ὅτε ἀνδράσι δύο ἐξ ἀπάντων λαχοῦσιν Ἡλείων ἐπετράπη ποιῆσαι τὰ Ὀλύμπια (ΠΑΥΣ. V, 9, 4), προσέκρουσε κατὰ κανόνα ἐπὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο δυσχερειῶν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρεῖται ὅτι περὶ τῆς προγενεστέρας ἐποχῆς ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ἀναφέρει ὅτι οἱ ἀθλοθέται ἦσαν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ γένους τῶν Ὀξυλιδῶν, οὐδένα ὅμως ἀριθμὸν ἀθλοθετῶν ἀναφέρει. Ὁ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ (FHG, II 135, 92) μεταδίδει τὴν πληροφορίαν τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, καθ' ἣν, τὸ μὲν *πρῶτόν φησιν ἕνα καταστήσαι τοὺς Ἡλείους Ἑλλανοδίκην*. . . . Ἀντιθέτως ὁ σχολιαστὴς τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ εἰς Ὀλ. Γ, 22, λέγει¹ ὅτι κατὰ τὸν ΕΛΛΑΝΙΚΟΝ (FHG I, 59, 90) καὶ τὸν ΑΡΙΣΤΟΔΗΜΟΝ οἱ ἑλλανοδίκαί ἦσαν τὸ *πρῶτον β'*. Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ ἐπίσης, ὁμιλῶν περὶ τοῦ Φεῖδωνος, ὡς ζήσαντος ἐντὸς τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος καὶ δι' ἴδιον λογαριασμὸν ἐκστρατεύσαντος εἰς Ὀλυμπίαν καὶ τελέσαντος τὸν ἀγῶνα, ἀναφέρει τοὺς ἀθλοθέτας τῆς ἐποχῆς εἰς πληθυντικόν: *ἐξ-αναστήσας τοὺς Ἡλείων ἀθλοθέτας αὐτὸς τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀγῶνα ἔθηκε* (VI, 127)². Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Ἡλεῖοι παρατηρεῖται ὅτι, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέως τούτου ἤδη, ἐὰν δὲν ἀντιπαρατίθεται, καθ' οἷονδῆποτε τρόπον, πρὸς τὸ εἰδικὸν ὄνομα κατοίκων μέρους τῆς εὐρυτέρας Ἡλιδος, κατὰ κανόνα σημαίνει τοὺς ἐν γένει κατοίκους τῆς περιφερείας ταύτης (πρβ. ΘΟΥΚ. II, 25, 2: καὶ τῶν αὐτόθεν ἐκ τῆς περιοικίδος Ἡλείων). Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Ἡλείων ἀγγέλους, οἵτινες ἀπεστάλησαν, καθ' ΗΡΟΔΟΤΟΝ, εἰς τὸν Ψάμμιν (II, 160), περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Πανταλέοντος, ἵνα ἐρωτήσωσι περὶ τοῦ καλλίστου τρόπου διαθέσεως τοῦ ἀγῶνος τῆς Ὀλυμπίας³.

¹ DRACHM. I, σ. 110 ἐξ. 21b. Πρβ. FRAZER, ἔ.ἀ. σ. 489.

² Ἐναντι τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως τὰ ἐκ πρῶιμων ἐπιγραφῶν προερχόμενα εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἀσαφεστέρας σημασίας. Ὁ ἐν Olympia, V, 2, 5, ἐπὶ παραδείγματι ἀναφερόμενος *ἐλλανοζίκας* οὐδόλως ἀποκλείει τὴν ὑπαρξιν καὶ ἐτέρου ὁμοίου ἄρχοντος (πρβ. ΖΙΕΗΕΝ, ἔ.ἀ. 2535). Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθῇ ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τοὺς στ. 21/22 τοῦ Γ' Ὀλυμπιονίκου, ἐνθα ἀναγράφεται ὁ *ἀτρε-κῆς ἐλλανοζίκας*, ὅστις φέρεται ἐνίοτε ὡς μαρτυρία περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς μόνου ἑλλανοδίκου κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ὕμνου τὸ 476 π.Χ. Ἐνταῦθα, πλὴν τῶν ἄλλων, γίνεται λόγος περὶ τῆς συγκεκριμένης πράξεως, τῆς στεφανώσεως τοῦ νικητοῦ, ἥτις, ὅπως-δήποτε, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐκτελῇται εἰμῇ ὑπὸ ἐνὸς μόνου τῶν ἑλλανοδικῶν.

³ Περὶ τῆς ἀμφισβητουμένης χρονολογήσεως τῆς ἀποστολῆς ταύτης βλ. ΖΙΕΗΕΝ, ἔ.ἀ. 2535.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν διπλὴν ταύτην παράδοσιν περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παλαιῶν ἑλλανοδικῶν, παρατηρεῖται ὅτι αὕτη ἐμφανίζει τὴν τυπικὴν μορφήν τῶν λοιπῶν ἐκ τῆς διαμάχης τῶν Ἡλείων καὶ Πισατῶν προκυψασῶν διαφορῶν τῶν πηγῶν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπενθυμίζεται ὅτι, συμφώνως πρὸς ἔθος, καταγόμενον ἐκ τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς, ὅπερ, ὥς συνάγεται ἐκ τοῦ σημειωθέντος προνομίου τῶν Ὀξυλιδῶν, φαίνεται ὅτι ἴσχυσε καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ, φυσικοὶ ἀθλοθέται τῶν ἀγώνων ἦσαν οἱ βασιλεῖς. Ὅθεν ὁ φυσικὸς δεύτερος ἀθλοθέτης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δυαδικῆς προστασίας τῆς Ὀλυμπίας, παρὰ τὸν Ὀξυλίδην, πρέπει νὰ ᾔτο ὁ βασιλεὺς τῆς Πίσσης. Ἐκ τούτου δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ ἀσάφεια τῆς οἰκείας παραδόσεως. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Πίσσης καὶ τὴν χαρακτηριστικῶς σύγχρονον κατάργησιν τοῦ εἰρημένου προνομίου τῶν Ὀξυλιδῶν, οἱ Ἡλεῖοι εἶχον πάντα λόγον, συμφώνως πρὸς τὴν σημειωθείσαν τακτικὴν αὐτῶν, ὅπως καταβάλωσι προσπάθειαν ἀποσβέσεως οἰουδήποτε στοιχείου ἀναγομένου εἰς τὸ πρόσωπον, ὅπερ διεδραμάτισαν ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ὀλυμπίας οἱ ἰδιαζόντως ἀντιπαθεῖς εἰς αὐτοὺς Πισαταὶ βασιλεῖς· ἐντεῦθεν δὲ ἐδημιουργήθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἢ περὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀθλοθετῶν διχογνωμία.

Ἡ καταστροφὴ τῆς Πίσσης ἐσήμαινεν ἀσφαλῶς κατὰ κύριον λόγον τὴν καταστροφὴν τῆς ἑδρας τῶν Πισατῶν βασιλέων, ἥτις ὑπὸ τοὺς οἰκιστικούς ὅρους τῆς ἐν λόγῳ ἀγροτικῆς περιοχῆς δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ ἔχη μορφήν πόλεως, ἣν καὶ αὕτη ἡ Ἡλὶς μόνον μετὰ μίαν ἑκατονταετίαν ἀπὸ τῆς ἐν λόγῳ καταστροφῆς ἔλαβε διὰ τοῦ συνοικισμού.

Τοῦτο, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀρκούντως καρποφορήσαν ἡλειακὴν προσπάθειαν ἀμανρώσεως παντὸς στοιχείου ἀναγομένου εἰς τὴν παλαιὰν ἱστορίαν τῆς ἀντιπάλου, συνέτεινεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἀμφιβολιῶν περὶ τῆς καθόλου ὑπάρξεως τῆς Πίσσης ὡς πολιτικοῦ κέντρου, ἥδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος (ΣΤΡΑΒ. VII, 356). Αἱ ἀμφιβολίαι ὅμως αὗται ἔσχον φιλολογικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν δύνανται νὰ ἰσχύσωσιν ἐναντίον τῶν ρητῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς θέσεως ἔνθα ἔκειτο ἡ Πίσσα¹. Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν πρὸς ἀναζήτησιν τῆς Πίσσης δὲν λύουσι βεβαίως τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῆς ἱστορικῆς πόλεως. Καὶ ἀντιθέτως ὅμως ἢ μὴ ἀνεύρεσις, μέχρι τοῦδε τουλάχιστον, λειψάνων τῆς ἑδρας τῶν Πισατῶν βασιλέων δὲν δύναται νὰ βαρύνῃ τελικῶς ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς· διότι, κατὰ τὸν ΠΟΛΕΜΩΝΑ, ἡ Πίσσα ἔκειτο ἐπὶ τῆς λοφώδους περιοχῆς, μεταξὺ τοῦ πιστατικοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὀσσης, ἡ περιοχὴ δὲ αὕτη, λόγῳ τῆς σαθρᾶς

¹ Βλ. ΠΟΛΕΜ. FHG, III, 121, 19. ΠΑΥΣ. VI, 22, 1. Περὶ τῆς Πίσσης καὶ περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὴν ἐρευνῶν πρβ. ERNST MEYER, ἔ. ἀ. 1743 ἔξ., ἔνθα καὶ ἡ βιβλιογραφία (1745 ἔξ.).

συστάσεως τῶν ἐπιφανειακῶν πετρωμάτων, εἶναι λίαν δυσμενῆς διὰ τὴν διατήρησιν ἀρχαίων λειψάνων. Τὸ Κρόνιον παρέχει τὸ διδακτικώτερον παράδειγμα ἐπὶ τούτου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀμέσους συνεπείας τῆς πτώσεως τῆς Πίσσης ἐπὶ τῆς τύχης τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς παρατηρεῖται ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (VI, 22, 4) ὅτι: *Πισαίους μὲν δὴ καὶ ὅσοι τοῦ πολέμου Πισαίοις μετέσχον, ἐπέλαβεν ἀναστάτους ὑπὸ Ἡλείων γενέσθαι*, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθῇ ἐν κυριολεξίᾳ, πέραν τῆς εἰρημένης καταστροφῆς τοῦ πολιτικοῦ κέντρου αὐτῶν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει, ὡς γνωστόν, καὶ περὶ τῆς πληροφορίας τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ οἱ Ἡλεῖοι ἐπόρθησαν τὰς πλείστας τῶν τριφυλιακῶν πόλεων¹.

Οὕτω, πλὴν τῶν κατοίκων διαφόρων μερῶν τῆς Πισατίδος, βλέπομεν ἐνωρὶς ἐκ τῶν μνημονευομένων συμμάχων τῶν Πισατῶν τοὺς Σκιλλουντίους, τῶν ὁποίων ἐπίσης μαρτυρεῖται ὅτι οἱ Ἡλεῖοι κατέστρεψαν τὸ πολιτικὸν κέντρον (ΠΑΥΣ. V, 8, 2), συγκεκροτημένους εἰς αὐθυπόστατον ἐνότητα ἐν τῇ ἡλειακῇ περιοικίδι (Olympria V, 16)², χαρακτηριζομένην ὡς πόλιν (ΞΕΝ. Ἑλλ. VI, 8, 2), τοὺς δὲ Μακιστίους αὐθυπάρκτως μεταξὺ τῶν περιοίκων δρῶντας (αὐτ. II, 2, 5)³.

Λίαν πιθανὸν εἶναι ἔξ ἄλλου ὅτι ἡ ἐν Olympria, V, 11 ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται εἰς διάθεσιν τμήματος πισατικῆς γῆς, ἐκ τῆς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Πίσσης δημευθείσης, ἐν ἣ περιλαμβάνετο ἀσφαλῶς καὶ ἡ βασιλικὴ περιουσία, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ αὐτ. ὑπ' ἀριθμ. 18 νεωτέρα ἐπιγραφὴ φαίνεται μᾶλλον ὅτι ἀποτελεῖ ἄσχετον ἰδιωτικὸν συμβόλαιον.

Δὲν εἶναι ὡσαύτως ἀπίθανον ὅτι ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐπεβλήθη εἰς τοὺς Πισάτας ἡ καταβολὴ φόρου εἰς τὸν Ὀλύμπιον Δία, ἀναλόγου πρὸς τὸν μαρτυρούμενον διὰ τοὺς Λεπρεάτας (ΘΟΥΚ. V, 31, 2).

Ὅπως δὲ ἐπὶ εὐρυτέρας ἐρμηνείας τῆς πληροφορίας τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ περὶ τῶν χρημάτων, δι' ὧν κατεσκευάσθη ὁ ναὸς τοῦ Διός, θὰ ἡδύνατο, ὡς εἴπομεν, νὰ βασισθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι περὶ τοὺς χρόνους τῆς οἰκοδομήσεως αὐτοῦ ἔληξεν ἡ ἐν λόγῳ κατάστασις, δι' ἐκκαθαρίσεως τῶν ἐκκρεμοτήτων, ἐν συναφείᾳ πρὸς ἄλλας ἀναλόγους, προκυψάσας ἐκ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ συντελεσθείσης καθυποτάξεως τῶν τριφυλιακῶν πόλεων.

Διὰ τὴν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Πίσσης τύχην αὐτῆς ὡς ἐννοίας πολιτικῆς ἐνδιαφέρει ὅτι, κατὰ τὸν 50^ν π. Χ. αἰῶνα, τὸ ὄνομα Πίσσα, ἐὰν δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν παλαιὰν πόλιν, ὡς σύγχρονος ἐννοία ἀποδίδεται εἰς τὸ ἱερὸν

¹ Πρβ. SWOBODA, ἔ.δ. 2394. J. O. LARSEN, RE, XIX, 1 (1937) λ. *Περίοικοι*, 826.

² Πρβ. SWOBODA, ἔ.δ. 2423, LARSEN, ἔ.δ. 827.

³ Βλ. BÖLTE, RE, XIX, 1, λ. *Makiston*, 774 ἔξ.

τῆς Ὀλυμπίας¹. Καὶ ἐὰν μὲν ἐπρόκειτο περὶ τοιαύτης ποιητικῆς μόνον χρήσεως τοῦ ὀνόματος, ὥς ἢ σημειωθεῖσα συχνὴ παρὰ ΠΙΝΔΑΡΩ, ἢ παρὰ ΒΑΚΧΥΛΙΔΗ, (V, 182), θὰ ἡδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι ἄνευ τινὸς οὐσιαστικοῦ περιεχομένου. Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ ὁμῶς μεταχειρίζεται τὸ ὄνομα Πίσσα πρὸς συγκεκριμένον τοπικὸν καθορισμόν, ἐννοῶν τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας. Οὕτως ἀναφέρει τὴν ἀπόστασιν, ἀπὸ τῶν *δυοκαίδεκα θεῶν τοῦ βωμοῦ ἐν Ἀθήναις, ἕς τε Πίσσαν καὶ ἐπὶ τὸν νηὸν τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου* (II, 7).

Ἡ σημασία αὕτη τοῦ ὀνόματος τῆς Πίσσης, ἐπιβληθεῖσα, ἐλήφθη ὑπ' ὅψιν καὶ κατὰ τὸν λεξικογραφικὸν καθορισμόν τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως, τὸν μεταδιδόμενον ὑπὸ τοῦ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ: *Πίσσα πόλις καὶ κρήνη τῆς Ὀλυμπίας. ἔστι καὶ χωρίον, ἐν ᾧ ὁ τοῦ Διὸς ναὸς ἴδρυται καὶ ὁ Ὀλυμπιακὸς ἄγὼν ἐπιτελεῖται.*

Λαμβανομένου ὑπ' ὅψιν ὅτι αἱ εἰρημέναι πηγαὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἀντανακλῶσιν, ὥς παρετηρήθη ἤδη, τὴν ἡλειακὴν ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ θεμάτων ἄποψιν, εἶναι προφανὲς ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ ἐπισήμου μεταθέσεως τοῦ ὀνόματος τῆς Πίσσης εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας. Διὰ τῆς μεταθέσεως ταύτης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐγκατάστασιν τῆς κοινῆς ἐστίας τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, καὶ τὴν συσχέτισιν πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς καταστραφείσης πόλεως ὠρισμένων ἐν Ὀλυμπίᾳ εὕρισκομένων λειψάνων, ὥς τὰ μνημονευόμενα ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ θεμέλια τῆς οἰκίας τοῦ Οἰνομάου ἢ τὰ ἐρεῖπια τῶν σταύλων τοῦ Οἰνομάου, φαίνεται ὅτι οἱ Ἥλαιοι ἐπεδίωξαν τὴν ἀποξένωσιν τῶν ἐπιχωρίων ἀπὸ τῆς ἑδρας τῶν βασιλέων καὶ τὴν ἐξάλειψιν τῆς ἀναμνήσεως τῆς ληξάσης αὐτοτελοῦς ὑποστάσεως αὐτῶν.

Ταυτοχρόνως ἐπεδιώχθη καὶ ἀσφαλῶς ἐπετεύχθη μέχρι σημαντικωτάτου βαθμοῦ ἢ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ πανελληνίου ἀμαύρωσις τῆς ἀναμνήσεως τῆς παλαιᾶς ἀντιπάλου τῆς Ἥλιδος, ὥς αὐθυποστάτου πολιτικῆς ὀντότητος.

Ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ἐνθα ἀναφέρονται τὰ μέρη τῆς περιοικίδος, ἅτινα οἱ Ἥλαιοι, ἀρχομένου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ὑπεχρεώθησαν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν νὰ ἀφήσωσιν ἀνεξάρτητα (Ἑλλ. II, 2, 20), συνάγεται συνήθως τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Ὀλυμπίας δὲν ἀνήκεν εἰς τὴν περιοικίδα, ὥς μὴ μνημονευομένη μετὰ τῶν μερῶν τούτων². Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, ἀνεξαρτήτως τῆς νομικῆς θέσεως τῆς περιοχῆς, περὶ ἧς κατωτέρω ὁ λόγος, ἐν τῇ συγκεκριμένῃ ταύτῃ περιπτώσει οἱ Σπαρτιάται δὲν περιέλαβον αὐτὴν ἐν τῇ ἀξιώσει ταύτῃ, ἀπλῶς διότι τοῦτο συνεπήγετο ἄρσιν τῆς ἡλεια-

¹ Δείγματα χρήσεως τῆς λ. Πίσσα βλ. ἐν Pape · Benseler, Wörterb. Gr. Eigenn.³, II, λ. Πίσσα. Πρβ. Ernst Meyer, ἔ.δ. 1732 ἑξ.

² Πρβ. Swoboda, ἔ.δ. 2422. Larsen, ἔ.δ. 825. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐποχὴν βλ. Swoboda, ἔ.δ. 2400 ἑξ. Πρβ. καὶ J. Jongkees, JdI, LIV (1939) σ. 222 ἑξ.

κῆς κυριαρχίας ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ὅπερ οὐδέποτε, οὐδ' ἐν πλήρει ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἡλείους εὐρισκόμενοι, ἠθέλησαν οἱ Σπαρτιᾶται. Καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ αἱ προβληθεῖσαι σχετικαὶ ἀπαιτήσεις τῶν Πισατῶν ἀπεκρούσθησαν, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, ἐπειδὴ δῆθεν οἱ Πισᾶται, ὡς χωρεῖται, ἦσαν ἀνίκανοι διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς προστασίας τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ, τὴν κυρίως Πίσαν δηλαδή, φαίνεται ὅτι αὕτη, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν λίαν πιθανῶς ὑποτεθεῖσαν διαίρεσιν τῆς περιοικίδος εἰς συστάδας πόλεων ¹, ἀπετέλει ἴδιον μέρος, ἀποκεχωρισμένον τῆς λοιπῆς Πισάτιδος ², ἥς μέρη μνημονεύονται ἐκάστοτε ὡς αὐτοτελῶς δρῶντα ἐν τῇ περιοικίδι.

Ὁ ἀποχωρισμὸς οὗτος ἐπεβλήθη ὑπὸ τῶν Ἡλείων, εὐθὺς μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Πίσης ἴσως, πρὸς διάσπασιν ἀσφαλῶς τῆς παλαιᾶς ἐνότητος τοῦ πισατικοῦ χώρου καὶ πρὸς ἀποκοπὴν τῆς περιοχῆς Ὀλυμπίας, δι' ἣν ὡς κέντρον ἀνεγνωρίσθη τὸ ἱερόν, ἀπὸ τῆς λοιπῆς Πισάτιδος.

Ὡς πρὸς τὴν νομικὴν θέσιν τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ ἐν τῇ ἡλειακῇ πολιτείᾳ παρατηρεῖται ὅτι, ἐξ ὅλων τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων, περισσότερον φῶς διαχέουσι τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (V, 9, 4) περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἑλλανοδικῶν ἀπὸ τῆς 50ῆς Ὀλυμπιάδος καὶ ἐξῆς. Παρατίθεται τὸ οἰκτεῖον μέρος τοῦ κειμένου: πεντηκοστῇ δὲ Ὀλυμπιάδι ἀνδράσι δύο ἐξ ἀπάντων λαχοῦσιν Ἡλείων ἐπετρόπη ποιῆσαι τὰ Ὀλύμπια, καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀπὸ ἐκείνου διέμεινε τῶν ἀγωνοθετῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν δύο. πέμπτῃ δὲ Ὀλυμπιάδι καὶ εἰκοστῇ ἐννέα Ἑλλανοδίκας κατέστησαν . . . . δευτέρᾳ δὲ ἀπὸ ταύτης Ὀλυμπιάδι προσετέθη καὶ δέκατος ἀθλοθέτης. ἐπὶ δὲ τῆς τρίτης καὶ ἑκατοστῆς φυλαί τε Ἡλείοις δώδεκα καὶ εἰς ἀπὸ φυλῆς ἐκάστης ἐγένετο Ἑλλανοδίκης. πιεσθέντες δὲ ὑπὸ Ἀρκάδων πολέμῳ μοῖραν τε ἀπέβαλον γῆς καὶ ὅσοι τῶν δήμων ἦσαν ἐν τῇ ἀποτμηθείσῃ χώρᾳ, καὶ οὕτως ἐς ὅκτω τε ἀριθμὸν φυλῶν ἐπὶ τῆς τετάρτης συνεστάλησαν Ὀλυμπιάδος καὶ ἑκατοστῆς, καὶ Ἑλλανοδίκαι σφίσιν ἴσοι ταῖς φυλαῖς ἡρέθησαν. ὀγδόῃ δὲ ἐπὶ ταῖς ἑκατὸν Ὀλυμπιάδι ἐπανῆλθον αὐθις ἐς ἀνδρῶν δέκα ἀριθμὸν, καὶ ἤδη ἀπὸ τούτου διαμεμένηκεν ἐς ἡμᾶς.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς μεταβολῆς τῆς συντελεσθείσης κατὰ τὴν 50ὴν Ὀλυμπιάδα οὐδὲν δύναται νὰ συναχθῇ μετὰ βεβαιότητος πλὴν τῆς λήξεως τοῦ οἰκείου προνομίου τῶν Ὀξυλιδῶν ὑπὲρ τοῦ συνόλου τῶν ἀριστοκρατῶν.

Ὅθεν περισσότερον ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα ὁ καθορισμὸς τῆς περιόδου τῶν δύο ἑλλανοδικῶν, ὅστις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διορθώσεως τοῦ προφανῶς νοσοῦντος κειμένου παρὰ τὴν φράσιν πέμπτῃ δὲ Ὀλυμπιάδι καὶ εἰκοστῇ.

¹ Πρβ. R. NIESE, Drei Kapitel eleischer Geschichte (Genethliakon C. Robert, 1910) σ. 19 ἐξ. Πρβ. LARSEN, ἔ.ἀ.

² Περὶ τῆς ἐν γένει διακρίσεως Πίσης - Πισάτιδος πρβ. ERNST MEYER, ἔ.ἀ. 1736.

Ἐκ τῶν προταθεισῶν διορθώσεων ¹ ἀπομένουσιν ἤδη πρὸς συζήτησιν δύο· α' ἡ ἀποκαθιστῶσα τὴν ὑπὸ ἀμφισβήτησιν Ὀλυμπιάδα εἰς 75^{ην}: *ἐβδομηκοστῇ δὲ Ὀλυμπιάδι καὶ πέμπτῃ*, μετὰ τῆς ταυτοσύμου, *πέμπτῃ δὲ ἀπὸ ταύτης Ὀλυμπιάδι καὶ εἰκοστῇ* (ἀπὸ τῆς 50^{ης} δηλαδή, ἥτοι 75^η)· β' ἡ συνηθέστερον σήμερον ἀναγραφομένη διόρθωσις τοῦ BOECK (Ad Schol. Pind. Ὀλ. Γ, 22) *πέμπτῃ δὲ Ὀλυμπιάδι καὶ ἐνενηκοστῇ*.

Ἐκ τῶν γενομένων σχετικῶν συζητήσεων χρήσιμον εἶναι νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ἡ ἄποψις τοῦ KAHNSTEDT (ξ.δ. σ. 157 ἐξ.), ἀνανεώσαντος τὰς βάσεις τῆς διορθώσεως τοῦ BOECK. Κατὰ τὸν KAHNSTEDT ἡ ἐπαύξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλλανοδικῶν, γενομένη κατὰ τὸ 400 καὶ 392 π.Χ., ἀπετέλεσε καθαρῶς διοικητικὸν μέτρον, ὅπως ἄσχετον πρὸς οἵανδήποτε μεταβολὴν τῆς ἡλείακῃς ἐπικρατείας.

Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἤχθη ὁ ἐν λόγῳ μελετητὴς κυρίως ἔνεκα τῶν δυσχερειῶν, αἵτινες προκύπτουσιν ἐκ τῆς παραδοχῆς ἑκατέρας τῶν ὡς ἄνω πιθανῶν διορθώσεων. Οὕτως ἡ ἐπαύξησις τῶν ἑλλανοδικῶν κατὰ τὸ 392 π.Χ., συμφώνως πρὸς τὴν διόρθωσιν τοῦ BOECK, συμπίπτει πρὸς μίαν τῶν δεινότερων ἐποχῶν τῆς ἱστορίας τῆς Ἡλίδος, ἣτις, ὀλίγα μόλις ἔτη προηγουμένως, διὰ τῆς εἰρήνης τοῦ 398 ἀπώλεσε, τῇ ἀπαιτήσῃ τῆς Σπάρτης, μέγα μέρος τῆς ἑδαφικῆς ἐκτάσεως αὐτῆς. Ἡ ἑτέρα ἐξ ἄλλου διορθώσις, ἀναβιβάζουσα τὴν μεταβολὴν εἰς τὸ 480 καὶ 472 π.Χ., ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὸ πλεονέκτημα τῆς γειτνιασεως πρὸς τὸν συνοικισμὸν τῆς Ἡλίδος τοῦ 471/0 π.Χ. (Διοδ. XI, 54, I)· συνεπάγεται ὁμως σοβαράν, κατὰ τὴν ἐκτιθεμένην πάντοτε ἄποψιν, δυσχέριαν, ὡς ἐκ τῆς σημειώσεως τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δύο ἑλλανοδικῶν ἐπὶ πλεῖστον διέμεινε. Διὰ τῆς διορθώσεως ὁμως τῆς ἀγούσης εἰς τὴν 75^{ην} καὶ 77^{ην} Ὀλυμπιάδα ἡ περίοδος τῶν δύο ἑλλανοδικῶν περιλαμβάνει ἑκατὸν ἔτη, ἐνῷ ἡ ἀμέσως ἐπομένη περιλαμβάνει ἑκατὸν τέσσαρα. Πῶς εἶναι δυνατόν λοιπὸν νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ δύο ἑλλανοδίκαι παρῆμεινον ἐπὶ πλεῖστον; Τὸ πρᾶγμα διευθετεῖται μόνον διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς διορθώσεως τοῦ BOECK, δι' ἧς ἡ περίοδος τῶν δύο ἑλλανοδικῶν κατερχομένη μέχρι τοῦ 400 π.Χ. περιλαμβάνει 180 ἔτη, ὡς ἐκ τούτου δὲ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ ἐπιμηκεστάτη τῶν εἰρημένων χρονικῶν περιόδων.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἑξῆς. Ἐὰν γίνῃ ἀποδεκτὸν ὅτι διὰ τῆς ὑπερθετικῆς ἐκφράσεως ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπεδηλοῦτο ἔμμεσος ἔστω σύγκρισις μεταξὺ περιόδων τοῦ θεσμοῦ τῶν ἑλλανοδικῶν, τότε διατὶ ἡ σύγκρισις αὕτη ἔπρεπε νὰ περιορίζηται εἰς τὰς εἰρημένας δύο μόνον τοιαύτας περιόδους; Ὁ λόγος περὶ τῶν ἑλλανοδικῶν τοῦ Πανσανίου εἶναι

¹ Τὰς διαφόρους διορθώσεις τοῦ νοσοῦντος χωρίου βλ. ἐν HITZIG - BLUEMNER, ξ.δ. II, 1 σ. 118 17. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἑλλανοδικῶν βλ. SWOBODA, ξ.δ. 2426. ΖΙΕΗΝ, ξ.δ. XVIII, 1, 29. Βλ. SWOBODA, ξ.δ. 2426. ΖΙΕΗΝ, ξ.δ. XVIII, 1, 129.

ένιαϊος καὶ σύντομος, ἡ ἐν αὐτῷ δὲ ἀναφερομένη τελευταία περίοδος τῆς τελικῆς θεσπίσεως τῶν δέκα ἑλλανοδικῶν εἶχεν ἤδη διαρκέσει μέχρι τῆς συγγραφῆς τῶν Ἑλλιακῶν ὑπὲρ τὰ 500 ἔτη ὅθεν αὕτη ἦτο ἡ πράγματι ἐπιμηκεστάτη τῶν περιόδων τοῦ θεσμοῦ.

Εἶναι ἀνάγκη ὥς ἐκ τούτου νὰ ἐρμηνευθῇ ἄλλως τὸ ἐπὶ πλεῖστον· νὰ περιορισθῇ δηλαδὴ ὁ προσδιορισμὸς ἐντὸς τῆς περιόδου τῶν δύο ἑλλανοδικῶν, ὁπότε οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ σημαίνει πλὴν παρενθέσεως μεταβολῆς τινος τοῦ ἀριθμοῦ τούτου ἐπ' ἐλάχιστον, ἀσημάντου καὶ ἀναξίας νὰ καθορισθῇ ἰδιαιτέρως.

Αἰρομένης οὕτω τῆς δυσχερείας τοῦ ἐπὶ πλεῖστον οὐδὲν σοβαρὸν κώλυμα ἀπομένει ἥδη διὰ τὴν παραδοχὴν μιᾶς τῶν δύο διορθώσεων, τῶν ἀγουσῶν εἰς τὴν 75^{ην} καὶ 77^{ην} ὀλυμπιάδα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλλανοδικῶν εἰς ἑννέα καὶ ἀκολούθως εἰς δέκα λαμβάνει τὴν σημασίαν πράξεως σχετιζομένης πρὸς τὴν γενικωτέραν ῥύθμισιν τῶν πραγμάτων τῆς πολιτείας, ἣτις, ὥς ὑπετέθη καὶ ὑπὸ παλαιότερων μελετητῶν, φαίνεται ὅτι συνεδέετο πρὸς τὸν ἐπικείμενον συνοικισμὸν τῆς Ἑλίδος. Ὑπενθυμίζεται σχετικῶς ὅτι ἀπὸ τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Ἀθηναίων, τοῦ ἀναγομένου εἰς τοὺς μυθικοὺς χρόνους, μέχρι τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ῥόδου (408 π.Χ.) οἵασδήποτε μορφῆς οἰκιστικῆς συγκέντρωσις συνεδυάσθη πρὸς τοιαύτην γενικωτέραν πολιτειακὴν ῥύθμισιν. Εἰδικῶς ὥς πρὸς τὴν Ῥόδον ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ ῥύθμις αὕτη μεμαρτυρημένως προηγήθη κατὰ τινα ἔτη τῆς συμπίξεως τῆς νέας πόλεως¹. Τὸ αὐτὸ φαίνεται ὅτι συνέβη καὶ ἐν Ἑλίδι.

Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φυλῶν κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τὴν καθοριζομένην ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ὁ ΑΡΙΣΤΟΔΗΜΟΣ, ὡς μεταδίδει ὁ σχολιαστὴς τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ εἰς Ὀλ. Γ 22 καὶ σαφέστερον ὁ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, σημειοῖ ὅτι αὗται ἦσαν ἴσαι πρὸς τοὺς ἑλλανοδικὰς². Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ἐν τούτοις κατωτέρω, ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐκκαίδεκα γυναικῶν (V, 16, 7) λέγει περὶ τῶν Ἑλείων: νεμεμημένοι γὰρ ἐς ὅκτῳ φυλὰς ἀφ' ἐκάστης αἰροῦνται γυναῖκας δύο.

Λίαν πιθανῶς ὑπετέθη ὑπὸ τοῦ BELOCH³ ὅτι ἡ αὔξησις τῶν ἡλειακῶν

¹ Πρβ. HILLER VON GAERTRINGEN, RE, Suppl. V (1931) λ. *Rhodos* 763. BLINKENBERG, ἔ.δ. III, 16. G. PUGLIESE-CARATELLI, Studi Class. e Orient. I (1951) σ. 77 ἔξ.

² Σχολ. DRACHM. σ. 111 (FHG, III, 308): . . . . Τὸ δὲ τελευταῖον ἰ', τοσαῦται γὰρ αἱ τῶν Ἑλείων φυλαὶ καὶ ἀφ' ἐκάστης εἰς ἣν Ἑλλανοδίκης. Βλ. καὶ ἐξ ΑΡΠΟΚΡ. (FHG, III 308): . . . . Ἀριστόδημος δ' ὁ Ἑλεῖός φησι τοὺς τελευταίους τιθέντας τὸν ἀγῶνα Ἑλλανοδίκας εἶναι ἰ', ἀφ' ἐκάστης φυλῆς ἓνα.

³ Βλ. Riv. di Fil. IV (1876) σ. 232 ἔξ. Gr. Gesch.² III, 1, σ. 174. Πρβ. SWOBODA, ἔ.δ. 2393, 2402, 2404.

φυλῶν κατὰ τὴν 103^{ην} Ὀλυμπιάδα ὀφείλεται εἰς παροχὴν πολιτικῶν δικαιωμάτων εἰς τι μέρος τῆς περιοικίδος καὶ συγκεκριμένως εἰς τοὺς Ἀκρωρείους. Πρὸς αἰτιολόγησιν ὅμως τοῦ γεγονότος ὅτι κατὰ τὸν πόλεμον τῶν Ἀρκάδων αἱ φυλαὶ δὲν ἐμειώθησαν κατὰ τὰς προστεθείσας δύο μόνον, ἀλλὰ κατὰ τέσσαρας, ὁ ΒΕΛΟCH, ὡς ἐκ τῆς ἰσχυροῦς ἀντιλήψεως ὅτι ἅπασαι αἱ παλαιότεραι φυλαὶ ἀνῆκον εἰς τὴν Κοίλην Ἡλίδας, ἤναγκάσθη νὰ δεχθῇ ὅτι οἱ Ἀρκάδες εἶχον καὶ ἐκ ταύτης ἀποσπάσει τὴν περιοχὴν τοῦ Πύλου καὶ τῆς Οἰνόας, ἣν μάλιστα ἐκράτησαν καὶ μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου. Τοῦτο ὅμως οὐδαμῶθεν μαρτυρεῖται.

Περὶ τοῦ Πύλου μαρθάνομεν ἐκ τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ (Ἑλλ. VII, 14, 16) ὅτι οὗτος, *χωρίον καλόν*, τῇ βοηθείᾳ τῶν Ἀρκάδων κατελήφθη ὑπὸ δημοκρατικῶν Ἡλείων κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ πολέμου. Οἱ Ἡλεῖοι ὅμως τῆς πόλεως ὑπέταξαν αὐτούς, *σὺν αὐτῷ τῷ χωρίῳ* (αὐτ. 26) ἤδη πρὸ τῆς μάχης τῆς Ὀλυμπίας. Ὅμοίως ὑπέταξαν καὶ τοὺς ἐκ τῆς βορειοδυτικῆς Πισατίδος Μαργανεῖς¹.

Ἀντιθέτως γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι, πλὴν τῆς Ἀκρωρείας ἀπεσπασθῇ ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τῆς Ἡλίδος—καὶ τοῦτο τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἑλληνοδικῶν εἰς δέκα—ἡ περιοχὴ τῆς Ὀλυμπίας, ἣτις καὶ παρέμεινεν ἐκτὸς αὐτῆς μέχρι πέρας τοῦ πολέμου. Ὅθεν εἶναι εὐλογώτερον νὰ δεχθῶμεν, κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, ὅτι αἱ δύο ἕτεραι τῶν ἀποσπασθεισῶν φυλῶν, καὶ δὴ καὶ αἱ παλαιότεραι, ἀνῆκον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Πισᾶται οἰκειοθελῶς συνειργάσθησαν μετὰ τῶν εἰσβολέων δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ βάσιμον ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ἐκδοχῆς ταύτης. Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸς ἐπίτευξιν ἀποστασίας σπανίως λαμβάνει τὴν πρωτοβουλίαν τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν. Τοιαῦται ἐνέργειαι εἶναι συνήθως ἔργον ὠρισμένης μερίδος, δυσμενῶς διακειμένης πρὸς τοὺς καθ' οἷον—δήποτε τρόπον κρατοῦντας. Ἐν τῇ παρουσίᾳ περιπτώσει χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι μετὰ τῶν Ἀρκάδων ἐνεργῶς συνεπολέμησαν, ὡς εἶδομεν, καὶ Ἡλεῖοι δημοκρατικοί. Πρὸς τούτοις ἡ προβολὴ ὑπὸ τῶν ἐπιχειρούντων ἀποστασίαν σκοποῦ συγκινοῦντος εὐρύτερον στῶμα πολιτῶν, ὡς ἦτο ἡ ἀναβίωσις τῆς πολιτείας τῆς Πίσσης, ἀποτελεῖ συνηθέστατον μέσον ἀποβλέπον εἰς τὴν δημιουργίαν γενικωτέρας διὰ τὸ ἐγχείρημα εὐμενοῦς ἀτμοσφαίρας.

Ἐνδιαφέρει ὡσαύτως ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνοδικῶν, ὁ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀντιστοιχῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας, ἐπανευρίσκεται εἰς τοὺς ἑλληνοδικὰς τῶν ψηφισμάτων τῆς ἀναβιώσεως τῆς Πίσσης. Οὕτως ἡ μὲν ἐν Olympia, V, 31 ἐπιγραφὴ ἀναγράφει δύο ἑλληνοδικῶντας, ἡ δὲ αὐτ. 36 τρεῖς

¹ SWOBODA, ἔ.ἀ. 2404.

έλλανοδικας, έξ ών ό εις έκ Μαντινείας¹, προφανώς προστεθείς έκ μέρους τών Ἀρχάδων.

Ο άλλως άνεξήγητος μικρός αριθμός τών έλλανοδικών τών επιγραφών τούτων θά ήδύνατο νά έρμηνευθῇ άνέτως μόνον δια τῆς έκδοχῆς ότι οί Πισάται κατά τήν όλιγοχρόνιον αναβίωσιν τῆς Πίσης δέν μετέβαλον τόν και προηγουμένως άντιστοιχοῦντα εις αὐτούς αριθμόν έλλανοδικών. Ἴσως μάλιστα οί έλλανοδικῶντες τῆς πιθανῶς παλαιότερας επιγραφῆς 31 ἦσαν μετὰ τών λοιπών Ἡλείων έκλεγέντες πρὸ τῆς άρχαδικῆς εισβολῆς, οὔτινες έν συνεχείᾳ, μετὰ τών ὑπὸ τών Πισατῶν έκλεγέντων, άρχομένης τῆς 105ης όλυμπιάδος δέν άνεγράφησαν ὑπὸ τών Ἡλείων, έν ειδει «άνελλανοδικών».

Ὡς πρὸς τὸν ὑπολειφθέντα κατά τὸν πόλεμον αριθμόν τών όκτώ φυλῶν τῆς κυρίας Ἡλιδος, ένδιαφέρον εἶναι ότι επανευρίσκομεν τοῦτον έν τῷ σημειωθέντι χωρίῳ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ περὶ τῆς έκλογῆς τών *έκκαίδεκα γυναικῶν*², ένῳ ό ΑΡΙΣΤΟΔΗΜΟΣ, ὡς έσημειώθη, άναφέρει δέκα τελικὰς φυλάς τών Ἡλείων, ό δέ αριθμός οὔτος συνάγεται πράγματι και έκ τῆς ὅλης άντιστοιχίας τών έλλανοδικῶν πρὸς τὰς φυλάς, έν τῷ οικείῳ χωρίῳ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ. Ὅθεν προφανώς αἱ *έκκαίδεκα γυναῖκες* έξελέγοντο έξ ὀλιγωτέρων τών έν τῷ συνόλῳ ἡλειακῶν φυλῶν.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρεῖται ότι αἱ *έκκαίδεκα γυναῖκες* άναμφιβόλως ἦσαν έν άρχῇ διφυοῦς ἡλειοπισατικῆς συστάσεως σῶμα. Τελικῶς ὅμως, παρ' ὅλον ότι, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, διετήρησαν τὸ πρόσωπον, ὅπερ διεδραμάτιζον έν τῇ τελέσει τών Ἡραίων, φαίνεται ότι ηῦξήθη ή έναντι τούτου σημασία αὐτῶν ὡς ὀργάνου τελέσεως τῆς σπουδαιοτέρας τών πρὸς τήν πόλιν τῆς Ἡλιδος συνδεδεμένων λατρειῶν, τῆς Διονυσιακῆς (πρβ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ, VI, 26, 1). Τοῦτο συνάγεται κυρίως έκ τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ (Γυν. Ἀρ. 251, E), ὅστις ὁμιλεῖ περὶ τών γυναικῶν τούτων, άποκαλῶν αὐτὰς άπλῶς αἱ περὶ τὸν Διόνυσον γυναῖκες, ἅς *έκκαίδεκα* καλοῦσι.

Ἡ τοιαύτη στενή σύνδεσις τών *έκκαίδεκα γυναικῶν* πρὸς τήν πόλιν τῆς Ἡλιδος έβάρυνε, κατά πᾶσαν πιθανότητα, ὡς πρὸς τὸν τελικόν τρόπον έκλογῆς αὐτῶν ὑπὸ τών όκτώ φυλῶν τῆς κυρίως Ἡλιδος μόνον, ἅς έννοεῖ ό ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, ὁμιλῶν περὶ τών γυναικῶν τούτων, ένῳ έν τῷ χωρίῳ περὶ τῆς έκλογῆς τών έλλανοδικῶν ὁμιλεῖ περὶ τών έν γένει φυλῶν τών Ἡλείων³.

Και έν τῇ περιπτώσει ταύτῃ δηλαδή ή επικρατοῦσα σύγχυσις φαίνεται ότι προέρχεται έκ τῆς διπλῆς έννοίας τοῦ ὀνόματος τών Ἡλείων, τοῦ σημαί-

¹ Βλ. HILLER VON GAERTRINGEN, IG, V2, σ. 49, 18. Πρβ. SWOBODA, έ.ά. 2404 : έκ Μεγαλοπόλεως.

² Βλ. FRAZER, έ.ά. III σ. 592. Πρβ. ERNST MEYER, έ.ά. 1738.

³ Ο ΒΕΛΟΧ, βασιζόμενος ἐπὶ μόνου τοῦ περὶ τών *έκκαίδεκα γυναικῶν* χωρίου τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, έδέχθη ότι όκτώ παρέμεναν αἱ φυλαὶ τών Ἡλείων μέχρι τέλους.

νοντος ἀλλαχοῦ μὲν τοὺς Ἡλείους τῆς Κοίλης Ἡλίδος, ἀλλαχοῦ δὲ τοὺς ἐν γένει κατοίκους τῆς Ἡλείας.

Μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἐς ἀνδρῶν δέκα ἀριθμὸν, ἀνερχομένης τῆς 108ης Ὀλυμπιάδος, οἱ Ἡλεῖοι, ἐφ' ὅσον οὐδεμία μαρτυρεῖται ἐν τῷ μεταξὺ ἐδαφικῇ μεταβολῇ, ἐπανῆλθον προφανῶς εἰς τὴν πρὸ τῆς 103ης Ὀλυμπιάδος κατάστασιν, διὰ τῆς ἀποδόσεως εἰς τοὺς Πισάτας τῶν παλαιῶν δικαιωμάτων αὐτῶν, ἅτινα οὗτοι εἶχον λάβει ὁπωσδήποτε τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἑλλανοδικῶν εἰς δέκα, ἐν συνδυασμῷ πιθανῶς πρὸς τὴν εὐλόγως ὑποτεθεῖσαν εὐρύτεραν πολιτειακὴν μεταβολήν, περὶ τοὺς χρόνους τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἡλίδος.

Ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν παλαιὰν τάξιν τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν 108ην Ὀλυμπιάδα ἐσήμανεν ἀσφαλῶς τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν ἐσωηλιακῶν σχέσεων, αἵτινες βαρύντατα διαταράχθησαν ὡς ἐκ τῆς στάσεως τῶν Πισατῶν διαρκοῦντος τοῦ ἀρχαδικοῦ πολέμου. Ἐνεκα τούτου ἀπαραίτητος ἦτο ἡ παρέλευσις χρόνου τινὸς μέχρι τῆς ἐκ νέου ἀποκαταστάσεως τῆς πλήρους ὁμαλότητος.

Ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὐδεμία διένεξις ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐξῆς μεταξὺ Ἡλείων καὶ Πισατῶν, εὐλογον εἶναι νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀποκατάστασις ἔλαβε μορφήν ὀριστικῆς συμφιλιώσεως τῶν δύο στοιχείων, δι' ἐπιλύσεως τῶν βασικῶν ζητημάτων, ἅτινα διεχώριζον ταῦτα.

Τὴν συμφιλίωσιν ταύτην ὑπενεθύμιζεν ἴσως ἡ ἀνάθεσις τοῦ χαλκοῦ Διὸς ἐν τῇ ἄλτει ὑπὸ τῶν Ἡλείων, τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ ΠΛΥΣΑΝΙΟΥ ὡς ἀνατεθέντος ἀπὸ τοῦ πρὸς Ἀρκάδας πολέμου (V, 24, 4). Ἡ ἐπὶ τοῦ βήθρου τουλάχιστον τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν Δία τοῦτον ἐπιγραφὴ (Olympia V, 260), ΦΑΛΕΙΩΝ ΠΕΡΙ ΟΜΟΝΟΙΑΣ, εὐλογώτερον θὰ ἦτο ἐὰν ἀνεφέρετο εἰς τὴν μετὰ τὸν πόλεμον τῶν Ἀρκάδων ἐπιτευχθεῖσαν ἀποκατάστασιν τῆς ἡλιακῆς ὁμονοίας, ἥς προστάτης μάλιστα ἦτο ὁ Ὀλύμπιος Ζεὺς ¹.

Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐκ νέου ῥύθμισις τῆς θέσεως τῶν Πισατῶν ἐν τῇ ἡλιακῇ πολιτείᾳ συνδέεται πρὸς τὴν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἐπικρατήσιν τῶν δημοκρατικῶν ἐν Ἡλιδι, μέχρι τοῦ 344 π. Χ. ². Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἰς τὴν ῥύθμισιν ταύτην συνέβαλεν ἡ Σπάρτη, ἥτις, ἀρχομένης τῆς 108ης Ὀλυμπιάδος, ἐπρωτοστάτει καὶ πάλιν ἐν Πελοποννήσῳ στενῶς συνδεομένη πρὸς τὴν Ἡλίδα ³.

Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη βασίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀναμείκτου παραδόσεως περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Ὀλυμπιακῆς πανηγύρεως, τῆς μεταδιδομένης ὑπὸ

¹ Περὶ τοῦ ἐνεπιγράφου τούτου βήθρου βλ. καὶ FRAZER, ἔ.ἀ. σ. 635. Περὶ βωμοῦ τῆς Ὀμονοίας βλ. ΠΛΥΣ. V, 14, 9. Πρβ. ΖΙΕΗΕΝ, ἔ.ἀ. 70.

² Πρβ. SWOBODA, ἔ.ἀ. 2406, 2429.

³ Αὐτ. 2406.

τοῦ ΦΛΕΓΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΤΡΑΛΛΙΑΝΟΥ (FHG, III, 603), ἣς ἡ ἐκ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος προέλευσις γίνεται κοινῶς δεκτὴ ¹.

Ἡ παράδοσις αὕτη, ἣτις σαφῶς ἀντανακλᾷ προσπάθειαν ἀποκαταστάσεως τῆς ἀπολεσθείσης πλέον πελοποννησιακῆς ἐνότητος ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἱεροῦ, ἀποδέχεται ὡς πρώτους ἰδρυτὰς τοῦ ἀγῶνος τὸν ἐπώνυμον τῆς Πίσσης, τὸν Πεῖσον, τὸν ἐπώνυμον τῆς Πελοποννήσου, τὸν Πέλοπα, ὡς ἐπίσης καὶ τὸν Ἡρακλέα τῆς Ἀλκμήνης καὶ τοῦ Διός.

Ἡ παλαιὰ ἐκδοχὴ περὶ τῆς Ὀλυμπιακῆς ἐκεχειρίας, τῆς ἐπιτευχθείσης ὑπὸ τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Ἰφίτου ², ἣτις ἀναμφιβόλως χρονολογεῖται ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς ἰσχυρᾶς σπαρτιατικῆς ἐπιρροῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραδόσει ὡς ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν συμφιλίωσιν τῶν Πελοποννησίων ὑπὸ τῶν ἡρώων τούτων, ὧν, χαρακτηριστικῶς, τονίζεται ἡ ἐξ Ἡρακλέους καταγωγὴ.

Εἰς τούτους προστίθεται ἤδη καὶ ὁ Πισάτης Κλεοσθένης ὁ Κλεομένους, ἐν συναφείᾳ προφανῶς πρὸς ἀνάλογον πολιτικὴν μεταχείρισιν τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, οἵτινες ἄλλως ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ δυσχεράνωσι τὴν ἐπιδιωκομένην τότε πολιτικὴν χρῆσιν τοῦ ἱεροῦ ὡς κέντρου πελοποννησιακῆς ἐνότητος.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ: Ἐνῶ ἐπερατοῦτο ἡ ἐκτύπωσις τῆς παρούσης, συμφώνως πρὸς φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Kunze, ἀνευρέθησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ εἰς τὸν πυθμένα ἀρχαίου φρέατος, ἀποκαλυφθέντος παρὰ τὸ Ἐργαστήριον τοῦ Φειδίου, τρία τεμάχια ἐνεπιγράφου στήλης, ἀναγομένης εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναβιώσεως τῆς Πίσσης. Ἡ ἐπιγραφὴ περιλαμβάνει σύμβασιν ἀλληλοβοηθείας τῶν συμμάχων τοῦ ἀρχαδιοῦ πολέμου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται καὶ οἱ Πισᾶται. Ὡς καὶ ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἐστίας χαλκῇ πλάξ, περὶ ἣς ἀνωτέρω, φαίνεται ὅτι ἡ στήλη κατεκερματίσθη ὑπὸ τῶν Ἡλείων μετὰ τὴν ἐπανεγκατάστασιν των εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, τὰ δὲ ἀνευρεθέντα τεμάχια ἐρρίφθησαν ὑπ' αὐτῶν εἰς τὸ φρέαρ.

¹ SWOBODA, ἔ.δ. 2384, 2386. ZIEHEN, ἔ.δ. XVII, 2, 2524.

² Περ. SWOBODA, ἔ.δ. 2385, ZIEHEN, ἔ.δ. 2525. ERNST MEYER, ἔ.δ. 1750.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

- Ἀγιάδας : 94.
 Ἀγναπτος : 47, 52.
 Ἀγορά : 10, 21, 22, 37, 59, 61, 90, 91.
 Ἀγών - Ἀγῶνες : 5, 10, 30, 35, 38, 109.
 Ἀγωνοθέται βλ. Ἑλλανοδίκαι.
 Αἰγαί· Ἱερὸν ὑπὲρ τὸ θέατρον : 79.
 Αἴγινα· Ἱερὸν Ἀφαίας : 60, 61 ἐξ., 64, 70, 86.
 Ἀθῆναι· Ἀκρόπολις : 64, 70 ἐξ., 86, 92. Ἐρέ-
 χθειον : 72. Ἱερὸν Βραυρωνίας Ἀρτέμι-
 δος : 71. Παρθενών : 71, 72, 86. Προπύ-
 λαια : 71, 72, 75. Τεῖχος Κίμωνος : 70.
 Τεῖχος Μυκηναϊκόν : 71. Χαλκοθήκη : 72. —
 Ἀσκληπιεῖον : 85. Βουλευτήριον : 18.
 Βωμὸς δυοκαίδεκα θεῶν : 109. Θόλος :
 16, 24. Ἱερὸν Διονύσου : 85.
 Ἀθηναῖοι : 3, 41.
 Ἀθλοθέται βλ. Ἑλλανοδίκαι.
 Αἰτωλός : 101.
 Ἀκρώρειοι : 113.
 Ἀλκμεωνίδαι : 66.
 Ἄλτις βλ. Ὀλυμπία.
 Ἀλφεῖός : 3, 7, 24, 35, 36, 52.
 Ἀμφικτίονες : 60.
 Ἀνδρῶνες : 26.
 Ἀπολλόδωρος : 102.
 Ἀργεῖοι : 4, 98.
 Ἀργούς Ἡραῖον : 65 ἐξ., 84, 86, 90, 91.
 Ἀριστόδημος : 106, 112, 114.
 Ἀριστοτέλης : 89, 106.
 Ἀρκάδες : 3, 4, 7, 11, 13, 14, 21, 43, 44, 91,
 93, 94, 95, 110, 113, 114, 115.
 Ἀρποκρατίων : 106, 112.
 Ἀρχίλοχος : 100.
 Ἄτταλος : 68.
 Ἀττική : 21, 64, 90.
 Ἀχαιοί : 3.
 Βακχυλίδης : 99, 101, 109.
 Βιτρουβιανὸς κανὼν (ἰων. κιον.) : 48.
 Βραυρών· Ἱερὸν Ἀρτέμιδος : 64 ἐξ.
 Δαμοφῶν : 105.
 Δελφοί· Ἱερὸν Ἀπόλλωνος : 66 ἐξ., 86.
 Δῆλος· Ἀρτεμίσιον : 57 ἐξ. Ἱερὸν Ἀπόλλω-
 νος : 56 ἐξ. Νότιος Στοά : 59. Παστάς
 Ἰταλικῶν : 59. Πρυτανεῖον : 10, 19, 59 ἐξ.
 Στοά Φιλίππου : 59. Τετράγ. ἀγορά : 59.
 Διογένης Λαέρτιος : 97.
 Διόδωρος : 5, 102, 111.
 Δίπτερος : 55.
 Δρόμος - Δρομικά : 3, 4, 5.
 Δροῦβα : 6, 9.
 Ἐγεστα : 26, 27.
 Ἐδρα : 26, 27.
 Ἐκκαίδεκα γυναῖκες : 105 ἐξ.
 Ἐκκλησίαι : 63.
 Ἐλευσίς· Ἱερὸν Δήμητρος Τελεστήριον : 18,
 70. Ὑστερομυκηναϊκὸν ἱερὸν : 60. Φίλω-
 νος στοά : 18.
 Ἑλλάνικος : 106.
 Ἑλλανοδίκαι : 24, 41, 93, 94, 98, 101, 105 ἐξ.,
 110 - 114.
 Ἐπαμεινώνδας : 91.
 Ἐπίδαυρος· Ἀσκληπιεῖον : 18, 48, 68 ἐξ.
 Ἐρμιόνη : 11.
 Ἐρμογένης : 82.
 Ἔστια - ἐστία : 20 - 27, 93, 109.
 Εὐπόλεμος : 65.
 Εὐπωλος Θεσσαλός : 39.
 Εὐρύπιδης : 26, 27.
 Ἐφορος : 102.
 Ἥλεία - Ἥλεῖοι : 3 - 11, 13, 14, 22 - 26, 40,
 43, 44, 90, 91 - 95, 98 - 116.
 Ἥλις : 23, 24, 41, 90, 96 ἐξ.
 Ἡρακλεῖδαι : 101.
 Ἡρακλείδης Ποντικός : 103.

Ἡρακλῆς (Διὸς - Ἀλκμήνης): 7, 8, 98 ἐξ.,
116. (Ἰδαῖος Δάκτυλος): 98 ἐξ.

Ἡρόδοτος: 97, 106, 108, 109.

Ἡρώνας: 27.

Θάσος: Ἀκρόπολις: 72. Ἡράκλειον: 72 ἐξ.,
86. Ἡρακλέους κῆπος: 72. Ἱερὸν Ποσει-
δῶνος: 74. Πρυτανεῖον: 19.

Θέατρον - θεατροειδής: 3, 9, 10, 14, 15, 66,
68, 83 - 85.

Θεόδοτος Μάγνης: 98.

Θεόδωρος: 55.

Θῆβαι: 98.

Θηβαῖος: 98.

Θουκυδίδης: 21, 106, 108.

Ἱεροθυεῖα: 22.

Ἰκτίνος: 18.

Ἰμβρασος: 54.

Ἰππόδαμος Μιλήσιος - Ἰπποδάμειος τρέ-
πος: 83, 88, 89.

Ἰφιτος: 116.

Ἰωνικός ῥυθμός (Ὀλυμπ.): 48 ἐξ.

Καλαύρεια: Ἀγορά ἀμφικτιόνων: 60. Ἱερὸν
Ποσειδῶνος: 60, ἐξ., 64, 70, 86.

Καλλίμαχος: 101.

Κάλλιπος Ἀθηναῖος: 39, 41.

Κίμων: 70.

Κιονόκρανα (Ὀλυμπ.) Δωρ. ναοῦ Διός, Θησ.
Σικωνίων, Πρυτανείου: 23. Ἰων. βά-
θρου Πτολεμαίων: 49, 56. Στοᾶς Βου-
λευτηρίου: 19. Φιλιππείου: 48.

Κλάδεος: 3, 6, 7, 8, 9, 35, 43, 46, 47.

Κλεοσθένης Κλεομένους: 116.

Κλύμενος: 100.

Κόρινθος: Ἀσκληπιεῖον - Λέρνα: 69 ἐξ., 87.
Ναὸς C: 85. Πόλις: 69. Στοαὶ παρὰ
ναὸν Ἀπόλλωνος: 91.

Κορνοῦτος: 25.

Κόσμος: 89.

Κρήτη Δικτύνγειον: 85.

Κρόνος: 99.

Κρῶμμον: 3.

Κῶς: Ἀσκληπιεῖον: 64, 76 ἐξ., 79, 82, 84,
87. Διπλοῦν ἱερὸν λιμένος: 78 ἐξ. Κυπα-
ρίσιος Ἀπόλλων: 76. Πόλις: 79.

Λάγηννα: ἱερὸν Ἑκάτης: 83.

Λακεδαιμόνιοι: 21.

Λάρισα: ἱερὸν Κυβέλης: 55.

Λεπρεᾶται: 108.

Λευκτρα: 40, 45, 91.

Λίβων: 33, 90.

Λίνδος: Ἱερὸν Ἀθηνᾶς Λινδίας: 74 ἐξ., 87.

Λυκόσουρα: Ἱερὸν Δεσποίνης: 85.

Λυκοῦργος: 116.

Μαγνησία ἐπὶ Μαιάνδρῳ: Ἱερὸν Ἀρτέμιδος
Λευκοφρυγῆνης: 82 ἐξ.

Μακίστιοι: 108.

Μαμούρτ - Καλέ: Ἱερὸν Μητρὸς Θεῶν Ἀ-
σπορηγῆς: 81.

Μαντίνεια: 114.

Μαργανεῖς: 113.

Μεγαλόπολις: 114. Ἱερὸν Διὸς Σωτήρος: 81

Μεσσήνη: 91.

Μίλητος: Δελφίνιον: 80. Ἱερὸν Βορ. ἀγο-
ρᾶς: 81 ἐξ.

Μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον: 88.

Ξενοφῶν: 3, 4, 12, 13, 14, 15, 20, 37, 43, 44,
47, 57, 63, 93, 108, 109, 113.

Οἰνόα: 113.

Οἰνόμας: 9, 103, 109, 113.

Ὀλυμπία: Ἀγαλμα Διός: 103. Ἀγορά: 10, 37.

Αἶθουσα Μωσαϊκοῦ: 17. Ἄλτις: 3, 6, 7,
8, 10, 15, 20, 28, 33 - 37, 47, 90,

115. Βάθρα παρὰ ναὸν Διός: 32. Βά-
θρον Πτολεμαίων: 4, 38, 49. Βουλευτή-
ριον: 3, 9, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 24, 28,

32, 36, 47. Βωμικὴ λατρεία: 29 ἐξ. Βω-
μοὶ δώδεκα θεῶν: 25. Βωμὸς Ἀρτέμιδος

Ἀγροτέρας: 25. Βωμὸς Διός: 3 - 5, 10,
11, 25, 29, 30, 35, 38, 39, 40, 49, 51. Βω-
μὸς Διὸς Κεραυνίου: 103. Βωμὸς Ἡρα-
κλέους: Ἰδ. Δακτ.: 110. Βωμὸς Πανός: 25.

Γυμνάσιον: 8, 22, 50. Ἐστίας οἶκημα:
14, 17, 22, 26. Ἐστιατόριον Ἡλείων: 22.

Ζᾶνες: 29, 39, 40, 41, 52, 103. Ζεὺς
Ἡλείων: 115. Ἡραῖον: 5, 10, 29, 30 - 33,

35, 39. Θεάτρον: 3, 9, 10, 14, 15. Θεη-
κολεῶν: 50. Θησαυροί: 6, 9, 10, 14, 31,

35, 39, 42, 51, 52. (Γελῶν): 31, 32, 42.

(«Θησαυρός» VII): 32. (Θησ.: IV): 31.
 (Σικυωνίων): 23, 31. Θυσίαι: 25 ἔξ. Ἱε-
 ρὸν Ἑστίας: 3, 9, 14-27, 32, 36, 40, 44, 45,
 69, 93 ἔξ. 116. Ἱερὸν Δήμητρος Χαμύνης
 104. Ἱποδάμειον: 39. Ἱππόδρομος: 35,
 37, 40, 52, 91. Καθέδρα Ἑλλανοδικῶν:
 41. Κρόνιον: 5, 10, 13, 14, 25-32, 35, 36,
 37, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 52, 65, 99,
 108. Λατρεία Σωσιπόλιδος: 100. Λεωνι-
 δαῖον: 19, 28, 37, 49 ἔξ., 52. Λουτρά: 8.
 Μητρώον: 29, 39, 40, 42, 51. Ναὸς Διός:
 3, 13, 15, 18, 23, 25, 29, 32 ἔξ., 34, 35-
 41, 45-53, 69, 87, 90, 91, 95, 99. (μετό-
 παι): 103. (ἀν. ἀέτ.): 103. 108, 109. Νέ-
 ρωνος οἰκία: 16, 17, 36. Νυμφαῖον Ἡ-
 ρώδου: 31, 42. Οἰκοδ. παρὰ Νυμφαῖον:
 31. Οἰκοδ. παρὰ στάδιον: 31. Οἰκοδ.
 Ν. Φειδίου Ἐργαστήριον: 8. Οἰνομάου
 ἵπποι: 9. Οἶν. κίων: 103. Οἶν. οἰκία: 103,
 109. Ὀκτάγωνος αἵθουσα: 17. Παλαί-
 στρα: 8, 19, 28, 50. Πελόπιον: 5, 8,
 29, 30, 31, 33, 35, 38, 40, 52, 99. Πομ-
 πῇ - πομπικῇ εἴσοδος, δόδος: 29, 32, 39,
 40, 47. Πρυτανεῖον: 8-11, 14-16, 19-26,
 32, 44, 50. Προεδρία: 26 ἔξ. Στάδιον: 4,
 5, 8-10, 14, 15, 18, 29-33, 36, 37, 40, 42-
 52. Στοαί: 3, 9, 11 ἔξ., 12, 13, 14, 36,
 47. (Ἡχοῦς): 4, 5, 10-13, 28, 29, 33-
 40, 45, (ΝΑ. Στοά): 10-17, 26, 36, 38, 40-
 45, 69, 91, 93. (Ν. Στοά): 11-13, 36, 37,
 40, 45. (Στοὰ Ἀγνάπτου): 37, 52. (Στοὰ
 Βουλευτ.): 19. (Στοὰ παρὰ Πρυτ.): 19.
 Τεῖχος περιβόλου: 4, 7, 8, 34, 38, 41, 43-
 47, 91. Τρόπαια: 10. Φειδίου Ἐργαστ.:
 8, 16. Φιλίππειον: 11, 44, 47 ἔξ., 91.

*Ὀλυμπος: 107.

*Ὀμηρος: 191.

*Ὀμφαλίον: 104.

*Ὄξυλος - Ὄξυλίδαι: 101, 107, 110.

*Ὄσσα: 107.

Πάλη: 5, 6.

Πανήγυρις: 3, 6, 7.

Πανταλέων: 102, 104, 105.,

Παυσανίας: 5, 7, 8, 9, 14, 20, 21, 22, 23, 25,
 37, 52, 68, 91, 99, 101, 103, 105, 106,
 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115.

Πυγμή: 10.

Πεῖσος: 116.

Πειραιεύς Ἱερὸν Ἑστίας: 21. Ἱποδάμειος
 ἀγορά: 21.

Πελοπόννησος: 12, 99, 115 ἔξ., 126. Α. καὶ
 ΒΑ. Πελ. 65, 69, 90, 91. Δ. Πελ. 91.

Πέλοψ: 5, 26, 52, 99, 116.

Πέργαμον Ἀκρόπολις: 83 ἔξ. Βωμὸς Διός:
 84. Ἡρῶν: 85. Ἱερὸν Ἀθηνᾶς Πολιάδος:

84. Ἱερὸν Δήμητρος: 83. ναὸς Διονύσου
 (Καρακάλλα): 85. Τραϊάνειον: 84 ἔξ.

Περίοικοι - περιοικίς (Ἡλείων): 40, 103,
 106, 108, 110, 113.

Περίστυλος π. οἰκία: 88. περίστυλος σχη-
 ματισμός: 88. π. τέμενος: 84 ἔξ., 88.

Πίνδαρος: 5, 7, 8, 38, 98, 99, 100, 101, 106,
 109.

Πίσσα - Πισᾶται: 3, 7, 22, 24, 25, 26, 93-96,
 98-116.

Πλάτων: 21.

Πλούταρχος: 21, 27, 99, 114.

Πολέμων: 107.

Πολυδεύκης: 97.

Πριήνη Ἱερὸν Αἰγυπτ. θεῶν: 80. Ἱερὸν
 Δήμητρος: 82. Ἱερὸν Διός: 79 ἔξ.

Προέδρα - Προεδρία: 26, 27.

Πρόεδρος: 26.

Πρόπυλον (γεν.): 77 ἔξ.

Πύλος: 113.

*Ραμνοῦς Ἱερὸν Νεμέσεως: 64.

*Ρόδος Νῆσος: 22, 74. Πόλις: 9, 22, 75.

*Ἀσκληπιεῖον: 78. Συνοικισμός: 75, 124.

*Ροῖκος: 55.

Σαλμωνεύς - Σαλμώνη: 102.

Σαμοθράκη Ἱερὸν Μεγάλων Θεῶν: 69,
 Νίκη Σ. 69.

Σάμος Ἡραῖον: 54 ἔξ., 61.

Σελινοῦς: 97.

Σικυώνιος: 98.

Σκιλλούντιοι: 108.

Σούνιον Ἱερὸν Ποσειδῶνος: 68 ἔξ.

Σπάρτη - Σπαρτιάται: 109, 110, 111, 115 ἔξ.

Στέφανος Βυζάντιος: 109.

Στοαί (γεν.): 18 ἔξ., 54-85, 90. Βλ. καὶ

*Ὀλυμπία.

Στράβων : 98, 101, 102, 107.

Στρατόλας : 4.

Σύνδεσμοι : 12 εξ.

Συνοικισμός Ἀθηνῶν : 21, 114. Ἡλιδος :
107, 111, 112. Ῥόδου : 22, 74, 112.

Συράκουσαι - Συρακόσιος : 93, 94, 98.

Τέως Ἱερὸν Διονύσου : 82.

Τριφυλία : 103, 108.

Valerius (C.) Flaccus : 102.

Φεΐδων : 101, 105, 106.

Φίλων : 18.

Φλέγων Τραλλιανός : 128.

Χαιρώνεια : 47.

Χάμνος : 104.

Ψάμμις : 106.

Ψευδοδίπτερος : 82, 83.

0010046054

Αρχαιολογική Εταιρεία